

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀՈՍՔ

10

Ա. ՔՈՍՅԱՆ, Ե. ԳՐԵԿՅԱՆ, Գ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

10-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀՈՍՔԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

Վերահրատարակություն

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ • 2017

Երաշխավորված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից՝
որպես դասագիրք ավագ դպրոցի 10-րդ դասարանի
հումանիտար հոսքի համար

ՀՏԴ 373.167.1:930.9(075)
ԳՄԴ 63.3(0) ց72
Ք 845

Խմբագիրներ՝ **Արամ Քոսյան**. պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Արամ Նազարյան. պատմագիտության թեկնածու

Հեղինակներ՝ **Արամ Քոսյան**. պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
(Ներածություն, Մաս 1. Բաժին Բ, Բաժին Գ. Գլուխ 5, Բաժին Դ)
Երվանդ Գրեկյան. պատմագիտության դոկտոր
(Մաս 1. Բաժին Ա, Բաժին Գ. Գլուխ 6)
Գագիկ Հարությունյան. պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(Մաս 2. Բաժին Ա)

Մեթոդական մասի և բառարանի հեղինակ՝
Արմինե Սարգսյան. պատմաբան, մանկավարժ

Քարտեզագիր՝ **Գրիգոր Բեգլարյան**

Ք 845 Քոսյան Ա. և ուրիշ.
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ: 10-րդ դաս.: Հումանիտար հոսքի դասագիրք: Վերահրատարակություն / Ա. Քոսյան, Ե. Գրեկյան, Գ. Հարությունյան.— Եր.: «Զանգակ» հրատ., 2017.— 224 էջ:

ՀՏԴ 373.167.1:930.9(075)
ԳՄԴ 63.3(0) ց72

ISBN 978-99941-1-633-1

© Քոսյան Ա., Գրեկյան Ե., Հարությունյան Գ., 2017 թ.
© «Զանգակ-97» ՍՊԸ, 2017 թ.
© ԴՏՀՏՀՀ, 2017 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ.....	5
«ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՌԱՐԿԱՅԻ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	6

ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ

ԲԱԺԻՆ Ա

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գլուխ 1. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻԶԲԸ.....	13
§ 1. ԱՌԱՋԻՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	13
§ 2. ԱՐԵՎԵԼԱՄԻՋԵՐԿՐԱԾՈՎՅԱՆ ՔԱՂԱՔ-ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	17
§ 3. ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	21
Գլուխ 2. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ	25
§ 1. ՀԱՄԱԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	25
§ 2. ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄԸ	29
§ 3. ՓՈՔՐԱՄԻԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ.....	32
§ 4. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԸ Ք.Ա. III-I ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐՈՒՄ	35
§ 5. ԲԱԲԵԼՈՆԻԱՆ Ք.Ա. II-I ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐՈՒՄ	39
§ 6. ԷԼԱՄԸ: ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	42

ԲԱԺԻՆ Բ

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գլուխ 3. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԱՐԵՎՄՈՒՏՔՈՒՄ	47
§ 1. ՀՈՒՆԱՍՏԱՆԸ ԿՐԵՏԵ-ՄԻԿԵՆՅԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ	47
§ 2. ՊՈԼԻՍ	52
§ 3. ԱԹԵՆՔ ԵՎ ՍՊԱՐՏԱ	56
§ 4. ՎԱՂ ՀՌՈՄԸ	61
Գլուխ 4. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ ԱՐԵՎՄՈՒՏՔՈՒՄ.....	65
§ 1. ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԽՈՒՄԸ	65
§ 2. ԱԹԵՆԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՍԿԵԴԱՐԸ	68
§ 3. ՊԵԼՈՊՈՆԵՍՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ.....	72
§ 4. ՀՌՈՄԸ Ք.Ա. V-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ: ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ	75
§ 5. ՀՌՈՄԸ՝ ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ ԾՈՎԻ ԱՎԱԶԱՆԻ ԳԵՐԻՇԵՈՂ	79
§ 6. ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ՃԳՆԱԺԱՄԸ.....	83
§ 7. ՊՐԻՆՅԻՊԱՏ. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆԸ I-II ԴԱՐԵՐՈՒՄ.....	88

ԲԱԺԻՆ Գ

ՀԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գլուխ 5. ՀԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	93
§ 1. ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ	93

§ 2. քաղաքացիական ձեռնարկը եւ քաղաքացիական ծանուցանումը	96
§ 3. Կրոնը	100
Գլուխ 6. Հոգեվոր Մշակույթ	105
§ 1. Գիրք եւ գրականությունը	105
§ 2. Գիտությունը	109
§ 3. Արվեստը	113

ԲԱԺԻՆ Դ ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՎԱՐՏԸ

Գլուխ 7. քաղաքացիական իրավունքների Խնամքը	118
§ 1. Հեղեղի ստացումը ձեռնարկը	118
§ 2. Հոսքը եւ արեւելքի երկրները	123
§ 3. Հոսքը եւ եվրոպան	126
Գլուխ 8. Հին Աշխարհի Ավարտը	131
§ 1. Հոսքի ստացումը ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ III-V ԴԱՐԵՐՈՒՄ	131
§ 2. Արեւելքի երկրները Հեղեղի ստացումը ԴԱՐԱՇՐՁԱՆՈՒՄ	136
§ 3. քաղաքացիական եվրոպան	141
§ 4. Չինաստանը եւ Հնդկաստանը ՆՈՐ ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿԻ ՍԿՋԲՆԵՐԻՆ	145

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ ԲԱԺԻՆ Ա ԱՆՅՈՒՄ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ քաղաքացիական

Գլուխ 1. ՆՈՐ քաղաքացիական ձեռնարկը	150
§ 1. Միջնադարյան քաղաքացիական ձեռնարկը եւ եվրոպան	150
§ 2. Ավստրիական ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ձեռնարկը	154
§ 3. ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ	158
§ 4. ՊԱՅՔԱՐ ԱՐԵՎՄՏԱՀՈՍՏԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ	162
§ 5. ՍՐԲԱՋԱՆ ՀՈՍՏԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	166
§ 6. ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ	171
§ 7. ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՆ V ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ IX ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԸ	177
§ 8. ՎԱՂ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ	182
§ 9. ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ	187
ՍԿՋԲՆԱՂՔՅՈՒՐԱՅԻՆ ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ	192
ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԵՋՐԵՐԻ (ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ) ԲԱՌԱՐԱՆ	198
ԿԱՐԵՎՈՐ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	220

ՆԱԽԱԲԱՆ

Պատմագիտությունը ուսումնասիրում է մարդկության անցած ուղին՝ բանական մարդու ձևավորումից մինչև մեր օրերը: Անցյալի գիտական իմաստավորումը անհրաժեշտ է ոչ միայն պատմության լուսաբանման առումով: Մարդկային հասարակությունը արդյունք է քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, հոգևոր-մշակութային և այլ օրինաչափ զարգացումների և դրանց փոխազդեցությունների: Պատմագիտության նպատակն է վերհանել այդ օրինաչափությունները, բացատրել պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններին բնորոշ երևույթները և տեղի ունեցած իրադարձությունները: Պատմական գործընթացի օրինաչափությունների իմացությունը թույլ կտա իրատեսորեն գնահատել մարդկային քաղաքակրթության ներկան և կանխատեսել նրա ապագայի հեռանկարները:

Կարևորելով պատմության տեղն ու դերը ավագ դպրոցում՝ սահմանված են հումանիտար հոսքի «Համաշխարհային պատմություն» առարկայի դասավանդման նպատակներ.

1. սովորողներին հաղորդել հիմնարար գիտելիքներ պատմական զարգացման ընթացքի և դրա կարևոր օրինաչափությունների վերաբերյալ,
2. ըստ առանձին տարածաշրջանների ու երկրների՝ պարզաբանել մարդկային հասարակության զարգացման որոշակի պատմական այն առանձնահատկությունները, որոնք վճռորոշ դեր են ունեցել քաղաքակրթական նվաճումների ձեռքբերման մեջ,
3. սովորողների մեջ դաստիարակել տարբեր ժողովուրդների պատմամշակութային ավանդույթների նկատմամբ հարգանք, մարդասիրական գաղափարներ և ժողովրդավարական արժեքներ:

Վերոհիշյալ նպատակներից ելնելով՝ անհրաժեշտ է ապահովել հետևյալ խնդիրների լուծումը.

- սովորողներին տեղեկություններ տալ մարդկության պատմության կարևորագույն իրադարձությունների, գործընթացների, գաղափարների մասին,
- սովորողների մեջ զարգացնել ընդհանուր ուսումնական և պատմության ուսումնասիրությանն ուղղված կարողություններ ու հմտություններ, որոնք անհրաժեշտ կլինեն պատմությունից ինքնուրույն կերպով գիտելիքների ձեռքբերման համար,
- նպաստել սովորողի՝ իբրև անհրաժեշտ սոցիալական որակներ ունեցող անձի կայացմանը, ով գիտակցում է հիմնարար հոգևոր արժեքների առաջնայնությունը և ձգտում իր կրթվածության բարձրացմանը,
- սովորեցնել գտնել պատճառահետևանքային կապեր պատմական գործընթացներում, բացատրել տարբեր երկրների ու ժողովուրդների զարգացման առանձնահատկությունները պայմանավորող գործոնները,
- սովորեցնել գնահատել ու արժևորել հայ ժողովրդի ներդրումը համաշխարհային քաղաքակրթության գանձարանում:

«ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՌԱՐԿԱՅԻ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔՈՒՐՆԵՐԸ

Պատմական անցյալը վեր է հանվում տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների և դրանց հիման վրա կատարված ուսումնասիրությունների միջոցով: Հեռավոր անցյալում պատմությունն ուսումնասիրում էին գրավոր մատյանների, վիմագիր արձանագրությունների, քանավոր ավանդազրույցների, ակնատեսների հուշերի հիման վրա: Ներկայումս պատմական սկզբնաղբյուրների քանակը և բնույթը մեծապես աճել են: Պատմագիտությունը տարաբաժանված է մի շարք ուղղությունների, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է ինքնուրույն բնագավառ:

Հնագիտությունն ուսումնասիրում է անցյալում կառուցված բնակավայրերը, տարբեր ճարտարապետական հուշարձաններ, դամբարաններ և այլ շինություններ: Արդի հնագիտությունը տիրապետում է այնպիսի մեթոդների, որոնց միջոցով բացահայտվում են հասարակության քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և հոգևոր-մշակութային զարգացման աստիճանը, միջտարածաշրջանային առնչությունները և այլն:

Ազգագրությունն ուսումնասիրում է ժողովուրդների սովորույթները, կրոնական հավատալիքները, ծեսերը, կենցաղը, հագուստը և այլն:

Դրանագիտությունը, կնիքագիտությունը, զինանիշագիտությունը ուսում-

նասիրում են պատմական յուրատեսակ սկզբնաղբյուրներ և ինքնուրույն գիտություններ են:

Պատմական անցյալի ուսումնասիրման բնագավառում ներկայումս ավելի ու ավելի է կարևորվում գիտության այլ բնագավառների դերը:

Լեզվաբանությունը, լեզուների զարգացման օրինաչափություններից զատ, ուսումնասիրում է տարբեր լեզուներով խոսող ժողովուրդների միջև տեղի ունեցած փոխշփումները: Լեզվաբանական տվյալների հիման վրա պարզվում են ժողովուրդների ծագումնաբանությունը, նրանց փոխհարաբերությունները:

Առասպելաբանությունն ուսումնասիրում է ժողովուրդների կրոնական հավատալիքները, դրանցում ամփոփված աշխարհընկալման և աշխարհաստեղծման գաղափարները:

Հնաներկրաբանություն, հնակլիմայաբանություն, հնաջրաբանություն, հնաբուսաբանություն, հնակենդանաբանություն և այլն. բնագիտական ուղղությունը ներկայացնող այս գիտությունները թույլ են տալիս վերականգնել պատմական այս կամ այն դարաշրջանում երկրագնդի ռելիեֆը, կլիմայական պայմանները, ջրային ռեսուրսները, բուսական և կենդանական միջավայրը:

Այսպիսով՝ ժամանակակից պատմագիտությունը հնարավորություն է ընձե-

ռում համակողմանիորեն ուսումնասիրելու մարդկային հասարակության անցյալը:

2. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ

«Քաղաքակրթություն» հասկացությունը, պատմության պարբերացունը

Քաղաքակրթություն բառը ծագում է լատիներենից. այն նախապես նշանակում էր «քաղաքային, պետական, քաղաքացիական» (civis): Հին հռոմեացիների պատկերացմամբ քաղաքակիրթ էր համարվում նստակյաց, քաղաքային կենցաղով ապրող հասարակությունը, որը նրանք հակադրում էին հետամնաց, բարբարոսական հասարակությանը: *Քաղաքակրթություն* եզրույթը (տերմինը) սկսեց լայնորեն կիրառվել XVIII դարից, երբ առաջ եկան պատմական անցյալի գնահատման վերաբերյալ տեսակետներ:

Քաղաքակրթությունը մարդկային հասարակության զարգացման գործընթացն է՝ իր տարբեր փուլերով: Այն սկսվում է տոհմատիրական հասարակարգի քայքայումով և քաղաքակրթական արժեքների (կյութական և հոգևոր մշակույթ, պետականություն և այլն) ստեղծումով: Այդ քաղաքակրթական գործընթացը պայմանականորեն բաժանվում է մի շարք փուլերի, ինչի հիմքում ընկած են մարդկության պատմության համար ընդհանուր երևույթները՝ արտադրության եղանակ, սոցիալ-քաղաքական հաստատություններ և այլն:

Գոյություն ունի *տեղական (առանձին) քաղաքակրթությունների* մասին տեսություն, ըստ որի՝ մարդկության պատմությունը բաղկացած է ինքնուրույն քաղաքակրթություններից: Դրանցից յուրաքանչյուրը ձևավորվել է մի որոշակի աշխարհագրական շրջանում և ունի

իր քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և հոգևոր-մշակութային զարգացման առանձնահատկությունները. օրինակ՝ հին հնդկական, հին եգիպտական, միջնադարյան եվրոպական, ամերիկյան և այլն: Այդ բոլորի բազմազանությունից և միասնությունից էլ բաղկացած է համաշխարհային պատմությունը:

Տեղական քաղաքակրթություններից յուրաքանչյուրը ազդել է իր հարևանների զարգացման վրա: Այդ փոխշփումների միջոցով էլ քաղաքակրթական արժեքները, փոխանցվելով մեկից մյուսին, հասել են մինչև մեր օրերը: Տեղական քաղաքակրթությունը հազարամյակներով պահպանում է իր ինքնատիպությունը: Դրա վառ օրինակներից է չինական քաղաքակրթությունը, որը նույնիսկ մեր օրերում չի կորցրել հնագույն ժամանակներում ձևավորված ավանդույթները:

Տեղական քաղաքակրթությունների զարգացումը կարող է ընթանալ այլ քաղաքակրթություններից մեկուսացված: Այդ պարագայում քաղաքակրթությունը երկար դարեր պահպանում է նախնական տեսքը, չի ընդունում՝ օտարի քաղաքակրթական արժեքները: Այդպիսի քաղաքակրթությունները անվանում են *սպանդական*: Ավանդական քաղաքակրթությունների օրինակներ են մինչևկլումբոսյան Ամերիկյան, միջնադարյան Չինաստանը և Ճապոնիան և այլն:

Քաղաքակրթական մոդելի հիմքում ընկած են համաշխարհային պատմության մեջ համընդհանուր զարգացման միտումներ, քաղաքակրթական արժեք-

ներ, որոնք բնորոշ են բոլոր երկրներին և ժողովուրդներին տվյալ պատմական դարաշրջանում: Ավագ դպրոցի դասագրքերը հենվում են պատմության պարբերացման քաղաքակրթական մոտեցման վրա: Մարդկության անցած ուղին՝ իր սկզբնավորման պահից մինչև մեր օրերը, բաժանվում է երեք փուլի՝

1) մինչարդյունաբերական (հին և միջին դարեր),

2) արդյունաբերական (XVII դ. — XX դ. կեսեր)

3) հետարդյունաբերական (XX դ. երկրորդ կեսից մինչև մեր օրերը):

Քաղաքակրթական մոտեցմամբ պարբերացմանը զուգահեռ ընդունված է նաև պատմության պայմանական բաժանումը չորս խոշոր փուլերի: Դրանցից յուրաքանչյուրի սկիզբն ու ավարտը բնորոշվում են հասարակության պատմության որոշակի իրադարձությամբ: Այդ փուլերն են՝

ա) հնագույն և հին շրջան (հնագույն ժամանակներից մինչև մ.թ. V դար՝ Արևմտահռոմեական կայսրության անկումը),

բ) միջին դարեր (Արևմտահռոմեական կայսրության անկումից մինչև XVII դարի Անգլիական հեղափոխություն),

գ) նոր շրջան (Անգլիական հեղափոխությունից մինչև Առաջին աշխարհամարտի ավարտը),

դ) նորագույն շրջան (Առաջին աշխարհամարտի ավարտից մինչև մեր օրերը):

Պատմական գործընթացի բազմազանությունը և միասնականությունը

Համաշխարհային պատմական գործընթացը՝ որպես մեկ ամբողջություն, ներկայացվում է անցած փուլերում գոյություն ունեցած և արդի փուլի քաղաքակրթությունների բազմազանության

8

տեսքով: Երկրագնդի տարբեր շրջաններում մարդու և հասարակության զարգացումը, պայմանավորված տեղական առանձնահատկություններով, ընթացել է տարբեր եղանակներով: Դրա արդյունքում ձևավորվել են բազմազան քաղաքակրթություններ՝ արևելյան, եվրոպական, աֆրիկյան, ամերիկյան և այլն: Սրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր տարատեսակները:

Սակայն նշված քաղաքակրթությունները, տարբերությունների հետ մեկտեղ, ունեն զարգացման ընդհանուր օրինաչափություններ: Հենց այդ հանգամանքով է պայմանավորված համաշխարհային պատմական գործընթացի միասնականությունը:

Հասարակության զարգացման ընդհանուր օրինաչափություններից են հասարակության կազմակերպման եղանակը (պետություն), բնակչության տարաբաժանումը սոցիալական խմբերի և այլն: Սրանցից յուրաքանչյուրը յուրովի է դրսևորվում տարբեր երկրներում: Օրինակ՝ գետահովտային քաղաքակրթություններում (Հին Եգիպտոս, Միջագետք) պետության վաղ կազմավորումը և կենտրոնացումը պայմանավորված էին հասարակության ողջ մարդկային ներուժի նպատակալաց աշխատանքի կազմակերպման անհրաժեշտությամբ: Այստեղ առանց ոռոգման համակարգի ստեղծման և մշտական վերահսկման հնարավոր չէր ապահովել մարդկային հասարակության կենսագործունեությունը: Դրան հակառակ՝ Արևելամիջերկրածովյան ավազանում (փյունիկյան քաղաք-պետություններ) պետությունը հանդես էր գալիս որպես հասարակության կենսագործունեության գերակա ուղղության՝ առևտրա-

արհեստագործական ոլորտի կարգավորող: Դա է պատճառը, որ այստեղ պետական կառույցը անհամեմատ ավելի ապակենտրոնացված բնույթ ունի:

Համաշխարհային պատմությունը քաղաքակրթության առաջընթացի միասնական շղթա է: Հասարակությունը իր զարգացման ընթացքում անցել է մի շարք փուլեր, որոնցից յուրաքանչյուրին հատուկ են սեփական օրինաչափությունները և զարգացման միտումները:

Տարբեր քաղաքակրթությունների միջև փոխշփումները պատմական գործընթացի կարևոր բաղկացուցիչ մասն են: Դրանց բացակայության դեպքում թե՛ առաջատար, թե՛ հետամնաց քաղաքակրթական կենտրոնների զարգացումը սկսում է դանդաղել, նույնիսկ լճանալ: Օրինակ՝ մինչև Կոլումբոսի ճանապարհորդությունը և իսպանական նվաճումը ամերիկյան ժողովուրդները ծանոթ չէին մետաղամշակությանը, հայտնի չէին անիվը և այլ քաղաքակրթական արժեքներ:

Քաղաքակրթության տիպերը

Քաղաքակրթությունը պայմանականորեն բաժանվում է երեք տիպի:

Առաջին՝ ամենավաղ տիպը **նախնական՝ ասաջնային** քաղաքակրթությունն է, որը ձևավորվեց նեոլիթյան հեղափոխության ավարտին Եգիպտոսի, Հայկական լեռնաշխարհի, Միջագետքի, Հնդկաստանի և Չինաստանի վաղ երկրագործական կենտրոններում: Ժամանակի ընթացքում այս կենտրոնները սկսում են ծավալվել տարբեր ուղղություններով՝ իրենց ազդեցությունը տարածելով հարևանների վրա:

Քաղաքակրթական արժեքների ազդեցության տակ հարևանների մեջ էլ սկսվում է նույն գործընթացը, որի արդյունքում ձևավորվում են քաղաքակրթություններ,

որոնք կոչվում են «*քույր*» քաղաքակրթություններ: Վերջիններս իրենց զարգացման արդյունքում հետագայում սկսում են զգալիորեն տարբերվել առաջնային քաղաքակրթությունից՝ իրենք էլ դառնալով քաղաքակրթություն տարածողներ իրենց հարևանների վրա: Այդպիսիք էին, օրինակ՝ արևելյան Միջերկրականի փյունիկյան քաղաք-պետությունները, որոնք հետագայում քաղաքակրթությունը տարածեցին արևմտյան Միջերկրականում, կամ Բ.ա. II–I հազ. միջագետքյան քաղաքակրթության ազդեցությունը Իրանական բարձրավանդակի վրա և վերջիններիս ազդեցությունը իրենցից արևելք՝ դեպի Կենտրոնական Ասիա:

Երրորդ տիպը երկրորդային քաղաքակրթությունն է, որը պատմական զարգացման ինչ-որ փուլում առաջ է գալիս «նախնական» կամ «քույր» քաղաքակրթության անկման կամ վերաձևավորման հետևանքով: Առաջ են գալիս մեկ կամ ավելի քաղաքակրթություններ, որոնք նախորդի ժառանգորդներն են, սակայն այլ մակարդակով. օրինակ՝ Արևմտյան Հռոմեական կայսրության անկմանը հաջորդած Եվրոպայի «բարբարոսական» պետությունները:

Ժամանակակից փուլում տեղի են ունենում նոր պատմական գործընթացներ: Համաշխարհային մակարդակով քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կառույցների գոյությունը, տեղեկատվական դաշտի ձևավորումը ընդլայնել են տարբեր երկրների և ժողովուրդների փոխհարաբերությունները: Այսօր ընթացող համահարթեցման (գլոբալացում) գործընթացները համակել են ողջ երկրագունդը: Ժամանակակից աշխարհի զարգացման

գլխավոր բնորոշ առանձնահատկությունը միասնացումն է (ինտեգրում) բոլոր

մակարդակներով: Ձևավորվում է գլոբալ քաղաքակրթություն:

3. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ. ՆՈՐՔԱՐԻԴԱՐՅԱՆ (ՆԵՈԼԻԹՅԱՆ) ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Քաղաքակրթության առաջացման նախադրյալները

Մինչև Ք.ա. XI–X հազարամյակները երկրագնդի բնակչությունը ապրում էր *յուրացնող տնտեսավարման* պայմաններում: Այսինքն՝ մարդը իր գոյությունը պահպանում էր բնության ստեղծած պատրաստի բարիքների հաշվին, այն է՝ որսորդություն, հավաքչություն, ձկնորսություն: Մարդկանց փոքրաթիվ խմբերի գոյատևման համար անհրաժեշտ էր բավական մեծ տարածք, քանի որ նույն վայրում սնունդը ժամանակի ընթացքում սպառվում էր: Այս շրջանին բնորոշ էր մարդկանց խմբերի շարժունությունը: Գոյություն չունեին մշտական բնակավայրեր, սննդի պակասը արգելակում էր մարդկանց թվաքանակի աճը:

Նոր քարի դարում (նորագույն պարբերացմամբ ընդգրկում է Ք.ա. X–VI հազարամյակի կեսերն ընկած ժամանակաշրջանը) մարդկանց կյանքում տեղի ունեցան կարևոր փոփոխություններ: Բարենպաստ պայմաններ ունեցող շրջաններում մարդիկ սկսեցին անցնել *նստակեցության*՝ դրա համար օգտագործելով քարանձավները և լավ պաշտպանված տեղանքները: Սկսվեց կենդանիների ընտելացումը: Սկիզբ դրվեց *երկրագործությանը*, որին նպաստեց Առաջավոր Ասիայում վայրի հացահատիկի առկայությունը: Ձևավորվեցին առաջին երկրագործական կենտրոնները, որոնց քանակը հետագայում մեծապես աճեց: Առաջ եկավ *արհեստագործությունը*:

10

Երկրագնդի բնակչությունը աճեց մոտ 5–6 անգամ:

Այս շրջանում առաջ եկավ *փոխանակային առևտուրը*: Ձևավորվեցին առևտրական ուղիներ, որոնցով իրականացվում էր նյութական բարիքների (մետաղներ, թանկարժեք քարեր և այլն) ստացումը հեռավոր շրջաններից: Առևտուրը նպաստում էր մարդկային խմբերի միջև կայուն հարաբերությունների ձևավորմանը:

Նստակեցությունը, արտադրող տնտեսությունը և կայուն կենցաղավարումը մարդկության ամենակարևոր ձեռքբերումներն էին, որոնցով պայմանավորվեց նրա հետագա պատմությունը: Էականորեն փոխվեցին հասարակության և բնության փոխհարաբերությունները, հարստացավ մարդու հոգևոր աշխարհը:

Այդ է պատճառը, որ այս դարաշրջանը ստացել է «*նորքարիդարյան հեղափոխություն*» անվանումը:

Համակեցությունը և սոցիալ-քաղաքական կյանքը

Նստակեցությունը, արհեստների և առևտրի զարգացումը սերտացրին մարդկային խմբերին: Նրանց միջև ձևավորվեց համակեցության անհրաժեշտությունը: Վերջինս արագացավ արյունակից և ոչ արյունակից տոհմերի միավորման հետ մեկտեղ: Տոհմերի համագործունեությունը թույլ էր տալիս հաջողությամբ պաշտպանվել թշնամուց և արդյունավետ տնտեսավարում իրականացնել:

Տոհմերի միավորումով ձևավորվեցին ցեղեր, ստեղծվեցին հասարակական կյանքի կազմակերպման սոցիալ-քաղաքական հաստատություններ: Յեղում միավորված տոհմերի ընդհանուր խնդիրները լուծվում էին տոհմավազների խորհրդի կողմից: Այն ընտրում էր ցեղապետ, որի գործը պատերազմի ժամանակ ցեղակիցներին առաջնորդելն էր, վիճելի հարցերը կարգավորելը: Յեղի համար կարևոր խնդիրները քննարկվում և լուծվում էին արական սեռի բոլոր հասուն անդամների մասնակցությամբ տեղի ունեցող ժողովներում: Մարդկային կոլեկտիվի կառավարման այս եղանակը պահպանվեց նաև հետագա հազարամյակներում՝ ի դեմս ժողովրդական ժողովի:

Մարդկային պատմության ցեղային փուլի գլխավոր առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ դեռևս գոյություն չունեին հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականություն: Հողը համարվում էր ցեղի ընդհանուր սեփականությունը և վիճակահանությամբ տրվում էր ընտանիքներին՝ օգտագործման համար: Այն չէր կարելի վաճառել կամ նվիրել:

Համակեցության գաղափարը մարդկության վերընթաց զարգացման ամենակարևոր պայմաններից է: Այն ենթադրում է ընդհանուր և անձնական շահերի համատեղում, զուգորդում, ներդաշնակեցում: **Համակեցությունը** օտարի՝ ոչ արյունակցի նկատմամբ հանդուրժողական վերաբերմունքն է, որը **քաղաքակրթության գլխավոր պայմաններից է:**

Հոգևոր կյանքը

Նորքարիդարյան հեղափոխության ընթացքում մարդկության ձեռքբերումներից էր նրա հոգևոր պահանջմունքների բավարարումը: Հազարամյակների փոր-

ձը մարդուն թույլ տվեց գիտակցել, որ աշխարհում ամեն ինչ փոխկապակցված է: Եվ այդ ամենը կառավարվում է գերբնական ուժերի կողմից, որոնցից կախված է նաև իր կյանքը: Այդ իսկ պատճառով մարդը հանգեց այն համոզմունքին, որ անհրաժեշտ է սիրաշահել այդ ուժերին: Այսպես առաջ եկավ հավատը գերբնականի հանդեպ, սկսեց ձևավորվել պաշտամունքը:

Առաջացան կրոնական հավատալիքների տարբեր դրսևորումներ՝ տոտեմապաշտությունը, ոգեպաշտությունը, ֆետիշապաշտությունը և հմայապաշտությունը: Կրոնի այս հնագույն դրսևորումները պահպանվել են մինչև օրս:

Պետականության սկիզբը

Արդեն Ք.ա. IV հազարամյակի երկրորդ կեսին Եգիպտոսում և Հարավային Միջագետքում սկսեցին կազմավորվել առաջին պետությունները: Այս շրջաններում մարդկանց կենսագործունեությունը կախված էր ողջ կոլեկտիվի համախմբված աշխատանքից: Նեղոսի և Եփրատի ափերին գտնվող բնակավայրերի բնակչությունը ի վիճակի չէր լինի զբաղվելու երկրագործությամբ առանց ոռոգման համակարգի ստեղծման: Իսկ դա պահանջում էր հասարակության բոլոր անդամների համագործակցություն և կառավարման մարմինների առկայություն: Այդ գործառույթը իրականացնում էին ցեղապետը, քրմերը և տոհմավազները:

Վաղ պետությունների տարածքը փոքր էր և ընդգրկում էր մի քանի հարակից բնակավայրեր: Այդպիսի պետությունները կոչվում են **քաղաք-պետություններ**: Պետական բոլոր պաշտոններն ընտրովի էին՝ մեկ տարի ժամկետով: Աշխատանքը

հասարակական բնույթ ուներ և չէր վարձատրվում, քանի որ համարվում էր հասարակայնորեն անհրաժեշտ ու պատվավոր գործ: Գերագույն օրենսդիր մարմինը ժողովրդական ժողովն էր: Քաղաք-պետությունները գոյատևեցին հազարամյակներ: Նույնիսկ Առաջավոր Ասիայում կենտրոնացված խոշոր տերությունների գոյության շրջանում բնակավայրերը պահպանում էին իրենց ներքին ինքնավարությունը:

Պետականության ծնունդը իր հետ բերեց քաղաքակրթական նաև այլ երևույթներ: Դրանց շարքում հատկապես կարևոր էր **գիրը**: Արդեն Ք.ա. IV հազարամյակի վերջերին Միջագետքում և Եգիպտոսում առաջ եկավ պատկերային գիրը: Այն հետագայում պարզեցվեց, և ստեղծվեց սեպագիրը: Ծնունդ առան նաև կոթողային ճարտարապետությունն ու քանդակագործությունը:

Այսպիսով՝ նեոլիթյան հեղափոխությունը շրջադարձային փուլ էր երկրագնդի բնակչության հետագա զարգացման համար: Մի քանի հազարամյակներում հիմնավորապես փոխվեց մարդկանց կենսաձևը, նշանակալից զարգացում ապրեց տնտեսությունը, որը յուրացնողից վերաճեց արտադրողի: Նախապատրաստվեց անցումը հասարակական հարաբերությունների նոր համակարգին, որը ստացել է «քաղաքակրթություն» անվանումը:

Ք.ա. IV հազարամյակի վերջերից Առաջավոր Ասիայում սկսվեց պետականությունների զարգացման գործընթացը, որը հետագայում ընդգրկեց այն ժամանակվա ողջ քաղաքակիրթ աշխարհը՝ Միջերկրական ծովի ավազանից, Հայկական լեռնաշխարհից, Միջագետքից մինչև Հնդկաստան և Չինաստան:

Այսպես սկսվեց մարդկության պատմության քաղաքակրթական ժամանակաշրջանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ է անհրաժեշտ ավագ դպրոցում ուսումնասիրել քաղաքակրթության պատմությունը:
2. Որո՞նք են պատմության աղբյուրները:
3. Պարզաբանե՞ք «քաղաքակրթություն» հասկացությունը: Պատմության պարբերացման ի՞նչ մոտեցումներ կան. ներկայացրե՞ք դրանց փուլաբաժանումը:
4. Պարզաբանե՞ք, թե ինչ է պատմական գործընթացի բազմազանությունը և միասնականությունը:
5. Քաղաքակրթության ի՞նչ տիպեր կան: Ներկայացրե՞ք դրանց բնորոշ կողմերը:
6. Բացատրե՞ք «Նեոլիթյան հեղափոխության» էությունը: Ի՞նչ դեր է այն ունեցել մարդկության զարգացման գործում: Բնութագրե՞ք նորքարիդարյան հասարակությունը:

ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ

ԲԱԺԻՆ Ա

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

§ 1. ԱՌԱՋԻՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Պետականության սկիզբը Եզիպտոսում

Եզիպտական քաղաքակրթությունը ձևավորվել է Աֆրիկայի հյուսիսարևելքում՝ Նեղոս գետի ստորին հոսանքի շրջանում: Աշխարհագրական առումով երկիրը բաժանվում է երկու մասի՝ Վերին և Ստորին Եզիպտոս: Վերին Եզիպտոսը ձգվում է Նեղոսի հովտով. այն գետի երկու ափերին ընկած՝ միջինը 5–10 կմ լայնությամբ գոտի է: Ստորին Եզիպտոսը Նեղոսի դելտայի շրջանն է: Այս տարածքն ունի համեմատաբար մեղմ կլիմա՝ ի տարբերություն Վերին Եզիպտոսի, որտեղ այն շոգ և չորային է:

«Եզիպտոս» անունը ծագում է այս երկրին հույների տված *Այգյուպոսոս* անվանումից: Վերջինս ծագում էր Եզիպտոսի խոշորագույն քաղաքներից մեկի՝ Մեմֆիսի *խեթ-կա-Պտահ* անվանումից: Իրենք՝ եզիպտացիները, իրենց երկիրն անվանում էին *Կեմտ*, որը նշանակում էր Սև (երկիր)՝ ի տարբերություն Կարմիրի, այն է՝ շրջակա անապատի:

Առաջին երկրագործական բնակատեղիները Եզիպտոսում առաջացել են Ք.ա. VI հազարամյակում: Ավելի ուշ մարդիկ սկսում են կառուցել առաջին ջրանցք-

ները, օգտագործել պղնձե գործիքներ: Բարձր զարգացման է հասնում խեցեգործությունը, սկիզբ է դրվում միջազգային առևտրին:

Ք.ա. IV հազարամյակի առաջին կեսին արմատական փոփոխություններ արձանագրվեցին հասարակության մեջ: Ի հայտ եկան առաջին պարսպապատ բնակավայրերը և խոշոր դամբարանները: Դա վկայում է հասարակության ներսում գույքային անհավասարության առկայության մասին: Այդ պահից արագանում է պետականության ձևավորումը, որը շուտով հանգեցնում է տասնյակ մանր պետությունների կազմավորմանը:

Առաջին պետականությունները ծնունդ առան խոշոր բնակավայրերի և դրանց հարող երկրագործական շրջանների հիմքի վրա: Դրանք հունարեն կոչվում էին *նոմեր*: Վերին Եզիպտոսում հաշվվում էր 22, Ստորին Եզիպտոսում՝ 20 նոմ: Ավելի մեծ կենսատարածքի և պաշարների տիրելու նպատակով նոմերը շարունակ պատերազմում էին միմյանց դեմ: Ի վերջո՝ Ք.ա. XXXIII դ., նոմերը միավորվեցին, և կազմավորվեցին երկու խոշոր թագավորություններ՝ Վերին և Ստորին Եզիպտոսներ: Վերին Եզիպտոսի մայ-

րաքաղաքը *Նեխենն* էր, իսկ Ստորինի մայրաքաղաքը՝ *Բոսոնն*:

Եգիպտոսի Վաղ թագավորությունը

Երկու թագավորություններն առժամանակ գոյակցում էին կողք կողքի՝ շարունակ պատերազմելով միմյանց դեմ: Միայն մեկ արշավանքի ընթացքում Վերին Եգիպտոսի արքան գերեվարել էր 120 000 մարդու: Ի վերջո հաղթանակ տարավ Վերին Եգիպտոսը: Երկու թագավորությունները միավորվեցին, և կազմավորվեց համաեգիպտական պետություն, որը ձգվում էր Միջերկրական ծովից մինչև Նեղոսի առաջին սահանքը: Միացյալ Եգիպտոսի առաջին արքան՝ *Մինան*, հիմք դրեց համաեգիպտական I հարստությանը: Եգիպտոսի պատմության այս ժամանակաշրջանը կոչվում է *Վաղ թագավորություն (Ք.ա. XXXI–XXIX դդ.)*:

Երկու Եգիպտոսների միավորումը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ: Դադարեցին պատերազմները երկրի ներսում, հնարավոր դարձավ վերականգնել տնտեսությունը, միավորել ուժերը ոռոգման առավել կատարյալ համակարգեր անցկացնելու համար:

Մինայից սկսվեց նորաստեղծ պետության քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-պաշտամունքային հիմքերի ամրապնդումը: Եգիպտոսի արքաները կրում էին *փարավոն* տիտղոսը, որը ծագում է հին եգիպտերեն *պեր-օ*՝ «մեծ տուն» (այսինքն՝ պալատ) անվանումից: Արքայական իշխանությունը և արքայի անձը աստվածացվեցին: Փարավոնը համարվում էր *Տոր* աստծու երկրային մարմնավորումը:

Մինայի կարևոր քայլերից էր նոր մայրաքաղաքի՝ *Մեմֆիսի* կառուցումը Նեղոսի դելտայի շրջանում:

I հարստության արքաները արշավանքներ ձեռնարկեցին դեպի պղնձահանքերով հարուստ *Սինայի թերակղզի*: Արշավանքներ իրականացվեցին նաև դեպի արևմուտք՝ *Լիբիա*, և հարավ՝ *Նուբիա*, որտեղ կային ոսկու հարուստ հանքավայրեր: Այս շրջանում է սկսվում խոշոր դամբարանների կառուցումը *Աբիդոս* քաղաքի մոտ՝ Նեղոսի ափին:

Վաղ թագավորության ավարտին Եգիպտոսն արդեն ձևավորված ամուր պետություն էր: Հենց այս շրջանում հիմք դրվեց նրա հետագա հզորացմանը և միջազգային ասպարեզ դուրս գալուն:

Միջագետքը քաղաքակրթության շեմին

Միջագետքը քաղաքակրթության հնագույն կենտրոններից է: Այն ընդգրկում է Եփրատ և Տիգրիս գետերի միջին և ստորին հոսանքի ավազանը: Հյուսիսից հարավ այն ձգվում է Հայկական լեռնաշխարհից մինչև Պարսից ծոց, արևելքից արևմուտք՝ Արևմտյան Իրանի լեռներից մինչև Սիրիական տափաստան և արաբական անապատներ:

Միջագետքի կլիման շոգ է և չորային, տեղումների քանակն աննշան է: Այդ պատճառով երկրագործությամբ հնարավոր է զբաղվել միայն այն շրջաններում, որոնք կարելի էր ոռոգել Եփրատի և Տիգրիսի ջրերով:

Միջագետքում օգտակար հանածոները քիչ էին: Բնակիչները ստիպված էին դրանք հայթայթել հարևան երկրներից առևտրի կամ ռազմական արշավանքների օգնությամբ:

Ք.ա. VII հազարամյակում Միջագետքի հյուսիս-արևելքում՝ *Ջագրոսյան լեռների* փեշերին, ի հայտ են գալիս առաջին վաղ երկրագործական

Հնագույն պետություններն Առաջավոր Ասիայում և Մերձավոր Արևելքում -Ք.ա. III–II հազարամյակներում

կենտրոնները: Աստիճանաբար Միջագետքից հյուսիս ընկած Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջաններից վաղ երկրագործական համայնքները սկսեցին շարժվել հարավ: Երկրագործությամբ զբաղվելու համար անհրաժեշտ էր արհեստական ոռոգում: Ք.ա. VI հազարամյակի սկզբին մարդիկ սկսեցին անցկացնել առաջին ոռոգող առուները: Յուրացվեցին նոր հողեր, ի հայտ

եկան նոր բնակատեղիներ: Քիչ ավելի ուշ սկսվեց Հարավային Միջագետքի բնակեցումը: Առաջ եկան երկրագործական հարյուրավոր փոքր բնակատեղիներ՝ յուրաքանչյուրը մի քանի հարյուր մարդու հասնող բնակչությամբ:

Միջագետքում ապրում էին տարբեր լեզուներով խոսող ժողովուրդներ: Հարավային Միջագետքի հնագույն բնակիչները **շումերներն** էին: Ք.ա. III հազարամյակից

Աքքադական զարդեր

սկսած՝ Միջագետք են ներթափանցում *սեմական գեղեր*: Վերջիններս խոսում էին մի լեզվով, որին անվանում ենք *սաքադերեն* կամ *ասուրա-բաբելերեն*: Ք.ա. III հազարամյակում Հյուսիսային Միջագետք և Ասորիք ներթափանցեցին նաև *խոտիսկան* գեղերը, որոնք հիմնեցին պետական կազմավորումներ:

Շումերի քաղաք-պետությունները

Դեռևս Ք.ա. V հազարամյակում Հարավային Միջագետքում առաջացել էին խոշոր բնակավայրեր՝ մինչև տասը հեկտար տարածքով և շուրջ հինգ հազար բնակչությամբ: Բնակավայրի կենտրոնում էին տաճարը, վարչական կառույցներ, որոնց շուրջը սփռված էին բնակելի թաղամասերը:

Հասարակության՝ նոր հողերի տիրելու կարիքները առաջ բերեցին մշտական ընդհարումներ հարևան համայնքների միջև: Բնակավայրերը սկսեցին պատել պարիսպներով: Նկատվում էր հասարակության ռազմականացում: Համայնքի քայքայմանը զուգընթաց առանձնանում էր իշխող խավը: Համայնքի առաջնորդների ձեռքում կենտրոնացան նյութական մեծ միջոցներ:

Շումերական քարձրաքանդակ

Մինչև Ք.ա. III հազարամյակի սկիզբը Միջագետքը քաղաքական առումով միավորված չէր: Այստեղ գոյություն ունեին մի քանի տասնյակ քաղաք-պետություններ: Դրանցից առավել հայտնի էին *Քիշը*, *Ուրը*, *Լագաշը*, *Ուննան*, *Ուրուկը* և այլն: Սրանք մշտական պայքար էին մղում միմյանց դեմ տարածքների և քաղաքական գերիշխանության համար:

Սկզբում վերելք ապրեց Քիշ քաղաքը, որի կառավարիչ *Էսսանայի* անվան շուրջ հետազայում ստեղծվեցին առասպելական պատմություններ: Ըստ դրանց՝ Էսսանան համարվում էր Շումերում թագավորության հիմնադիրը:

Շուտով վերելք է ապրում Ուրուկը: Ուրուկի կառավարիչներից առավել հայտնի է *Գիլգամեշը*, որը շումերական առասպելների գլխավոր հերոսներից է: Գիլգամեշը ոչ միայն ազատագրեց քաղաքը Քիշի գերիշխանությունից, այլև իր իշխանությունը հաստատեց Հարավային Միջագետքում:

Կենտրոնացված համաշումերական պետություն ստեղծելու ջանքերը շարունակվեցին հետագայում ևս: Առաջնությունը նախ անցավ Ուր քաղաքին, այնուհետև՝ Լագաշին: Սակայն շուտով

Լագաշի հզորությունը սասանվեց: Լագաշում ապստամբության միջոցով տեղի ունեցավ իշխանափոխություն: Նոր կառավարիչը պակասեցրեց հարկերը, վերականգնեց տաճարների իրավունքները: Ավելացվեց Լագաշի լիիրավ քաղաքացիների թիվը: Նա իրեն հռչակեց արքա,

ինչն առաջացրեց հարևան քաղաք-պետությունների դժգոհությունը: Հարևան Ումմայի կառավարիչը ստեղծեց հակալագաշյան դաշինք և գրավեց Լագաշը: Նրան հաջողվեց միավորել ողջ Շումերը: Միավորված Շումերի պետության գոյությունը, սակայն, կարճատև եղավ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Այսպիսով՝ արդեն Ք.ա. IV հազարամյակի վերջերին Եգիպտոսում և Շումերում կազմավորվեցին առաջին պետությունները: Եթե Եգիպտոսում ավելի քան չորս տասնյակ մանր իշխանությունները՝ նոմերը, Ք.ա. XXXI դարում միավորվեցին մեկ միասնական պետությունում, ապա Շումերի քաղաքական զարգացումը այլ էր: Այստեղի մեծաքանակ քաղաք-պետությունները դարեր շարունակ պահպանում էին հարաբերական ինքնուրույնություն: Միայն ժամանակ առ ժամանակ դրանցից որևէ մեկին հաջողվում էր գերիշխանություն ստանալ մյուսների նկատմամբ: Շումերի քաղաքական միավորումը տեղի ունեցավ Ք.ա. XXIV դարում նորաստեղծ Աքքադի պետության կողմից նվաճվելու հետևանքով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Նկարագրեք Եգիպտոսի աշխարհագրական պայմանները: Ինչ ազդեցություն են ունեցել դրանք եգիպտական քաղաքակրթության ձևավորման վրա: Որտեղից է ծագել «Եգիպտոս» անունը: Ինչ էին անվանում իրենց երկիրը տեղաբնիկները:
2. Ինչ է նոմը, որքան էր դրանց թիվը Ք.ա. IV հազարամյակի վերջերին: Ինչպե՞ս ձևավորվեց Վաղ թագավորությունը: Ինչ նշանակություն ունեցավ համաեգիպտական պետության ստեղծումը:
3. Բնական պայմանների ինչ առանձնահատկություններ ուներ Միջագետքը: Ե՞րբ է սկսվել այս տարածաշրջանի բնակեցումը: Ե՞րբ են Միջագետքում առաջին անգամ ոռոգման համար արհեստական կառույցներ ստեղծել: Ինչ ցեղեր և ժողովուրդներ էին ապրում Միջագետքում:
4. Թվարկեք Միջագետքի հայտնի քաղաք-պետությունները: Ո՞ր քաղաքները հաջորդաբար գլխավորեցին համաշումերական պետության ստեղծման գործընթացը: Ովքե՞ր էին Էտանան և Գիլգամեշը:

§ 2. ԱՐԵՎԵԼԱՄԻՋԵՐԿՐԱԾՈՎՅԱՆ ՔԱՂԱՔ-ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Առաջին քաղաք-պետությունները

Միջերկրական ծովի արևելյան ավազանը երկրագործության հնագույն օջախներից է: Վաղ երկրագործական առաջին բնակատեղիներից էր *Յերիխոնը*

(հայերեն՝ *Երիքով*) (Ք.ա. VIII հազ.): Նստակեցության և պետականության ձևավորմանը նպաստեց նաև առևտուրը: Այստեղով էին անցնում Միջագետքից և Փոքր Ասիայից Եգիպտոս տա-

Նարամսինի հուշակոթողը

նող առևտրական ուղիները: Ոչ պակաս կարևոր էր նաև քաղաքների մեծ մասի ծովափնյա դիրքը: Ծովը այստեղի երկրների կյանքում միշտ առաջատար տեղ է զբաղեցրել: Արևելյան Միջերկրականի ժողովուրդների զարգացման մյուս բնորոշ առանձնահատկությունը քաղաքական մասնատվածությունն էր:

Երկրագործության զարգացման և առևտրական հարաբերությունների աճին զուգընթաց ձևավորվեցին խոշոր քաղաքային կենտրոններ, ինչպիսիք էին *Էբլան*, *Բիբլոսը*, *Տյուրոսը*, *Սիդոնը*, *Ուգարիտը* և այլն:

Ք.ա. IV հազարամյակում սկսվեց Էբլայի վերելքը, որը Ք.ա. III հազարամյակի կեսերին վերածվեց խոշոր պե-

տական կազմավորման: Առևտրական ճանապարհներին տիրելու և տարանցիկ առևտուրը վերահսկելու համար Էբլան պայքարում էր Աքքադի տերության դեմ:

Ասորիքի և Փյունիկիայի պետությունները

Ք.ա. III հազարամյակի վերջերին Ասորիքում (ժամանակակից՝ Սիրիա) գերիշխող դարձան ամորեական ցեղերը, որոնք հիմնեցին բազմաթիվ իշխանություններ: Դրանցից խոշորագույն պետությունը *Յամհադն* էր: Սկզբնապես այն կիսաքոչվոր ցեղերի միություն էր և չունեցրեց մշտական քաղաքական կենտրոն: Հետագայում պետության մայրաքաղաք դարձավ *Խարպան* (ներկայիս *Հալեպը*): Յամհադը վերածվեց քաղաքական հզոր ուժի, որի վերահսկողության տակ հայտնվեցին Միջագետքը Փոքր Ասիային կապող առևտրական ճանապարհները:

Հյուսիսային Ասորիքի մյուս քաղաքական կազմավորումը *Ուգարիտն* էր: Քաղաքը ծաղկում էր շնորհիվ միջազգային առևտրի: Այն լայն կապեր ուներ Միջագետքի, Փոքր Ասիայի և Եգիպտոսի հետ: Սակայն Ք.ա. XII դ. սկզբներին Ուգարիտը ենթարկվեց «ծովի ժողովուրդների» հարձակումներին և ավերվեց: Վերջիններս Էգեյան ծովի ավազանի և հարակից շրջանների բնակիչներն էին: Հետագայում Ուգարիտը կործանվեց երկրաշարժի հետևանքով:

«Ծովի ժողովուրդների» արշավանքներից շատ չանցած՝ Միջերկրական ծովի արևելյան ափի փյունիկյան քաղաքներում կյանքը սկսեց վերստին աշխուժանալ: Այդ վերելքին նպաստեց Եգիպտոսի թուլացումը:

Փյունիկյան քաղաքների վերելքի վկայությունն է Ք.ա. XII դ. սկսված *փյունիկյան*

մեծ գաղութացումը: Փյունիկյան ծովագնացները ներթափանցեցին Միջերկրական ծովի արևմուտք և հիմնեցին գաղութներ: Այստեղի խոշորագույն գաղութներն էին *Կարթագենը*՝ Հյուսիսային Աֆրիկայում, *Գաղիբը*՝ ներկայիս Իսպանիայում:

Միջերկրականի ծովափից հեռու՝ Ատրիքի խորքերում, հիմնական դերակատարությունը պատկանում էր **արամեացիներին:** Արամեացիների խոշորագույն պետությունը **Դանասկոսն** էր (կոչվում է նաև **Արամ**):

Միտաննի

Ք.ա. III հազարամյակի սկզբներին Հայկական լեռնաշխարհից Ատրիք տեղաշարժվեցին **խուտիական** ցեղերը: Նրանք այստեղ հիմնեցին մանր պետություններ: Խուտիական ցեղերի ներուսքը Ատրիք և Միջագետք շարունակվեց հետագա դարերում ևս: Նրանց հետ միասին Հայկական լեռնաշխարհից այս տարածքներ ներթափանցեցին նաև **արիական** ծագում ունեցող ռազմունակ ցեղեր: Վերջիններիս գլխավորությամբ խուտիները **Ք.ա. XVI դ.** հիմնեցին **Միտաննի թագավորությունը՝ Վաշուզանե** մայրաքաղաքով:

Միտաննիի կազմավորումն ու վերելքը համընկան Եգիպտոսի հզոր արշավանքների հետ: Մի պահ նույնիսկ վտանգված էր նորաստեղծ թագավորության գոյությունը: Սակայն **Սաուսարատար** արքային հաջողվեց վերամիավորել պետությունը, ընդարձակել երկրի սահմանները: Հենվելով մարտունակ բանակի վրա, որի հիմքը կազմում էին երկանիվ թեթև մարտակառքերի ջոկատները՝ նա իր տիրապետությունը հաստատեց Աշշուրում: Արևմուտքում Միտաննիի ազ-

Թիզլաթպալասար III

դեցությունը տարածվեց ընդհուպ մինչև Ուգարիտ: Միաժամանակ նա պայքար էր մղում Խեթական թագավորության դեմ: Այս պայքարում Միտաննին պարտվեց և զրկվեց իր գերիշխանության տակ եղած մի քանի երկրներից:

Խեթերի հարձակման վտանգը ստիպեց հաջորդ արքա **Արուսադանա I**-ին խաղաղություն հաստատել Եգիպտոսի հետ, որն ամրապնդվեց արքայատոհմական ամուսնությամբ: Եգիպտա-միտաննական բարեկամական հարաբերությունները շարունակվեցին հետագայում ևս:

Միտաննիի քաղաքական ազդեցությունը Առաջավոր Ասիայում սասանվեց Ք.ա. XIV դ., որը կապված էր Խեթական տերության և Ատրեստանի հզորացման հետ: Եգիպտոսն այլևս ի վիճակի չէր աջակցելու Միտաննիին: Օգտվելով առիթից՝ խեթական բանակը ներխուժեց Միտաննի և գրավեց այն:

Ք.ա. XIII դարում Միտաննին բազմիցս ենթարկվեց Ատրեստանի արշավանքներին: Վերջապես Սալմանասար I-ը վերջ տվեց Միտաննիի թագավորությանը:

Արևելամիջերկրածովյան ավազանը Ք.ա. X–VI դարերում

Ք.ա. XII դ. ներկայիս Պաղեստինի տարածքում ձևավորվեց **12 ցեղերից** կազմված իսրայելական միությունը: Իսկ ավելի ուշ ստեղծվեց **Իսրայելի** միասնական պետությունը: Ըստ ավանդության՝ առաջին թագավորն էր **Սափուղը**: Նրան հաջորդեց **Դափիթը** (Ք.ա. մոտավորապես 1000–965 թթ.): Նա ստեղծեց կենտրոնացված պետություն և ընդարձակեց երկրի սահմանները: Իսրայելի մայրաքաղաք դարձավ **Երուսաղեմը**: Նրա գահը ժառանգեց որդին՝ **Սողոմոնը** (Ք.ա. մոտ 965–928 թթ.): Սողոմոնը հայտնի էր իր շինարարական գործունեությամբ: Նա **Երուսաղեմում** կառուցեց **Յահվե** աստծուն նվիրված տաճարը (**Սողոմոնի տաճարը**):

Սողոմոնից հետո Իսրայելի թագավորությունը տրոհվեց, իսկ մայրաքաղաքը տեղափոխվեց **Սամարիա**: Իսրայելից առանձնացավ **Հուդան**՝ Երուսաղեմ կենտրոնով:

Ք.ա. XI դ. Ասորիքն ու փյունիկյան ծովեզերքը պատված էին տարբեր պետական կազմավորումների խիտ ցանցով: Երբեմն այս երկրները միավորվում էին դաշինքների մեջ՝ համատեղ նվաճումներ իրագործելու կամ հակառակոր-

դին դիմագրավելու նպատակով: Նրանց գլխավոր հակառակորդը Ասորեստանն էր: Ասորեստանյան վտանգը սպառնալից չափեր ընդունեց հատկապես Թիգլաթպալասար III–ի օրոք: Ասորիքի և Փյունիկիայի իշխանությունները ճանաչեցին Ասորեստանի գերիշխանությունը: Ավելի ուշ ասորեստանցիները գրավեցին փյունիկյան ծովափը և Իսրայելի մայրաքաղաք Սամարիան:

Ք.ա. VII դ. վերջերին, երբ Ասորեստանը սկսեց անկում ապրել, նվաճված երկրները մեկը մյուսի հետևից անկախացան: Դրանից օգտվեց **Տյուրուքը**, որը վերստանձնեց փյունիկյան ծովափի առաջատարի դերը: Վերելք ապրեց նաև Հուդայի թագավորությունը: Ասորեստանի կործանումից հետո Արևելյան Միջերկրականը վերածվեց կռվախնձորի Բաբելոնիայի և Եգիպտոսի միջև:

Այս տարածքները հետագայում անցան Աքեմենյան տերությանը: Մի շարք քաղաքներ ստացան որոշ ինքնավարություն: Նրանք նույնիսկ հանդես էին գալիս որպես տերության դաշնակիցներ: Մասնավորապես հույն-պարսկական պատերազմներում պարսկական նավատորմի մեծ մասը փյունիկյան նավերից էր կազմված:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Արևելամիջերկրածովյան ավազանի երկրները Առաջավոր Ասիայի հնագույն քաղաքակրթական կենտրոններից էին: Պետականության վաղ կազմավորմանը նպաստեցին ինչպես երկրագործության համար խիստ նպաստավոր պայմանները, այնպես էլ այստեղով անցնող առևտրական ուղիները: Կարևոր դեր ուներ նաև ծովափնյա դիրքը, որը հնարավորություն էր տալիս առևտրական կապեր հաստատելու ողջ Միջերկրական ծովի ավազանի հետ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ են Միջերկրական ծովի արևելյան ավազանում առաջացել առաջին քաղաք-պետությունները. թվարկե՞ք դրանք:

2. Ո՞ր ցեղերը գերիշխեցին Ասորիքում, ինչ պետականություններ նրանք ստեղծեցին: Ո՞րն էր դրանցից ամենահզորը: Ե՞րբ տեղի ունեցան «ծովի ժողովուրդների» արշավանքները: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցան դրանք Արևելքում:
3. Պատմական ինչ պայմաններ նպաստեցին փյունիկյան քաղաքների վերելքին: Ներկայացրե՞ք «փյունիկյան մեծ գաղութացման» գործընթացը և դրա արդյունքները:
4. Ովքե՞ր էին արամեացիները: Պետական ինչ կազմավորում նրանք ստեղծեցին:
5. Ո՞ր տարածքներն էին զբաղեցնում խուռիական ցեղերը, և որտեղից էին նրանք եկել: Ովքե՞ր և ե՞րբ հիմնադրեցին Միտաննին: Ո՞ւմ օրոք հզորացավ Միտաննին: Ինչո՞ւ անկում ապրեց այս պետությունը:
6. Պաղեստինի տարածքում ինչ քաղաքական ուժեր էին ձևավորվել: Թվարկե՞ք Իսրայելի նշանավոր թագավորներին: Ինչո՞ւ տրոհվեց Իսրայելի թագավորությունը:
7. Ներկայացրե՞ք Ասորիքը և փյունիկյան ծովեզերքի պետական կազմավորումների քաղաքական ընթացքը Ք.ա. IX–VI դարերում: Ո՞վ էր նրանցից առաջատարը փյունիկյան ծովափում: Հետագայում ո՞ւմ անցան այս տարածքները:

§ 3. ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Խարապպայի քաղաքակրթությունը

Հնդկաստանը քաղաքակրթության հնագույն կենտրոններից է: Այս երկիրն աչքի է ընկնում բերրի հողով և ջրի առատությամբ (այստեղով են հոսում ջրառատ *Ինդոս*, *Գանգես*, *Բրահմապուտրա* և այլ գետեր): Որոշ շրջաններում հնարավոր է տարվա ընթացքում մի քանի անգամ բերք հավաքել: Հնդկաստանի հնագույն բնակիչները *դրավիդյան ժողովուրդներն* էին:

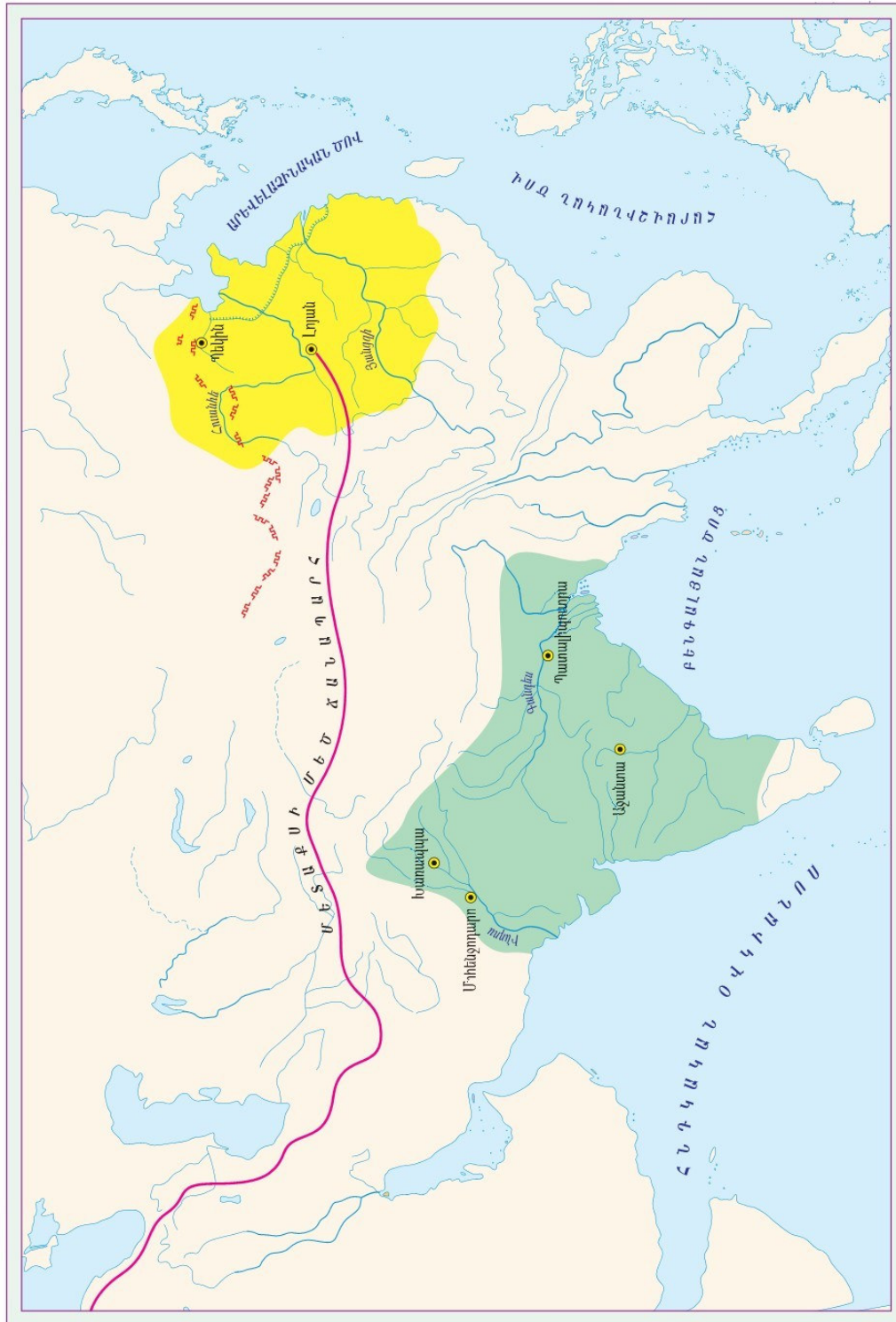
Ք.ա. XXXIII դարից սկսած՝ Հյուսիսարևմտյան Հնդկաստանում՝ Ինդոս գետի հովտում, նկատվում է արտադրողական ուժերի բուռն աճ, յուրացվում է բրոնզի ձուլման տեխնիկան: Ընդարձակվում է բնակավայրերի տարածքը, ի հայտ են գալիս առաջին քաղաքները: Դրանցից մեկի անունով այս դարաշրջանը ստացավ *Խարապպայի մշակույթ* անվանումը: Այդ մշակույթը իր բարձրակետին էր հասել Ք.ա. մոտ **2600–1900 թթ.**:

Երկրագործության, արհեստների և առևտրի բուռն զարգացումը Խարապպայի դարաշրջանի հասարակության

կյանքում առաջ բերեց փոփոխություններ: Կանոնավոր հատակագծով քաղաքների գոյությունը, դրանցում խոշոր շտեմարանների առկայությունը վկայում են պետականության առկայության մասին: Սակայն, ի տարբերություն հին առաջավորասիական պետությունների, այստեղ տեղի չունեցավ հասարակության այնպիսի խոր շերտավորում, ինչպես Շումերում էր կամ Եգիպտոսում: Այստեղ այդպես էլ չձևավորվեց արքայական հզոր իշխանություն:

Խարապպայի դարաշրջանի բնորոշ կողմերից մեկը քաղաքային մշակույթի աննախադեպ բարձր մակարդակն էր: Խոշոր և փոքր քաղաքների թիվը հասնում էր մի քանի հարյուրի: Միայն Խարապան ուներ քսան հազարից ավելի բնակչություն:

Խարապպայի քաղաքակրթության կարևորագույն ձեռքբերումներից մեկը մի քանի հարյուր պատկերանշանից կազմված *Ինդոսյան գիրն* է (ստեղծվել է մոտ Ք.ա. 3000 թ.):

Հնագույն պետություններն Ասիայում

Մոտ Ք.ա. XVIII դ. սկսած՝ Խարապ-պայի մշակույթը սկսեց անկում ապրել: Բնակիչները լքում են խոշոր քաղաքների մեծ մասը: Պատճառը կլիմայական փոփոխություններն էին, երբ տաք ու խոնավ եղանակային պայմաններին փոխարինեց չորային և համեմատաբար սառը կլիման:

Հնդկաստանը արիական ցեղերի տիրապետության շրջանում

Սկսած մոտ Ք.ա. XVII դարից՝ Հնդկաստան ներթափանցեցին արիական ցեղերը և տիրեցին Հյուսիսային Հնդկաստանին:

Արիացիները անասնապահ ժողովուրդներ էին և միայն հետագայում յուրացրին երկրագործությունն ու քաղաքային կենցաղը: Ք.ա. XV–XIII դդ. ձևավորվեցին մի շարք պետություններ, որոնք ղեկավարվում էին արիացիների կողմից: Արքաները կոչվում էին *աուսու*, նրանց իշխանությունը ժառանգական էր:

Արիական պետություններում ձևավորվեց խոր անջրպետ արիացիների և նվաճվածների միջև: Բնակչությունը բաժանվեց դասերի (*վարնաներ*): Դրանք էին *բրահմանները* (քրմեր), *քշատրիները* (ռազմիկներ), *վայշիները* (երկրագործներ, արհեստավորներ և առևտրականներ) և անազատների խավը ներկայացնող *շուդրաները* (ծառաներ, համայնքի իրավազուրկ անդամներ), ինչպես նաև ստրուկները (*դասսական դասյու*): Պատկանելությունը այս կամ այն վարնային ժառանգական էր, և խառն ամուսնությունը արգելված էր: Այս համակարգի հիման վրա միջնադարում ձևավորվեց Հնդկաստանի հասարակության *դասային* (կաստայական) կառուցվածքը:

Ք.ա. 517 թ. Հյուսիսային Հնդկաստանը նվաճվեց Աքեմենյան արքա Դարեհ I–ի կողմից: Այն մնաց նրա կազմում ընդհուպ մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները: Իսկ Հնդկաստանի արևելքում շարունակում էր գոյատևել *Մագադհա* պետությունը:

Առաջին պետությունները Չինաստանում

Ք.ա. VIII–VI հազարամյակներում *Յանցզի* գետի ավազանում գոյություն ունեին մի շարք մշտական բնակավայրեր: Իսկ Ք.ա. IV–III հազարամյակներում սկսվում են այդ կենտրոնների խոշորացումը և վաղ պետականությունների ձևավորումը: Ամենուրեք կառուցվում են պալատական շինություններ: Ստեղծվում է չինական հիերոգլիֆային գիրը:

Ք.ա. XVI դ. *Տոսանհե* գետի միջին հոսանքի շրջանում ստեղծվեց առաջին խոշոր պետությունը՝ *Ին* հարստության գլխավորությամբ: Արքայական իշխանությունը աստվածապետական էր: Արքան միաժամանակ գերագույն հոգևոր առաջնորդն էր: Ին հարստության դարաշրջանը քաղաքային մշակույթի ծաղկման փուլ էր: Հիմնվեցին բազմաթիվ պարսպապատ քաղաքներ՝ կանոնավոր հատակագծով: Լայն կիրառում ստացավ գիրը: Վերելք ապրեց տնտեսությունը: Յուրացվել էր բրոնզի ձուլման տեխնիկան: Հատկապես տարածված էին բրոնզե անոթները, որոշ անոթներ կշռում էին մի քանի հարյուր կիլոգրամ: Բրոնզը օգտագործվում էր նաև զենքի արտադրության մեջ:

Ք.ա. XI դ. Ին հարստությանը սկսեցին սպառնալ *չժոու* ցեղերը, որոնք մինչ այդ նրա տիրապետության տակ էին: Չժոուների առաջնորդ *Ու Վանը* գրավեց

Ինի տարածքը և հիմնեց **Չժոու** հարստությունը (Ք.ա. 1046 — Ք.ա. 249 թթ.):

Չժոուի դարաշրջանը բաժանվում է երկու փուլի՝ **Արևմտյան Չժոուի** և **Արևելյան Չժոուի** տիրապետության շրջան:

Չժոու ցեղերը արագորեն յուրացրին տեղի մշակույթը: Նոր հարստության օրոք բուռն զարգացում ապրեց տնտեսությունը: Երկրում անցկացվեց ջրանցքների միասնական համակարգ: Բրոնզին զուգահեռ լայն տարածում է ստանում երկաթը: Ծաղկում են արհեստները, գիտությունը, հատկապես փիլիսոփայական միտքը: Պատահական չէ, որ Չինաստանի պատմության այս շրջանը կոչվում է նաև **Մուքի հարյուր դարոցների** դարաշրջան:

Արևմտյան Չժոուն հզոր պետություն էր և վարում էր ակտիվ նվաճողական քաղաքականություն: Նրա արքաներն իրենց արշավանքների ժամանակ երբեմն հասնում էին մինչև Կենտրոնական Ասիա: Արքան (չինարեն՝ **վան**) ուներ գերագույն ռազմական և հոգևոր իշխանություն: Նա

համարվում էր «Երկնքի որդին», որի հեղինակությունը չէր վիճարկվում:

Ք.ա. 771 թ. սկսվեց գահակալական պայքար, ինչի արդյունքում գահ բարձրացավ **Պին** վանը: Դժվարանալով դիմագրավել քոչվոր ցեղերի ձնշմանը՝ նա պետության մայրաքաղաքը տեղափոխեց արևելք՝ **Լոյան**, որով էլ սկսվում է Արևելյան Չժոուի դարաշրջանը:

Արևելյան Չժոուի գոյության սկզբում Հուանհեի ավազանում կային վաների գերիշխանությունը թոթափած բազմաթիվ մանր պետություններ (շուրջ 150): Գերիշխանության համար ընթացած պայքարի արդյունքում **Ք.ա. 722 թ.** ձևավորվեցին մոտ 10 խոշոր պետություններ: Չժոուի արքաների գերիշխանությունը սրանց մեծ մասի նկատմամբ ձևական էր:

Թագավորությունների միջև պատերազմները, որոնց գումարվում էին բախումները քոչվոր ցեղերի դեմ, թույլ չէին տալիս դրանցից որևէ մեկի հզորացումը: Արդյունքում Ք.ա. 249 թ. Արևելյան Չժոուն անկում ապրեց:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Նորքարիդարյան հեղափոխության ընթացքում Հնդկաստանում և Չինաստանում ձևավորվեցին առաջին քաղաքակրթական կենտրոնները: Հնդկաստանում Ք.ա. IV–III հազարամյակներում, իսկ Չինաստանում ավելի ուշ կազմավորվեցին առաջին պետությունները: Ինչպես Հնդկաստանում, այնպես էլ Չինաստանում ընդհուպ մինչև Ք.ա. I հազարամյակի վերջին դարերը չձևավորվեցին միասնական պետություններ: Գոյություն ունեին բազմաթիվ ինքնուրույն քաղաքական կենտրոններ, որոնց միջև ընթանում էին մշտական պատերազմներ գերիշխանության և տարածքների համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպիսի՞ն են եղել Հնդկաստանի բնակության պայմանները, ինչ դեր են ունեցել դրանք վաղ երկրագործական քաղաքակրթությունների ձևավորման գործում: Ովքե՞ր էին Հնդկաստանի հին բնակիչները:
2. Բնութագրե՛ք Խարապպայի մշակույթը, համեմատե՛ք այն Շումերի կամ Հին Եգիպտոսի հասարակությունների հետ:

3. Արիական ցեղերը երբ ներթափանցեցին Հնդկաստան, ինչ հետևանքներ ունեցավ դա: Ներկայացրե՞ք հնդկական հասարակության սոցիալական կառուցվածքը:
4. Երբ է ձևավորվել վաղ երկրագործական հասարակությունը Չինաստանում: Ի՞նչ տարածք էր զբաղեցնում Ին հարստության թագավորությունը: Ի՞նչն էր բնորոշ այս պետությանը:
5. Ո՞վ և երբ հիմնադրեց Չժոու հարստությունը: Ներկայացրե՞ք հասարակական զարգացման արդյունքները Արևմտյան Չժոու հարստության օրոք: Ի՞նչ անունով է հայտնի այս դարաշրջանը:
6. Ո՞վ էր Արևելյան Չժոու պետության հիմնադիրը: Ցույց տվե՞ք այս նոր դարաշրջանի քաղաքական զարգացման բնորոշ կողմերը Չինաստանում: Ինչո՞ւ և երբ անկում ապրեց Արևելյան Չժոու պետությունը:

ՎՈՒԽ 2. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

§ 1. ՀԱՄԱԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հին թագավորություն

Վաղ թագավորության ավարտին Եգիպտոսում իշխանության եկավ III հարստությունը, որով սկսվում է *Հին թագավորության դարաշրջանը* (Ք.ա. XXVIII–XXIII դդ.): Հարստության հիմնադիր փարավոն *Ջուերը* կատարեց վարչաքաղաքական բարեփոխում՝ իշխանությունից հեռացնելով նոմերում ժառանգաբար իշխող ազնվականությանը: Վերջիններս փոխարինվեցին նշանակովի պաշտոնյաներով (հուն.՝ *նոմարքոսներ*): Ձևավորվեց կառավարման կուռ համակարգ:

Փարավոնի իշխանությունը հայտարարվեց աստվածատուր, իսկ փարավոնը՝ մարդ-աստված: Արքայական իշխանության առանձնահատուկ դերն ընդգծելու նպատակով փարավոնի համար կառուցում էին վիթխարի դամբարաններ (բուրգեր):

Հին թագավորությունն իր հզորության բարձրակետին հասավ IV հարստության օրոք: Եգիպտացիները սկսեցին արշա-

վանքներ ձեռնարկել հարևան երկրների դեմ՝ դեպի հարավ՝ *Նուբիա*, դեպի արևմուտք՝ *Լիբիա*, և հյուսիս-արևելք՝ *Սինայի թերակղզի* և *Պաղեստին*:

IV հարստությանը հաջորդած նոր արքայատոհմը երկրին համակած ճգնաժամի պայմաններում ստիպված էր զիջումներ անել նոմային ազնվականությանն ու քրմությանը: Արդյունքում արքայական իշխանությունը հեղինակազրկվեց: Երկրում փաստացի իշխանությունն անցավ նոմարքոսներին ու բարձրաստիճան քրմությանը: Ի վերջո երկիրը տրոհվեց մի քանի տասնյակ ինքնուրույն իշխանությունների:

Միջին թագավորություն

Եգիպտոսի տրոհումը հանգեցրեց նոմերի միջև պատերազմների և ավերածությունների: Իրավիճակը որոշ կառավարողների ստիպեց մտածել միասնական պետությունը վերականգնելու մասին: Այդ շարժումը գլխավորում էին *Տերակոնպոլիս* և *Թեբե* քաղաքները: Պայքարն ավարտվեց Թեբեի հաղթանակով, և Ք.ա. XXI դ. հիմնադրվեց համաեգիպտական

Փարավոն Ամենհոտեպ IV

նոր՝ **XI հարստությունը**: Սկսվեց Եգիպտոսի պատմության նոր դարաշրջան, որը հայտնի է **Միջին թագավորություն** անվամբ:

Համաեգիպտական թագավորության վերականգնումը նպաստեց տնտեսության զարգացմանը, կառուցվեցին ջրանցքներ, քաղաքներ: Տնտեսության ծաղկումը Եգիպտոսում ուղեկցվում էր տեխնիկական նորամուծություններով: Եգիպտացիները յուրացրին բրոնզի ձուլման տեխնիկան: Եգիպտոսը սկսեց աշխույժ առևտուր իրականացնել Առաջավոր Ասիայի երկրների հետ:

Միջին թագավորությունն իր հզորության բարձրակետին հասավ XII հարստության օրոք: Նուբիան, որը հարուստ էր ոսկով, վերածվեց եգիպտական նահանգի: Եգիպտոսի իշխանությունը տարածվում էր նաև Պաղեստինի և Փյունիկիայի մի մասի վրա: Այս շրջանում Եգիպտոսը ժամանակի խոշորագույն պետություններից մեկն էր:

XII հարստության անկումից հետո սկսվեցին երկպառակչական պատերազմներ, բնակչության ապստամբություններ:

Փարավոն Մինայի հաղթանակը արձանագրող տախտակը

ներ: Ստեղծված իրավիճակից օգտվեցին արտաքին թշնամիները՝ **հիքսոսների** ցեղերը: Հիքսոսները XVII դ. նվաճեցին Դելտայի շրջանը, որտեղ հիմնեցին իրենց մայրաքաղաքը՝ **Ավարիսը**: Հիքսոսների իշխանությունը Եգիպտոսում տևեց շուրջ մեկ դար:

Նոր թագավորություն

Հիքսոսների դեմ պայքար սկսեցին Թեբեի շուրջը համախմբված հարավի նոմերը: Երկարատև պայքարից հետո Թեբեի փարավոն **Յահմոս I-ը** (**մոտ Ք.ա. 1540-1517 թթ.**) գրավեց Ավարիսը և վտարեց հիքսոսներին: Այսպես սկսվեց Եգիպտոսի պատմության **Նոր թագավորության** դարաշրջանը:

Նոր թագավորության փարավոնները մեծ ուշադրություն դարձրին բանակի վերակազմավորմանը: Հիքսոսների օրինակով ստեղծեցին մարտակառքային զորամասեր, զորքերը զինվեցին նոր և կատարելագործված զենքերով, այդ թվում՝ մանգաղանման թերով: Ներմուծվեց զորահավաքի նոր համակարգ, բանակում աճեց նաև վարձկան զորքերի թվաքանակը: Եգիպտոսն արդեն ուներ խոշոր մար-

տունակ բանակ, որը թույլ տվեց վարել գործուն արտաքին քաղաքականություն:

Թութմուս I-ի օրոք (**Ք.ա. 1508–1493 թթ.**) Եգիպտոսի սահմանները հարավում հասան մինչև Նեղոսի երրորդ սահանք, իսկ հյուսիսում՝ մինչև Եփրատ, որտեղ եգիպտական բանակը ջախջախեց **Միտաննիին**: Առաջին անգամ եգիպտական բանակը դուրս եկավ Եփրատի ափ:

Եգիպտոսն աննախադեպ հաջողություններ արձանագրեց հատկապես **Թութմուս III** փարավոնի ժամանակ (**Ք.ա. 1467–1413 թթ.**): Հաղթելով արևելամիջերկրածովյան ավազանում իր հակառակորդներին՝ փարավոնը տեր դարձավ Ասորիքի և Պաղեստինի մեծ մասին՝ հյուսիսում հասնելով մինչև Կարքեմիշ քաղաքը: Հարավում սահմանը հասցվեց մինչև Նեղոսի չորրորդ սահանք: Թութմուս III-ի տերությունը հյուսիսից հարավ ձգվում էր մոտ **3200 կմ**:

Փարավոնը ստեղծեց հատուկ գաղութային վարչակազմ, որը պետք է իրագործեր նորանվաճ երկրների նկատմամբ տարվող քաղաքականությունը: Թութմուսը Եգիպտոսի պատմության մեջ առաջինն էր, ով նվաճվածների վրա սահմանեց հստակ հարկային և այլ պարտավորություններ:

Պատերազմների ընթացքում ձեռք բերված ռազմավարը և խոշոր հարկերի մուտքը երկիր նպաստեցին տնտեսության զարգացմանը, երկրում սկսվեց շինարարական լայն գործունեություն:

Էխնաթոնի կրոնաքաղաքական բարեփոխումները

Նվաճված երկրներից ստացվող միջոցների մի մասը տրվում էր տաճարներին, առաջին հերթին՝ մայրաքաղաք

Թեբեի հովանավոր աստված Ամոնի տաճարին: Տաճարի քրմերը շուտով այնքան ազդեցություն ձեռք բերեցին, որ միջամտում էին նույնիսկ պետության աշխարհիկ գործերին:

Ամոնի քրմության հզորացումը թշնամաբար էր ընդունվում հատկապես արքունիքում ծառայող ազնվականության կողմից: Իրավիճակը լարվեց **Ամենհոտեպ IV**-ի (**Ք.ա. 1352–1336 թթ.**) կառավարման տարիներին:

Փարավոնը վճռեց հարցին տալ արմատական լուծում: Նա դիցարանում առաջ մղեց նախկինում երկրորդական դեր ունեցող **Աթոն** աստծուն, որը մարմնավորում էր **Արևի սկսվախալը**: Աթոնը հռչակվեց Եգիպտոսի միակ աստվածը: Մյուս բոլոր աստվածությունները, ներառյալ նաև Ամոնը, վերածվեցին Աթոնի սպասավորների: Աթոնն ընկալվում էր որպես միակ աստված, որն արարել էր Եգիպտոսը և մնացյալ երկրները:

Ամենհոտեպն իրեն հռչակեց Աթոնի միակ որդի և ընդունեց նոր անուն՝ **Էխնաթոն** («Աթոնին հաճելի»): Նա լքեց Թեբեն և տեղափոխվեց նոր հիմնադրված մայրաքաղաք՝ **Ախետաթոն** («Աթոնի հորիզոն»):

Էխնաթոնի բարեփոխումները հանդիպեցին քրմության և նոմային ազնվականության դիմադրությանը: Բնակչությունը նույնպես հավատարիմ մնաց հին աստվածներին: Էխնաթոնի մահից հետո նրա հաջորդները վերականգնեցին Ամոնի և մյուս աստվածների պաշտամունքը:

Նոր թագավորության ավարտին կտրուկ վատթարացավ Եգիպտոսի ներքին և արտաքին դրությունը: Եգիպտոսի ազդեցությունը Արևելամիջերկրածովյան ավազանում գործնականում վերացավ:

Ռամզես II-ի կառավարումը

Եգիպտոսը սկսեց նորից վերելք ապրել՝ իր հզորության բարձրակետին հասնելով **Ռամզես II-ի** իշխանության տարիներին (**Ք.ա. 1279-1213 թթ.**):

Ռամզես II-ը վերստին ձեռնամուխ եղավ Արևելամիջերկրածովյան ավազանում Եգիպտոսի կորսված դիրքերը վերականգնելու խնդրին: Դա նրանից պահանջեց ուժերի հսկայական լարում, քանի որ եգիպտացիների հակառակորդը հզորագույն Խեթական տերությունն էր: Երկարատև հակամարտությունն ի վերջո ավարտվեց հաշտությամբ: **Ք.ա. 1258 թ.** Ռամզեսի և Խեթական արքա **Խաթթուսիլիս III-ի** միջև կնքվեց պայմանագիր, որով կողմերը պարտավորվում էին բոլոր վիճելի հարցերը լուծել բացառապես խաղաղ միջոցներով, իսկ երրորդ կողմի դեմ պատերազմի ժամանակ պետք է օգնեին միմյանց: Խեթա-եգիպտական պայմանագիրը դիվանագիտության պատմության մեջ եզակի օրինակ է, որի մի շարք սկզբունքներ ընկած են արդի դիվանագիտության հիմքում:

Աբու-Սիմբելի տաճարը

Հաստատված խաղաղությունը փարավոնին թույլ տվեց իրականացնել հսկայածավալ շինարարություն: Հիմնվեցին նոր քաղաքներ, այդ թվում՝ փարավոնի նստավայր **Պեր-Ռամզես** քաղաքը: Կառուցվեցին բազմաթիվ տաճարներ, որոնցից նշանավոր է **Աբու-Սիմբելի** ժայռակերտ տաճարը՝ Ռամզեսի 20-մետրանոց չորս հսկայական արձաններով: Դելտայում հազարավոր հեկտար հողատարածություններ դարձան ոռոգելի:

Ռամզես II-ի կառավարման շրջանը եգիպտական պետության և քաղաքակրթության ծաղկման տարիներն էին:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Հին և Միջին թագավորությունների օրոք Եգիպտոսում ստեղծվեց ամուր պետականություն՝ ճյուղավորված կառավարման մարմիններով, ինչպես նաև միասնական ոռոգման համակարգ, որը երկրի տնտեսության զարգացման կարևորագույն պայմանն էր: Ձևավորվեց արքայի բացարձակ իշխանությունը, որի անձը աստվածացվում էր: Նոր թագավորությունը եգիպտական ինքնուրույն պետականության ամենանշանակալից փուլն էր: Նոր թագավորության անկմանը հաջորդեց մի ժամանակաշրջան, որի մեծ մասի ընթացքում Եգիպտոսը կառավարում էին օտարերկրացիները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին հզոր պետականության ստեղծման նախադրյալները Եգիպտոսում: Ե՞րբ և ո՞ւմ օրոք այն բռնեց հզորացման ուղին: Վերջինս ի՞նչ քայլեր էր ձեռնարկում պետությունը հզորացնելու համար: Ապացուցե՛ք, որ IV հարստության օրոք Հին թագավո-

րությունը հասավ իր հզորության գագաթնակետին: Ինչն էր խորհրդանշում այդ հզորությունը:

2. Նկարագրե՞ք Միջին թագավորության տնտեսական և քաղաքական զարգացման արդյունքները: Ո՞ր հարստության օրոք Միջին թագավորությունը հասավ իր հզորության բարձրակետին: Ո՞րն էր դրա պատճառը: Նշե՞ք Եգիպտոսի սահմանները այդ շրջանում:

3. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ հիքսոսներին հաջողվեց արագորեն նվաճել Եգիպտոսը: Որքան՞ տևեց նրանց գերիշխանությունը Եգիպտոսում: Ո՞վ գլխավորեց հիքսոսների դեմ պայքարը: Ինչ ավարտ ունեցավ այն:

4. Ինչ փոփոխություններ կատարվեցին եգիպտական բանակում Նոր թագավորության շրջանում: Ինչ նորամուծություն մտցրեց Թութոս III–ը նվաճված երկրների նկատմամբ իր քաղաքականության մեջ:

5. Ինչո՞ւ էր Ամենհոտեպ IV փարավոնը փորձում բարեփոխումներ իրականացնել, ո՞րն էր եգիպտական դիցարանը բարեփոխելու նպատակը:

6. Ո՞ր հարստության օրոք Եգիպտոսը կրկին սկսեց վերելք ապրել: Ո՞ր պետությունն էր եգիպտացիների հիմնական հակառակորդը այդ ժամանակ, ինչո՞վ ավարտվեց այդ հակամարտությունը: Ներկայացրե՞ք Ռամզես II–ի գործունեությունը:

§ 2. ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄԸ

Աքքադ

Ք.ա. III հազարամյակի կեսերից արևմուտքից Միջագետք ներթափանցեցին սեմական ցեղեր: Նրանք աստիճանաբար սկսեցին գործուն դեր խաղալ միջագետքյան երկրների քաղաքական կյանքում: Որոշ շրջաններում սեմական առաջնորդները հասան իշխանության: Դրանցից էր Աքքադի թագավորության հիմնադիր **Սարգոնը** (**Ք.ա. 2330–2295 թթ.**): Սկզբում Սարգոնը հասավ իշխանության Քիշ քաղաքում: Այնուհետև Կենտրոնական Միջագետքում նա հիմնադրեց նոր քաղաք՝ **Աքքադը**, որի անունով էլ կոչվեց պետությունը:

Սարգոնն իրականացրեց մի շարք բարեփոխումներ: Նրան է վերագրվում աշխարհում առաջին մշտական բանակի կազմավորումը՝ բաղկացած 5400 զինվորներից: Ընդ որում՝ այդ բանակը պահվում էր բացառապես պետության

հաշվին: Ի տարբերություն շումերական քաղաքների ծանրագեն հետևազորի՝ նա շեշտը դրեց նետաձիգներից կազմված թեթևագեն զինվորների վրա: Հենվելով նոր բանակի վրա՝ Սարգոնը նվաճեց ամբողջ Շումերը: Շումերի նվաճումն ավարտելուց հետո Սարգոնն արշավեց դեպի **Էբլա** և **Սարի** (ներկայիս Սիրիայում), **Սուբարտու** (Հյուսիսային Միջագետք և Հայկական լեռնաշխարհի հարավ) և **Էլամ** (Հարավարևմտյան Իրան): Սարգոնի երկարամյա կառավարման արդյունքը եղավ Աքքադի ընդարձակ տերության կազմավորումը: Աքքադը դարձավ Առաջավոր Ասիայի հզորագույն պետությունը:

Սարգոնն ամրապնդեց արքայական իշխանությունը, սկսեց կառավարել միանձնյա, ինչն առաջ բերեց տոհմային ավագանու դժգոհությունը: Կենտրոնախույս միտումներ էին դրսևորում նաև

Ջարդաքանդակ Ուրից

նվաճված երկրները, որոնք հաճախակի ապստամբում էին:

Աքքադի թագավորությունն իր հզորության բարձրակետին հասավ Սարգոնի թոռան՝ **Նարամսինի** գահակալության տարիներին: Նարամսինը ձեռնարկեց արմատական քայլեր՝ արքայական իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով: Նա հատկապես հենվում էր քրմության վրա: Վերջիններիս տալիս էր ընդարձակ հողատարածքներ և ստրուկներ, կառուցում էր տաճարներ՝ դրանց նվիրաբերելով մեծարժեք ընծաներ: Դրա դիմաց Նարամսինին սկսեցին մատուցել աստվածային պատիվներ և նրան հռչակեցին Աքքադի աստված:

Նարամսինն իրականացրեց մի շարք նվաճումներ: Ծովային արշավանքի ընթացքում նա հասավ մինչև Արաբական թերակղզու արևելք և Հյուսիսարևմտյան Հնդկաստան:

Քրմության մի մասը դժգոհ էր Նարամսինին աստված հռչակելու փաստից: Արքայից դժգոհ էր նաև տոհմային ավագանին, որը ձգտում էր վերականգնելու

Բարձրաքանդակ Ուրից

իր դիրքերը երկրում: Նարամսինի կառավարման վերջին տարիներն անցան այս ուժերի դեմ մղված պայքարում: Դրան շուտով գումարվեց արտաքին վտանգը: Աքքադի թագավորությանը սկսեցին սպառնալ լեռնական կուտիների ցեղերը, որոնք պարբերաբար ներխուժում էին Միջագետք, ավերում և թալանում երկիրը: Նարամսինի կառավարումից որոշ ժամանակ անց Միջագետքը նվաճվեց կուտիների կողմից:

Չնայած Աքքադի թագավորությունը կարճատև կյանք ունեցավ, սակայն պատմության մեջ թողել է խոր հետք: Նույնիսկ ավելի քան հազար տարի անց Միջագետքի և հարևան երկրների ժողովուրդները հիշում էին Սարգոն Աքքադացուն՝ որպես մեծ և խիզախ արքայի ու նվաճողի: Իսկ Ք.ա. VII-VI դդ. այս անունով էր հանդես գալիս նաև Բաբելոնիայի թագավորությունը:

Ուրի III հարստությունը

Կուտիները Հայկական Տավրոսի և Զագրոսի լեռների բնակիչներն էին, որոնք ունեին հասարակական-տնտե-

Ուրի հարստության ժամանակաշրջանի քանդակներ

սական զարգացման ցածր մակարդակ: Դա էր պատճառը, որ վերացնելով Աքքադի թագավորությունը՝ նրանք չկարողացան ստեղծել ամուր պետականություն: Նրանք Միջագետքի քաղաքներից հարկ էին ստանում տեղական կառավարիչների միջոցով: Կուտիական տիրապետությունը մեծ վնասներ չպատճառեց այստեղի տնտեսապես զարգացած քաղաքներին:

Միջագետքում կուտիների իշխանությունը շարունակվեց մոտ մեկ դար: **Ք.ա. 2109 թ.** Ուրուկ քաղաքից ուն *Ուտուխեգալ* համախմբեց բնակչությանը, դաշնակցեց Ուր քաղաքի հետ և կուտիներին վտարեց Միջագետքից:

Կուտիների վտարումից ոչ շատ անց Միջագետքում գերիշխանությունն անցավ Ուրի տիրակալ *Ուր-Նամնուին*: Վերջինս հիմք դրեց *Շումերա-աքքադական միացյալ թագավորությանը*, որը կոչվում է նաև *Ուրի III հարստության* պետություն:

Այս երկիրը հին արևելյան պետության դասական օրինակ էր: Տեր ու տնօրենը երկրում արքան էր, որի անձն աստվածացված էր: Նա ուներ անսահմանափակ

իշխանություն, կառավարում էր բազմաստիճան պաշտոնետության միջոցով:

Երկրում հողերի մեծ մասը պատկանում էր արքայական և տաճարային տնտեսություններին: Դրանցում աշխատում էին գրեթե ստրկական կարգավիճակում գտնվող վարձու աշխատողներ, որոնք իրենց աշխատանքի դիմաց ստանում էին վարձավճար բնամթերքով: Աշխատում էին նաև ստրուկներ և իրենց հողը կորցրած համայնականներ: Վերջիններիս թվաքանակը շարունակ աճում էր, ինչը արքաներին ստիպում էր քայլեր ձեռնարկել՝ թույլ չտալու համայնքի ամբողջական քայքայումը: Դրա համար նրանք անգամ արգելեցին համայնական հողատարածքների առք ու վաճառքը:

Շումերի և Աքքադի միացյալ թագավորությունը Առաջավոր Ասիայի խոշորագույն պետություններից մեկն էր, որի սահմանները ձգվում էին Պարսից ծոցից մինչև Ասորիք և Հայկական լեռնաշխարհի հարավ: Ուրի III հարստության շրջանում ծաղկում ապրեց տնտեսությունը, անցկացվեցին նոր ջրանցքներ, զարգաց-

ման բարձր մակարդակի հասավ մշակույթը, հատկապես գրականությունը:

Սակայն Ուրի թագավորությունը կարճատև կյանք ունեցավ: Դրա պատճառը դեռևս Ք.ա. XXI դ. վերջերից Միջագետք ներթափանցող քոչվոր *ամորեական ցեղերի* հարձակումներն էին: Վերջին հարվածը Ուրին հասցրին հարևան էլամ-

ցիները: Օգտվելով երկրում ստեղծված տնտեսական ծանր իրավիճակից՝ *Ք.ա. 2003 թ.* էլամցիները պաշարեցին և գրավեցին Ուրը՝ գերեվարելով հարստության վերջին արքային և ողջ ազնվականությանը, տանելով մեծաքանակ ավար, այդ թվում՝ աստվածների արձանները:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Այսպիսով՝ Ք.ա. XXIV դարի երկրորդ կեսին Աքքադի պետության հիմնադրումով ավարտվեց շումերական քաղաքակրթական աշխարհի քաղաքական տրոհվածության դարաշրջանը: Առաջին անգամ ողջ Միջագետքը միավորվեց մեկ միասնական պետականության մեջ: Աքքադը Սարգոնի և նրա թոռան՝ Նարամսինի օրոք դուրս եկավ արտաքին աշխարհ՝ իրականացնելով նվաճումներ արևմուտքում, հյուսիսում և հարավ-արևելքում: Կուտիների մեկդարյա տիրապետությունից հետո Աքքադի քաղաքական ավանդույթները շարունակվեցին ի դեմս Շումերա-աքքադական միացյալ պետության: Այս երկու պետությունների գոյության շրջանում դրվեցին կենտրոնացված պետականության ձևավորման հիմքերը: Այն դրսևորվեց արքայական իշխանության ամրապնդումով, արքայի անձի աստվածացումով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որտեղից և ե՞րբ Միջագետք ներթափանցեցին սեմական ցեղերը: Ո՞վ էր Սարգոնը: Ի՞նչ բարեփոխումներ իրականացրեց նա: Ո՞ր պետությունները նվաճեց Սարգոնը:
2. Ո՞ւմ օրոք Աքքադի թագավորությունը հասավ իր հզորության բարձրակետին: Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց նա արքայական իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով:
3. Ովքե՞ր էին կուտիները, որքա՞ն տևեց նրանց իշխանությունը Միջագետքում:
4. Ներկայացրե՞ք Շումերա-աքքադական թագավորության կառավարման համակարգը: Ի՞նչ տարածք էր զբաղեցնում այդ թագավորությունը: Թվարկե՞ք Ուրի III հարստության անկման պատճառները:

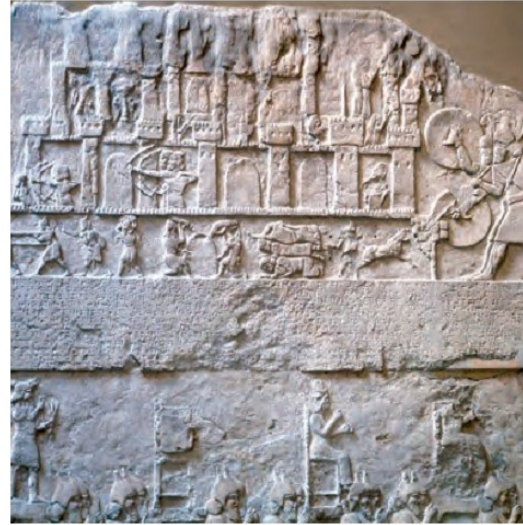
§ 3. ՓՈՔՐԱՍԻԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Հին խեթական թագավորությունը

Ք.ա. III հազ. կեսերից փոքրասիական հասարակությունը թևակոխեց վաղ պետականության փուլ, առաջ եկան քաղաք-պետություններ: Ք.ա. II հազ. սկզբներից Փոքր Ասիան պատված էր նման պետական կազմավորումների խիտ ցանցով, որոնցից աչքի էին ընկնում *Քանեսը*, *Կու-*

ասար, *Խաթթուսասը* և *Պուրուսիսանդան*:

Այս քաղաք-պետությունները միավորելու նպատակով Ք.ա. XVIII դարում *Կուսասարի* տիրակալ *Անիտուն* գրավեց Նեսան՝ այն դարձնելով իր նստավայրը: Այնուհետև նա գրավեց *խաթական ցեղերի* քաղաք Խաթթուսասը: Պուրուսիսանդայի կառավարիչն ինքնակամ հպա-

Խեթական քարձրաքանդակներ

տակվեց Անիտտային՝ նրան զիջելով իր գլխավոր հարստությունը՝ երկնաքարային երկաթից պատրաստված գահն ու գայիսոնը:

Հին խեթական թագավորության ժամանակաշրջանում պետության մեջ պահպանվել էին դեռևս տոհմատիրական կարգերից եկող բազում սովորույթներ: Կառավարման գործում մեծ էր ժողովրդական ժողովի դերը:

Անիտտայի ժառանգներին վիճակված չէր երկար իշխել, և շուտով նրանց փոխարինեց նոր հարստությունը, որը ծագում էր **Կուսասրից**: Այս արքայատան ներկայացուցիչներից **Լաբարնա I**-ը ավարտին հասցրեց պետության կազմավորումը, որի սահմաններն արդեն ձգվում էին Կիլիկիայից մինչև Հալիսի գետաբերան: Նա արշավանքներ ձեռնարկեց դեպի Արևմտյան Փոքր Ասիա՝ մինչև Էգեյան ծովափ: Լաբարնայի անունը դարձավ պատվանուն բոլոր թագավորների համար, որոնք սկսեցին այդպես կոչվել:

Լաբարնա I-ի զարմիկը՝ **Խաթթուսիլիս I**-ը, մայրաքաղաքը փոխադրեց

Խաթթուսաս, որը այդուհետև դարձավ Խեթական պետության մշտական մայրաքաղաքը: Նա հաղթական պատերազմներ մղեց Հայկական լեռնաշխարհի և Ասորիքի մի շարք երկրների դեմ:

Խաթթուսիլիսի վարած գործուն արտաքին քաղաքականությունը շարունակեց նրա հաջորդ **Մուրսիլիս I**-ը (**Ք.ա. մոտ 1540–1530 թթ.**): Վերջինս նվաճեց Յամհադի թագավորությունը, ջախջախեց Հյուսիսային Միջագետքի խուռիններին, հաղթական արշավանք կատարեց դեպի Բաբելոնիա (**Ք.ա. 1531 թ.**): Գրավելով Բաբելոն քաղաքը՝ նա վերջ տվեց ամորեական արքայատան իշխանությանը և հսկայական ռազմավար ձեռք բերեց, այդ թվում՝ Բաբելոնի գլխավոր աստված Մարդուկի արձանը:

Սակայն խեթական տոհմային ազնվականությանը ձեռնտու չէր արքայական իշխանության ամրապնդումը, և շուտով Մուրսիլիսը դարձավ դավադրության զոհ:

Երկրում սկսվեց մի քանի տասնամյակ տևող ներքին անկայունության շրջան: Խաթթուսիլիսը իրավիճակից օգտվե-

ցին խուռինները՝ հետ գրավելով Ասորիքը: Մյուս կողմից՝ հյուսիսփոքրասիական **կասկերի** ցեղերը գրավեցին Սև ծովին հարող խեթական տիրույթները՝ նրանց մեկընդմիջտ կտրելով ծովից: Խեթերը կորցրին իրենց տարածքների մեծ մասը, այդ թվում՝ Կիլիկիան:

Երկրում խիստ թուլացավ արքայական իշխանությունը: Այդ իսկ պատճառով խեթական արքա **Տելեպինուսը** ընդունեց մի օրենք, ըստ որի՝ այսուհետ գահն անցնելու էր միայն արքայի որդիներին՝ ըստ ավագության: Խեթական վերնախավը գրկվեց իր՝ նախկինում ունեցած ազդեցությունից: Սրանով ծանր հարված հասցվեց տոհմատիրական կարգերի մնացուկներին, և ամրապնդվեցին միապետության հիմքերը:

Խեթական տերությունը

Ք.ա. մոտ 1450 թ. խեթական գահն անցավ ազնվականական տոհմերից մեկի ներկայացուցիչ **Թուդիապիաս II**-ին:

Նոր հարստության արքաներն անմիջապես վերսկսեցին արշավանքները դեպի Արևմտյան Փոքր Ասիա և Ասորիք՝ փորձելով հետ բերել կորցրածը: Արքան իր հեռավոր արշավանքի ընթացքում նվաճեց Էգեյան ծովափի 22 երկրներ, այդ թվում՝ **Տարուխսս** քաղաք-պետությունը, որը հոմերոսյան նշանավոր **Տրոյան** է: Թուդիապիասը պարտության մատնեց Միտաննիին: Այս արշավանքների արդյունքում խեթերը ստեղծեցին լայնածավալ տերություն, որի իսկական վերելքը սկսվեց XIV դ. կեսերից և կապված է **Մուսիլուպիումաս I**-ի գործունեության հետ:

Մուսիլուպիումաս I-ը մի շարք արշավանքներով իր տիրապետությունը հաստատեց գրեթե ողջ Փոքր Ասիայի վրա՝ Էգեյան ծովից մինչև Եփրատ գետ: Նա

վճռական պարտության մատնեց Միտաննիին՝ այն դարձնելով կախյալ թագավորություն: Այնուհետև Ասորիքում ստեղծեց **Կարքեմիշի** և **Խապպայի** թագավորությունները՝ դրանց գահին բազմեցնելով իր որդիներին:

Այսպիսով՝ Մուսիլուպիումասը ստեղծեց մի տերություն, որը ձգվում էր Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածներից մինչև Պաղեստին, Էգեյան ծովից և Կիպրոսից մինչև Բաբելոնիայի սահմաններ:

Մուսիլուպիումասի գործը շարունակեց նրա որդիներից **Մուրսիլիս II-ը (մոտ Ք.ա. 1318–1290 թթ.)**: Դրությունը փոխվեց նրա հաջորդների օրոք: Ռամզես II-ի օրոք վերստին հզորացած Եգիպտոսը ձգտում էր վերահաստատվելու Փյունիկիայում և Ասորիքում: Չնայած **Ք.ա. 1274 թ. Քաղեշի** ճակատամարտում խեթերը պարտության մատնեցին Ռամզեսին, սակայն վերջինս չէր հրաժարվում իր ծավալողական նկրտումներից: Փոքր Ասիայի արևմուտքում խեթերը ստիպված էին դիմագրավել **Ախիսիյասի** երկրի (Միկենյան Հունաստան) և նրա դաշնակիցների՝ խեթական տիրույթների վրա հարձակումներին: Փոքր Ասիայի արևմուտքում ծավալված իրադարձությունների արձագանքները պահպանվել են Հոմերոսի «Իլիական» պոեմում: Լարված էին հարաբերությունները Ասորեստանի հետ: Այսպիսով՝ խեթական պետությունը ներքաշվեց պատերազմների մի շրջափուլի մեջ, որը ուժասպառ արեց երկիրը:

Խեթական տերության տրոհումը

Խեթական տերությունը բաղկացած էր քաղաքակրթական ամենատարբեր մակարդակներ ունեցող երկրներից և ժողովուրդներից: Խեթերը չէին փորձում վերակազմավորել նվաճված երկրնե-

րում գոյություն ունեցող քաղաքական և տնտեսական կացութաձևը: Այդպիսի տերությունը կարող էր գոյատևել միայն ուժեղ ռազմական մեքենայի առկայության դեպքում:

Իրավիճակն առավել բարդացավ երկրում տեղի ունեցող գահակալական պայքարի հետևանքով: Խեթական արքայատունը տրոհվեց երկու ձյուղի, որոնք զուգահեռաբար կառավարում էին երկիրը:

Իշխանության եկած *Խաթթուսիլիս III*-ը (մոտ *Ք.ա. 1265–1240 թթ.*) Եգիպ-

տոսի հետ կնքեց հաշտության պայմանագիր և իր ողջ ուժերն ուղղեց Ասորեստանի դեմ: Սակայն նրան այդպես էլ չհաջողվեց Ասորեստանին դուրս մղել Ասորիքից:

Խաթթուսիլիսի հաջորդների օրոք Ասորեստանի, միկենյան հույների և մյուս հակառակորդների դեմ մղվող պայքարում, ինչպես նաև ներքին երկպառակչական պատերազմներում վերջնականապես սպառվեցին խեթերի ուժերը: Ք.ա. XII դ. սկզբին Խեթական տերությունը տրոհվեց:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Այսպիսով՝ Ք.ա. III հազ. կեսերից Փոքր Ասիայում պետականության ձևավորման գործընթացն ավարտվեց Ք.ա. XVII դարում Հին խեթական թագավորության ստեղծմամբ: Այն շուտով վերածվեց թերակղզու ամենահզոր պետության, իսկ Ք.ա. XV դարից սկսած՝ ակտիվորեն մուտք գործեց նաև Ասորիք՝ վերածվելով առաջատար ռազմաքաղաքական ուժի: Իր գոյության վերջին երկու դարերի ընթացքում Խեթական տերությունը Առաջավոր Ասիայի ամենախոշոր պետական կազմավորումն էր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ պետական կազմավորումներ էին ստեղծվել Փոքր Ասիայում Ք.ա. II հազ. սկզբներին: Ո՞ւմ օրոք ավարտվեց Փոքր Ասիայի միավորումը:
2. Ո՞ր ուղղություններով էր Մուրսիլիս I-ը արշավանքներ իրագործում: Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում Տելեպինոսի՝ գահաժառանգման մասին օրենքը:
3. Ե՞րբ է սկսվել Խեթական տերության վերելքը, ո՞ւմ հետ է կապված այն: Նշե՞ք նրա ստեղծած տերության սահմանները:
4. Ներկայացրե՞ք Խեթական տերության անկման պատճառները:

§ 4. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԸ Ք.Ա. III-Ո՝ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐՈՒՄ

Ասորեստանյան պետության ծնունդը

Աշշուր քաղաքը Տիգրիս գետի և նրա վտակ Մեծ Զաբի միախառնման վայրում էր: Քաղաքի անվանումը ծագում է *Աշշուր* աստծու անունից: Վերջինս այն լեռան աստվածն էր, որի վրա հիմնվել էր բնակավայրը:

Ք.ա. XX դ. սկզբներին Աշշուրում սկսում են մեծ դեր խաղալ աքքադացիները, և այստեղ հաստատվում է աքքադական հարստություն:

Աշշուրի պետության (Ասորեստան) վերելքը նախ և առաջ պայմանավորված էր առևտրի և արհեստների զարգացումով: Աշշուրով էին անցնում Արևելամի-

Սալմանասար I-ը կենաց ծառի մոտ

ջերկրածովյան ավազանը, Փոքր Ասիան, Հայկական լեռնաշխարհն ու Կովկասը Ասորիքին և Միջագետքին կապող առևտրական գլխավոր մայրուղիները: Աշշուրն իր առևտրական գաղութները հիմնեց այդ մայրուղիների հանգուցակետերում՝ հումքի աղբյուրներին մոտ, հատկապես Փոքր Ասիայում: Աշշուրցի առևտրականները գլխավորապես զբաղվում էին մետաղի հումքի ներմուծմամբ (պղինձ, բրոնզի համաձուլվածք, արծաթ և այլն), ինչից Միջագետքը զուրկ էր: Արտահանում էին գերազանցապես արհեստագործական արտադրանք, ինչպես նաև անագ, որը բերվում էր հեռավոր Աֆղանստանից:

Ք.ա. XX դ. արևմուտքից դեպի Միջագետք սկսվեց սեմախոս ամորեական ցեղերի (աքքադերեն ամուրրու՝ «արևմուտք» բառից) ներհոսքը: Կարճ ժամանակում եկվորները տիրեցին Միջագետքի բերրի հողերին և այստեղ ստեղծեցին իրենց իշխանությունները: Ամորեացիների հարձակումները առևտրական ուղիների և բնակավայրերի վրա խափանեցին առևտուրը, ինչը ծանր անդրադար-

ձավ Աշշուրի տնտեսական հզորության վրա: Դա է պատճառը, որ Աշշուրի ազնվականությունը հրավիրեց ամորեական ցեղերից մեկի առաջնորդ **Շամշի-Ադդուն**, որը հռչակվեց Աշշուրի արքա:

Նրա իշխանության օրոք Աշշուրը վերելք ապրեց: Շամշի-Ադդուն գրավեց գրեթե ողջ Ասորիքը, իսկ արշավանքներից մեկի ժամանակ նրա զորքը դուրս եկավ Միջերկրականի ծովափ: Արևելքում տերության սահմանները հասնում էին մինչև **Ջագրոսյան լեռներ**:

Սակայն Շամշի-Ադդուի տերությունը կարճատև կյանք ունեցավ: Ամորեացիներն ի վիճակի չեղան յուրացնելու գրավված երկրները, և Շամշի-Ադդուի մահից հետո նրա կերտած տերությունը սկսեց քայքայվել: Շուտով Աշշուրը կտրվեց իր փոքրասիական գաղութներից, որոնք ավելի ուշ դադարեցին գոյություն ունենալուց: Իսկ Աշշուր քաղաքը նվաճվեց Բաբելոնիայի արքա Համմուրապիի զորքերի կողմից:

Բաբելոնյան տիրապետությունը ևս երկար չշարունակվեց: Հաջորդ դարում Աշշուրը նվաճվեց Միտաննիի կողմից և մնաց նրա գերիշխանության տակ մինչև Ք.ա. XIV դ. կեսերը:

Միջին ասորեստանյան պետությունը

Ք.ա. XV դ. սկզբներին Ասորեստանը փորձեց անկախանալ: Այդ նպատակով նրա արքաները ձգտում էին հենվելու Եգիպտոսի վրա: Օգտվելով Միտաննիի ծանր վիճակից՝ Ասորեստանը գրավեց միտաննական որոշ տարածքներ: Ասորեստանի ռազմաքաղաքական վերելքը շարունակվեց հատկապես **Սալմանասար I-ի** օրոք (**Ք.ա. 1263–1234 թթ.**): Նրա զորքերն արևմուտքում հասան մինչև

Կարբեմիշ: Նա նաև արշավանքներ իրագործեց դեպի Հայկական լեռնաշխարհ՝ բախվելով **Ուրուստրի** միության հետ:

Միջին ասորեստանյան պետությունն իր հզորության բարձրակետին հասավ **Թուկուլթի-Նինուրտա I**-ի իշխանության տարիներին (**Ք.ա. 1233–1197 թթ.**): Նա արշավանք ձեռնարկեց Ասորիք, նվաճեց Բաբելոնը: Ասորեստանյան արքան արշավանքներ ձեռնարկեց դեպի Հայկական լեռնաշխարհ՝ բախվելով **Նաիրի միության** հետ:

Թուկուլթի-Նինուրտա I-ից հետո Ասորեստանը առժամանակ անկում ապրեց՝ կորցնելով իր նվաճած երկրների մեծ մասը:

Մասնավորապես արամեացիների դեմ պայքարում Ասորեստանը կորցրեց կենսական տարածքներ և գրեթե մեկուկես դար հազիվ էր պահպանում իր գոյությունը:

Նոր ասորեստանյան տերությունը

Ք.ա. IX դ. սկզբներին Ասորեստանը սկսում է վերականգնել ազդեցության նախկին գոտիները: Այս առումով մեծ հաջողությունների հասավ Նոր ասորեստանյան տերության կերտող **Աշշուրնափրա II**-ը (**Ք.ա. 884–858 թթ.**): Արշավանքներից մեկի ժամանակ նրա զորքերը անգամ դուրս եկան Միջերկրական ծով: Նա հաղթանակներ տարավ նաև Բաբելոնիայի նկատմամբ՝ նրանից նվաճելով բազմաթիվ սահմանային քաղաքներ:

Ասորեստանի նվաճողական քաղաքականությունը շարունակեց նրա որդին՝ **Սարմանասար III**-ը: Իր կառավարման ընթացքում նա տարբեր ուղղություններով ձեռնարկեց ավելի քան 30 արշավանք: Նրա առաջին արշավանքներից մեկն ուղղված էր դեպի Հայկական լեռնաշխարհ՝

Սարգոն II-ը և արքայազն Սինաբերիբը

նորաստեղծ **Ուրարտական պետության** (Բիայնիլի, Վանի թագավորություն) դեմ:

Ք.ա. VIII դարի առաջին կեսին Ասորեստանը անկում ապրեց և մի պահ կանգնեց գրեթե կործանման եզրին: Դա պայմանավորված էր ինչպես տասնամյակներ տևող պատերազմներով, այնպես էլ Ուրարտուի վերելքով, հատկապես **Արգիշտի I**-ի և **Սարդուրի II**-ի օրոք:

Իրավիճակը փոխվեց **Թիգլաթպալասար III**-ի (**Ք.ա. 744–727 թթ.**) կառավարման շրջանում:

Թիգլաթպալասարը **Ք.ա. 743 թ.** նվաճեց Ուրարտուի գերիշխանությանը ենթակա մի շարք երկրներ: Նա գրավեց փյունիկյան ծովափն ու Պաղեստինը՝ հասնելով մինչև Եգիպտոսի սահման: Եգիպտական փարավոնը ստիպված էր հարկ տալ Թիգլաթպալասարին:

Նրա նվաճումների արդյունքում Ասորեստանի տարածքները կրկնապատկվեցին: Բաբելոնիան հայտնվեց ասորեստանյան փաստացի շրջափակման մեջ: **Ք.ա. 729 թ.** Թիգլաթպալասարը գրավեց

եց *Բաբելոնը* և հռչակվեց բաբելոնյան արքա:

Ասորեստանի գործուն արտաքին քաղաքականությունը շարունակեց *Սարգոն II*-ը (*Ք.ա. 721–705 թթ.*): Իր կառավարման տարիները նա անցկացրեց՝ պատերազմելով բոլոր ձակատներում: Նա գրավեց Սամարիան և շարժվեց դեպի եգիպտական սահման: Ասորեստանը նույնիսկ իր գերիշխանությունը հաստատեց *Կիպրոսում*: Սարգոնը *Ք.ա. 714 թ.* ձեռնարկեց դեպի Ուրարտու խոշոր արշավանք, որում որոշ հաջողություններ ունեցավ:

Ասորեստանյան արքան էապես ընդարձակեց երկրի սահմանները նաև Հարավարևելյան Փոքր Ասիայում: Այստեղ, սակայն, *Ք.ա. 705 թ.* տեղի ունեցած ձակատամարտում ասորեստանյան բանակը պարտվեց, զոհվեց նաև Սարգոնը: Գահին անցավ նրա որդի *Սինաբերիբին*:

Հետագա տարիներին ասորեստանցիներից ավելի ու ավելի մեծ ջանքեր էին պահանջվում նվաճված երկրները վերահսկողության տակ պահելու համար: Թեև ասորեստանյան որոշ արքաներ շարունակում էին վարել գործուն նվաճողական քաղաքականություն, սակայն դա նրանց վերջին հաջողությունն էր:

Օգտվելով Ասորեստանում սկսված գահակալական պատերազմներից՝ քաղղեացի ցեղապետ *Նարոպալասարը* գրավեց Բաբելոնը և *Ք.ա. 626 թ.* թագադրվեց որպես Բաբելոնիայի արքա: Ծանր պայքարով ազատագրելով իր երկիրը՝ Նարոպալասարը պատերազմը տեղափոխեց ասորեստանյան տարածք: Այս շրջանից սկսած՝ Ասորեստանը ստիպված էր պարզապես գոյության պայքար մղել: *Ք.ա. 612 թ.* մայրաքաղաք Նինվեի անկումից հետո Ասորեստանը դադարեց գոյություն ունենալուց:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Այսպիսով՝ *Ք.ա. IX դ.* սկզբներից Ասորեստանը սկսում է աստիճանաբար դուրս գալ շուրջ 150 տարի տևած խոր ճգնաժամից և տարածապես ընդարձակվում է: Սալմանասար III-ից սկիզբ է առնում Ասորեստանի ծավալման քաղաքականությունը, որը որոշ ընդհատումից հետո շարունակեցին Թիգլաթպալասար III-ը և Սարգոն II-ը: Ստեղծվեց մի լայնածավալ տերություն, որը ձգվում էր Իրանական բարձրավանդակից մինչև Միջերկրական ծով և Արևելյան Փոքր Ասիայից ու Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան սահմաններից մինչև Պարսից ծոց: Ասորեստանյան արքաները ձգտում էին այս ընդարձակ տերությունը միավորելու մեկ միասնական պետական կառույցում: *Ք.ա. VII դարում* տերությունը թուլացավ, ինչը պայմանավորված էր ոչ միայն արտաքին հարձակումներով, այլ նաև նվաճված երկրների ապստամբություններով և ներքաղաքական բարդություններով: Նույն դարավերջին Ասորեստանը կործանվեց:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞վ էր պայմանավորված Աշշուրի պետության վերելքը: Ի՞նչ էին ներմուծում և արտահանում աշշուրցի առևտրականները: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Շամշի-Ադդուի մահից հետո նրա ստեղծած տերությունը սկսեց քայքայվել:

2. Ինչ նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել Ասորեստանի վերելքի համար: Ո՞ր արքայի օրոք այն հասավ իր հզորության գագաթնակետին:
3. Ե՞րբ է սկսվել Ասորեստանի նոր վերելքը, ո՞ւմ անվան հետ է կապված այն: Ասորեստանի թագավորներից ո՞վ էր փորձում կասեցնել Ուրարտուի (Վանի թագավորության) վերելքը:
4. Ինչ քայլեր ձեռնարկեց Թիգլաթպալասար III-ը արքայական իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով: Ներկայացրե՞ք Թիգլաթպալասար III-ի նվաճումները: Ներկայացրե՞ք Ասորեստանի արտաքին քաղաքականությունը Սարգոն II-ի օրոք:
5. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Ասորեստանը կործանվեց: Ե՞րբ և ո՞վ հասցրեց Ասորեստանին վերջին հարվածը:

§ 5. ԲԱԲԵԼՈՆԻԱՆ Ք.Ա. II-Ի ՀԱՋԱՐԱՄՅԱՎԵՐՈՒՄ

Բաբելոնիան ամորեացիների և կասիտների օրոք

Ք.ա. XX դարում ամորեական ցեղերի մի մասը սկսեց հաստատվել Կենտրոնական Միջագետքում: Այստեղ՝ Եփրատ և Տիգրիս գետերի առավելագույն մերձեցման վայրում, նրանք հիմնեցին իրենց թագավորությունը, որի կենտրոն դարձավ *Բաբելոն* քաղաքը:

Սկզբնապես Բաբելոնիան քաղաքական թույլ կազմավորում էր և Միջագետքի կյանքում չունեցրեց էական դերակատարություն: Բաբելոնիայի ռազմաքաղաքական վերելքը սկսվեց *Հասնուրասյի* արքայի օրոք (Ք.ա. 1792–1750 թթ.): Վերջինս նախ նվաճեց մի շարք ամորեական ցեղապետություններ և Հարավային Միջագետքի քաղաքներ: Այնուհետև բաբելոնյան զորքերը գրավեցին Աշշուրը և հաղթական արշավանքներ կատարեցին դեպի Էլամ: Այսպես Համուրապին իր տիրապետությունը հաստատեց ողջ Միջագետքի վրա:

Նա ձգտում էր ռազմական ուժով նվաճված պետությունը ամրապնդելու նաև ներսից: Այդ նպատակով նրա հրամանով հավաքեցին Միջագետքում նախորդ դարաշրջաններում ստեղծված օրենքների ժողովածուները, դրանք հիմնավոր

րապես վերամշակվեցին, և կազմվեց միասնական օրենսգիրք: Դա *միջագային իրավունքի պատմության մեջ առաջին հիմնավոր փորձն էր իրավական պետության* ստեղծման ճանապարհին:

Բաբելոնիայի ամորեական հարստությունը անկում ապրեց Ք.ա. 1531 թ., երբ խեթական արքա Մուրսիլիս I-ը մտավ Միջագետք և գրավեց Բաբելոնը:

Ամորեական հարստության անկումից հետո քաղաքական գերիշխանությունն անցավ *կասիտական ցեղերին*:

Կասիտները միայն մեծ ջանքերի գնով կարողացան երկրում հաստատել իրենց տիրապետությունը: Կասիտական արքաները իրականացրին շինարարական լայն գործունեություն. վերականգնվեցին կիսավեր տաճարները, կառուցվեցին նորերը:

Բաբելոնիան կասիտների օրոք վարում էր գործուն արտաքին քաղաքականություն, սակայն վերելքը երկար չշարունակվեց: Հզորացող Ասորեստանը պայքար սկսեց Բաբելոնիայի դեմ: Երկրի գլխին մշտապես կախված էր ասորեստանյան սպառնալիքը: Դրությունը բարդանում էր նաև էլամցիների ձեռնարկած արշավանքների պատճառով:

Համնուրապիի օրենսգրքով սալաքարի վերին հատվածը

Ք.ա. XIII դ. խորացավ Բաբելոնիայի քաղաքական անկումը: Ասորեստանի արքա **Թուկուլթի-Նինուրտա I**-ը պարտության մատնեց կասիտ արքային և գրավեց Բաբելոնը:

Սակայն Բաբելոնիային սպառնացող գլխավոր վտանգը ոչ թե Ասորեստանն էր, այլ Էլամը: Բաբելոնիայի վերջին արքան պարտություն կրեց Էլամցիներից և գերեվարվեց Էլամ: Բաբելոնը վերածվեց Էլամական նահանգի:

Նորբաբելոնյան թագավորության կազմավորումն ու վերելքը

Ք.ա. VIII դ. երկրորդ կեսին Բաբելոնիան նվաճվեց Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար III-ի կողմից: Դրանից հետո շուրջ հարյուր տարի երկիրը Ասորեստանի տիրապետության տակ էր: Սակայն ասորեստանցիներին չհաջողվեց լիակատար վերահսկողություն սահմանել Բաբելոնիայի նկատմամբ: Բաբելոնիան մշտապես ձգտում էր վերականգնելու իր անկախությունը: Այդ պայքարում առաջա-

տար ուժը քաղղեական ցեղերն էին: Սովորաբար նրանք դաշնակցում էին Ասորեստանի հակառակորդ Էլամի հետ:

Նաբուպասարի գլխավորած պայքարը **Ք.ա. 626 թ.** ավարտվեց Բաբելոնիայի անկախության վերականգնմամբ: Շուտով կործանվեց Ասորեստանը, և Առաջավոր Ասիայում սկսվեց նորբաբելոնյան գերիշխանության դարաշրջանը: Բաբելոնիան իր հզորության բարձրակետին հասավ **Նաբուգոդոնոսոր II**-ի օրոք (**Ք.ա. 605–562 թթ.**):

Նաբուգոդոնոսոր II-ը վարում էր ակտիվ արտաքին քաղաքականություն: Նա ձգտում էր դուրս գալու Միջերկրական ծով: Այստեղ նրա գլխավոր հակառակորդը Եգիպտոսն էր: Պատերազմն այստեղ ընթանում էր փոփոխակի հաջողությամբ: Միայն **Ք.ա. 597 թ.** բաբելոնյան զորքերը գրավեցին Հուդայի թագավորության մայրաքաղաք **Երուսաղեմը**: Նաբուգոդոնոսորը հրեաների նոր թագավոր նշանակեց և վերադարձավ՝ տանելով հարուստ ռազմավար և շուրջ 10 000 զերի:

Եգիպտոսը, սակայն, չէր հաշտվում Բաբելոնիայի հզորության հետ և նրա դեմ էր դրդում պաղեստինյան ու փյունիկյան իշխանություններին: Արդյունքում Բաբելոնիայի տիրապետությունն արևմուտքում ըստ էության վերացվեց:

Նաբուգոդոնոսորը հերթական անգամ արշավեց Պաղեստին: Նրա զորքերը այստեղից դուրս մղեցին եգիպտացիներին և **Ք.ա. 587 թ.** կրկին գրավեցին Երուսաղեմը: Հուդայի թագավորությունը վերացվեց և որպես նահանգ կցվեց Բաբելոնիային: Ավերվեցին քաղաքի պարիսպներն ու Երուսաղեմի տաճարը, իսկ հազարավոր բնակիչներ գերեվարվեցին Բաբելոնիա:

Նաբուգոդոնոսոր II-ի օրոք Բաբելոնիան ապրում էր ծաղկուն օրեր: Երկրում իրականացվեցին խոշոր շինարարական աշխատանքներ: Դրանց գլուխգործոցը Բաբելոնի պարիսպներն էին և քաղաքի գլխավոր տաճարային համալիրը, որտեղ վեր էր հառնում *զիկկուրատը* (Բաբելոնյան աշտարակը): Նաբուգոդոնոսորը հիմնեց նաև նշանավոր Կախովի այգիները, որը հետագա ավանդությունը վերագրում էր *Շամիրամին*: Բաբելոնը վերածվեց Առաջավոր Ասիայի խոշորագույն քաղաքի՝ շուրջ 200 000 բնակչությամբ:

Բաբելոնիան հետագա արքաների օրոք

Նաբուգոդոնոսորի մահից հետո Բաբելոնիայի գահն անցավ ծագումով արամեացի *Նաբոնիդին* (*Ք.ա. 556–539 թթ.*):

Նաբոնիդը սկսեց բարեփոխել բաբելոնյան դիցարանը: Նա գերագույն Մարդուկ աստծո փոխարեն դիցարանում առաջ մղեց Լուսնի աստված Սինին, միջամտեց տաճարների գործերին, քրմապետ կարգեց մերձավորներին:

Նաբոնիդի գործողությունները թշնամաբար ընդունվեցին հատկապես Մարդուկ աստծո քրմերի կողմից: Սակայն նրան աջակցում էր երկրի առևտրական վերնախավը, և Նաբոնիդը վարում էր հենց այս խավի շահերից բխող արտաքին քաղաքականություն:

Ք.ա. 553–552 թթ. նա արշավանքներ ձեռնարկեց դեպի Լիբանան և Պաղեստին: Բաբելոնյան զորքերը Արաբական թերակղզում գրավեցին քարավանային ճանապարհների երկայնքով ընկած մի շարք օազիսներ: Դրանց թվում էին *Տեյմաս* և *Յաթրիբը* (վերջինս հետագայի *Մեդինան* է՝ իսլամի սրբազան քաղաքներից մեկը): Այստեղով էին անցնում առևտրական

Պարսիկ զինվորներ

կարևոր մայրուղիները, որոնց վերահսկողությունը շահավետ էր Բաբելոնիայի համար: Նաբոնիդը հաստատվեց Տեյմայում՝ այստեղ անցկացնելով տասը տարի: Բաբելոնի կառավարումը նա հանձնարարեց որդուն:

Մինչ արքան Տեյմայում էր, լարվեցին Բաբելոնիայի հարաբերությունները պարսկական տերության հետ, որը գրավել էր հարակից երկրները և շրջափակման մեջ վերցրել Բաբելոնիան: Բաբելոնիայի շրջափակումը դժգոհություն առաջացրեց խոշոր վաճառականության մոտ: Մարդուկ աստծո քրմերը ևս միացան դժգոհներին՝ փորձելով իրավիճակն օգտագործել իրենց դիրքերը վերականգնելու համար:

Նաբոնիդի դեմ կազմակերպվեց դավադրություն: Իսկ այդ ժամանակ՝ *Ք.ա. 539 թ.*, Կյուրոսի բանակը ներխուժեց Բաբելոնիա: Բաբելոնյան զորքերը չկարողացան դիմագրավել պարսիկներին: Կյուրոսի զորքը, որին գլխավորում էր նրա դաշնակից Հայաստանի արքա Տիգրան I Երվանդյանը, պաշարեց Բաբելոնը, և

քաղաքն առանց մարտի հանձնվեց: Գերի ընկած Նաբոնիդը արքորվեց: Կյուրոսը Բաբելոնիան միացրեց իր տերությանը:

Պարսիկները շուտով Բաբելոնյան թագավորությունը վերածեցին Աքեմենյան տերության սատրապության:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Ուրի III հարստության անկումից հետո Միջագետքում քաղաքական գերիշխանությունը սկսեց անցնել արևմուտքից եկած ամորեական ցեղերին: Վերջիններիս ստեղծած պետություններից էր Բաբելոնիան: Ք.ա. XVIII դ. Բաբելոնիան ռազմաքաղաքական վերելք ապրեց շնորհիվ արքա Համմուրապիի: Ք.ա. XV–XIV դդ. սկսվում է Բաբելոնիայի նոր վերելքը այստեղ հաստատված կասիտական հարստության օրոք: Կասիտական հարստության անկումից հետո Բաբելոնիան ընկավ Ասորեստանի տիրապետության տակ: Ք.ա. 626 թ. անկախանալուց հետո Բաբելոնիան արագ վերելք ապրեց: Շնորհիվ Նաբուգոդոնոսոր II–ի նվաճումների՝ այն վերածվեց Առաջավոր Ասիայի հզորագույն տերության: Բաբելոնիայի հզորությունը սկսեց տեղի տալ ներքին երկպառակությունների և պարսկական պետության հզորացման պատճառով: Ք.ա. 539 թ. պարսից արքա Կյուրոս Մեծը գրավեց Բաբելոնիան:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ վերականգնվեց Բաբելոնիայի անկախությունը և ո՞ւմ գլխավորությամբ: Ինչի՞ շնորհիվ Բաբելոնիան հաջողության հասավ Ասորեստանի դեմ պայքարում:
2. Ներկայացրե՞ք Նաբուգոդոնոսոր II–ի արտաքին քաղաքականության արդյունքները: Փաստերով հիմնավորե՞ք, որ նրա օրոք Բաբելոնիան իրոք վերելք էր ապրում:
3. Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Նաբոնիդը իր իշխանությունն ամրապնդելու համար: Ինչո՞ւ քրմերի մի մասը թշնամաբար ընդունեց նրա գործողությունները:
4. Որո՞նք էին Բաբելոնիայի անկախության վերացման պատճառները: Ո՞վ և էր նվաճեց Բաբելոնիան, ո՞վ էր գլխավորում Բաբելոնը գրաված գորքը: Ի՞նչ կարգավիճակ ստացավ Բաբելոնիան:

§ 6. ԷԼԱՄԸ: ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Էլամը Ք.ա. III–I հազարամյակներում

Ք.ա. III հազարամյակում Իրանական բարձրավանդակի արևմուտքում ձևավորվեցին առաջին քաղաք–պետությունները: Միավորվելով նրանք կազմեցին **Էլամական համադաշնությունը**:

Սարգոն Աքքադացու արշավանքների արդյունքում Էլամում հաստատվեց արքադական իշխանություն: Իրավիճակը փոխվեց Ուրի III հարստության վերջին

շրջանում: Հզորացած Էլամը անցավ տարածքային նվաճումների: Հենց Էլամի դեմ պատերազմում անկում ապրեց Ուրի պետությունը: Էլամական աշխարհի վերելքը շարունակվեց նաև հետագայում:

Երկիրն իր հզորության բարձրակետին հասավ **Շուտրուկ–Նախունտե I** արքայի օրոք: Ք.ա. 1158 թ. նա ներխուժեց Բաբելոնիա և գահընկեց արեց բաբելոնյան արքային: Նրա արձանագրությունները հայտնում են բաբելոնյան ավելի քան 700

քաղաքների նվաճման և երկրից տարված հսկայական ռազմավարի մասին: Դեպի Բաբելոն նոր արշավանքի ժամանակ գերի տարվեցին աստվածների արձանները, այդ թվում՝ Բաբելոնի հովանավոր Մարդուկ աստծո արձանը, ինչպես նաև Համմուրապիի հուշակոթողը:

Սակայն Էլամի վերելքը ժամանակավոր էր:

Էլամական պետության անկումը պայմանավորված էր նաև իրանախոս ցեղերի՝ դեպի երկիր ներխուժումներով: Այնուամենայնիվ, Ք.ա. VIII դ. Էլամը մի վերջին անգամ վերելք ապրեց: Էլամցիներին հաջողվեց ընդարձակել երկրի սահմանները, նաև *քաղղեսական ցեղերին*՝ օժանդակել Ասորեստանի դեմ նրանց պայքարում:

Ք.ա. 646 թ. Ասորեստանը հասավ հաջողության: Գրավվեց մայրաքաղաք **Սուսան**, քանդվեց գլխավոր զիկկուրատտաճարը, գերեվարվեց մեծաքանակ բնակչություն: Դրանից հետո Էլամական համադաշնությունը դադարեց գոյություն ունենալուց:

Պարսիկները Աքեմենյան տերության կազմավորումից առաջ

Մոտ **Ք.ա. 1000 թ.** Հարավային Իրան մուտք գործեցին հին պարսկական ցեղերը՝ այստեղ հիմնելով իրենց ցեղապետությունները: Դրանցից առավել հզորը **Անշան** և **Պարսումաշ** երկրներն էին: Սկզբնապես սրանք Էլամի գերիշխանության տակ էին: Էլամի անկումից հետո նրանք ճանաչեցին Ասորեստանի գերիշխանությունը: Ասորեստանի անկումից հետո պարսկական ցեղամիություններն ընկան մարական տիրապետության տակ:

Անշանում գահ բարձրացած **Կյուրոս II Մեծը** (պարսկ.՝ **Կուրաշ**, **Ք.ա. 558-**

Էլամական պղնձե անոթ

529 թթ.) պայքար սկսեց մարական գերիշխանությունից ազատագրվելու համար: Երեք տարի տևած պատերազմներում նա պարտության մատնեց մարերին և **Ք.ա. 550 թ.** գրավեց Մարաստանի մայրաքաղաք **Էկբատանը**:

Այնուհետև Կյուրոսն անցավ նոր նվաճումների: Նա գրավեց գրեթե ողջ **Փոքր Ասիան**, հետո՝ նաև **Բաբելոնիան**: Կյուրոսը ստեղծեց Էգեյան ծովից մինչև Հնդկաստան ձգվող աշխարհակալ տերություն: Նա պատրաստվում էր նվաճելու նաև Եգիպտոսը, սակայն **Ք.ա. 529 թ. մասսագետների** ցեղի դեմ ձակաստամարտում պարսկական զորքերը ծանր պարտություն կրեցին, իսկ Կյուրոսը սպանվեց:

Կյուրոսին փոխարինեց որդին՝ Կամբիզը, որը շարունակեց հոր նվաճողական քաղաքականությունը: Նա **Ք.ա. 525 թ.** գրավեց Մեմֆիսը և Ստորին Եգիպտոսը: Եգիպտոսը վերածվեց պարսկական սատրապության:

Ք.ա. 522 թ. Կամբիզի դեմ ապստամբեց նրա կրստեր եղբայր **Բարդիան**: Կամ-

Աբեմենյան Դարեհ I արքան

բիզը շտապեց հայրենիք, սակայն ճանապարհին մահացավ:

Աբեմենյան առաջին արքաները

Կամբիզի մահից հետո Բարդիան դավադրաբար սպանվեց: Գահն անցավ դավադրության ակտիվ մասնակից, պարսկական ազնվականական խոշոր տներից մեկի ներկայացուցիչ *Դարեհին* (*Ք.ս. 522–486 թթ.*):

Չգտելով օրինական տեսք հաղորդելու իր իշխանությանը՝ Դարեհը հայտարարեց իր նախնիների և Կյուրոսի՝ իբրև թե միևնույն տոհմին պատկանելու մասին: Սակայն նրա իշխանությունը պարսիկներից զատ ոչ ոք չճանաչեց: Ենթակա երկրները ապստամբեցին: Դարեհը ստիպված էր ծանր պատերազմների գնով ձնել ապստամբությունները: Դարեհ I-ի գահակալությամբ սկսվեց Աբեմենյան տոհմի իշխանության դարաշրջանը:

Անրապնդելով իր իշխանությունը՝ Դարեհը ձեռնամուխ եղավ բարեփոխումների: Տերությունը բաժանվեց 20 սատրապությունների, որոնցում կառավարում

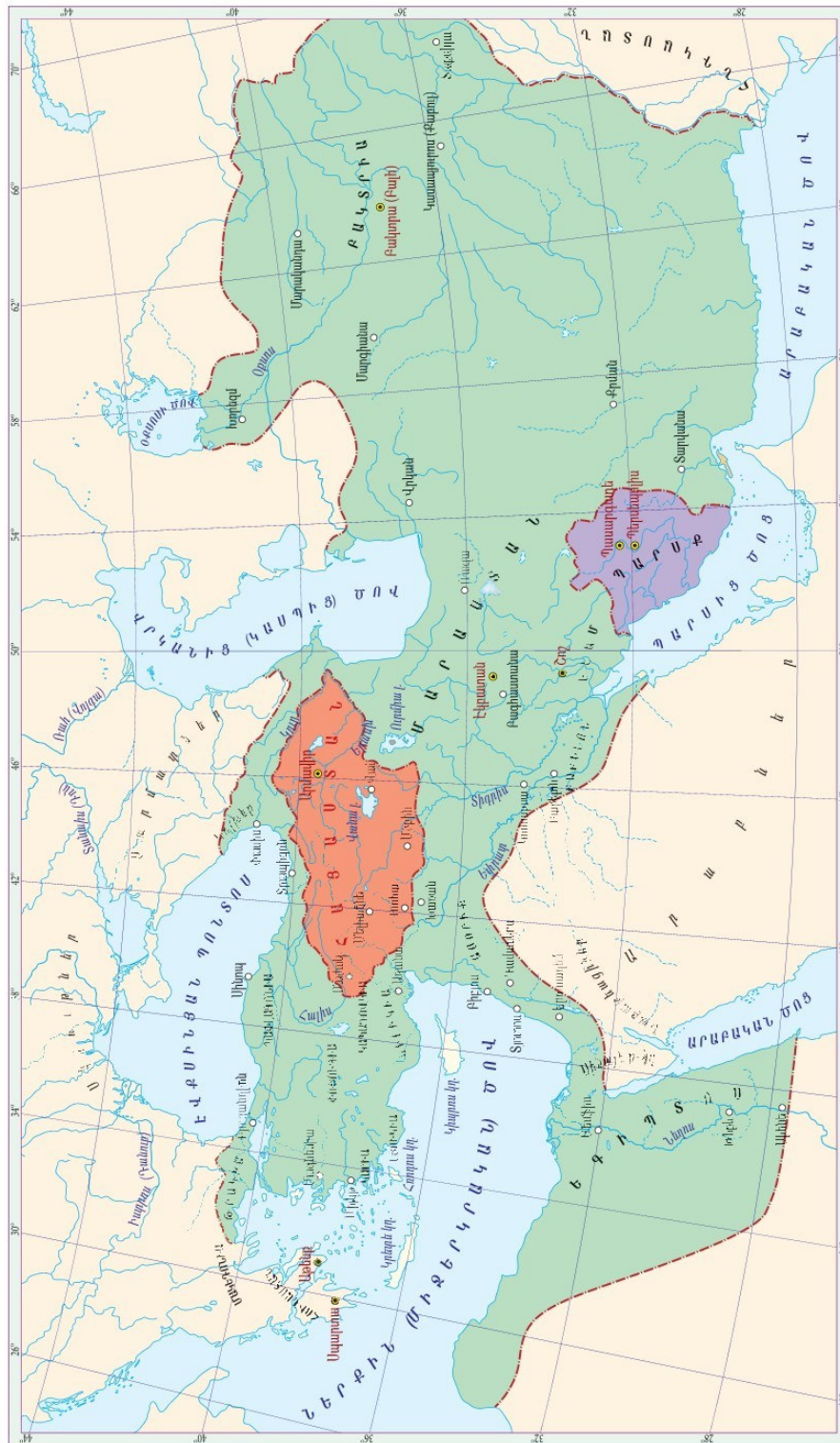
էին արքայատոհմի անդամները կամ նրա մերձավորները: Ներդրվեց հարկային և դրամական միասնական համակարգ: Կառուցվեց «Արքայական ճանապարհը», որը Էգեյան ծովափի քաղաքները կապում էր մայրաքաղաք Շոշի հետ: Վերակազմավորվեց նաև բանակը, որի հիմքը «Անմահների զունդն» էր՝ բաղկացած 10 000 մարտիկներից:

Դարեհը ձգտում էր համաշխարհային տիրապետության: Նա արշավանք ձեռնարկեց դեպի Հնդկաստան և գրավեց նրա մի մասը: Աբեմենյան զորքերը սկսեցին գրավել Էգեյան ծովի կղզիները, ապա մտան եվրոպական մայրցամաք, որտեղ նվաճեցին Թրակիան: Պարսիկներին հպատակվեց նաև Մակեդոնիան: Դարեհը, սակայն, անհաջողության մատնվեց սկյութների դեմ ձեռնարկած իր արշավանքում:

Անհաջող էին նաև նրա երկու արշավանքները դեպի մայրցամաքային Հունաստան: Աբեմենյան արքան սկսեց նախապատրաստվել նոր արշավանքի, սակայն *Ք.ս. 486 թ.* մահացավ:

Դարեհին հաջորդեց նրա որդի *Քսերքսես I-ը* (*Ք.ս. 486–465 թթ.*): Վերջինս համաշխարհային տիրապետության հասնելու իր ծրագրերով հետ չէր մնում հորից: Արշավելով դեպի Հունաստան՝ Քսերքսեսը կարողացավ հասնել մինչև Աթենք, սակայն դրանից հետո պարտվեց:

Քսերքսեսին հաջորդած Արտաքսերքսես I-ը ստիպված էր ընդհատել հույն-պարսկական պատերազմները և կնքել ոչ նպաստավոր հաշտություն, որով աբեմենյան արքան փաստացի կորցնում էր իր գերիշխանությունը Արևմտյան Փոքր Ասիայի նկատմամբ և զրկվում Էգեյան ծովում նավատորմ պահելու իրավունքից:

Արմենիայի տեղությունը

Աբեմենյան տերության թուլացումը և անկումը

Արդեն Արտաքսերքսեսից հետո պարզ դարձավ, որ տերությունը ներքին լուրջ խնդիրներ ունի: **Ք.ա. 404 թ.** աբեմենյան նոր արքա Արտաքսերքսես II-ի դեմ ապստամբեց նրա եղբայրը՝ Փոքր Ասիայի սատրապ Կյուրոս Կրտսերը: Թեև ապստամբությունը ձնշվեց, սակայն տերությունը շարունակում էր ցնցվել առանձին սատրապների և ենթակա երկրների ապստամբություններից: Այս շրջանում տերությունից անջատվեցին Եգիպտոսը, Կիպրոսը, Խորեզմը և Սողդիանան: Տերության արևմուտքում բռնկված «սատրապների մեծ ապստամբության» ժամանակ Փոքր Ասիան գրեթե տասը տարի անկախ էր աբեմենյան արքայից:

Ք.ա. 336 թ. գահին բազմեց Աբեմենյանների կողմնային ճյուղերից մեկի

ներկայացուցիչ, Հայաստանի սատրապ Դարեհը:

Դարեհ III-ը (Ք.ա. 336-330 թթ.) իր կառավարման սկզբում մեկ անգամ ևս արշավեց Եգիպտոս և ձնեց այստեղ սկսված ապստամբությունը: Թեև Եգիպտոսը վերանվաճվեց, սակայն սա նրա վերջին հաջողությունն էր: Աբեմենյան տերությանը սպառնում էր վերելք ապրող Մակեդոնիան:

Աբեմենյան արքան ի վիճակի չեղավ լուրջ դիմադրություն կազմակերպելու Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքի դեմ: **Ք.ա. 331 թ.** Միջագետքի **Գավգամելա** բնակավայրի մոտ նա պարտություն կրեց և փախուստի դիմեց: Շուտով նա սպանվեց իր մերձավորներից մեկի՝ Բակտրիայի սատրապ **Քեսի** կողմից: Դրանից հետո երեք տարում Ալեքսանդրը նվաճեց տերության մնացած տարածքները: Աբեմենյան տերությունը կործանվեց:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Էլամը Իրանական բարձրավանդակի առաջին խոշոր պետականությունն էր, որի քաղաքական և մշակութային հենքի վրա **Ք.ա. I հազ. ձևավորվեց** Աբեմենյան տերությունը: Հին առաջավորասիական պետականությունների նվաճման հետևանքով Աբեմենյան տերությունը դարձավ ժամանակի խոշորագույն պետությունը, որի սահմանները սկսվում էին Էգեյան և Միջերկրական ծովերից և հասնում մինչև Հնդկաստան ու Կենտրոնական Ասիա: Առաջին անգամ ողջ Մերձավոր և Միջին Արևելքը ներառվեցին մեկ պետականության մեջ: Սակայն Աբեմենյաններին չհաջողվեց երկար ժամանակ պահպանել իրենց տերությունը, քանի որ նրանք այդպես էլ չկարողացան ստեղծել քաղաքական, տնտեսական և մշակութային տարբեր մակարդակներ ունեցող երկրների և ժողովուրդների միասնական պետություն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ և որտե՞ղ է ստեղծվել Էլամական համադաշնությունը: Ո՞ւմ օրոք Էլամը հասավ իր հզորության բարձրակետին: Ի՞նչո՞ւ անկում ապրեց Էլամական համադաշնությունը:
2. Ո՞վ էր Կյուրոս II Մեծը: Մինչև ո՞ր էր ձգվում նրա ստեղծած աշխարհակալ տերությունը, ո՞ր երկրներն էին մտնում նրա մեջ: Ի՞նչպե՞ս ավարտվեց Կամբիզի Եգիպտական արշավանքը:

3. Ինչպե՞ս իշխանության եկավ Դարեհ I-ը: Ի՞նչ բարեփոխումներ իրականացրեց նա: Ներկայացրե՞ք Դարեհ I-ի արշավանքները և դրանց հետևանքները: Ինչո՞վ ավարտվեցին հույն-պարսկական պատերազմները:
4. Ներկայացրե՞ք իրավիճակը Պարսկաստանում Արտաքսերքսես II-ի կառավարման շրջանում: Ինչպե՞ս ավարտվեց Պարսկաստանի բախումը Մակեդոնիայի հետ: Ինչո՞ւ Աքեմենյաններին չհաջողվեց երկար ժամանակ պահել իրենց տերությունը:

ԲԱԺԻՆ Բ

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ 3. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԱՐԵՎՄՈՒՏՔՈՒՄ

§ 1. ՀՈՒՆԱՍՏԱՆԸ ԿՐԵՏԵ–ՄԻԿԵՆՅԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Մինոսյան Կրետեն

Միջերկրական և Էգեյան ծովերը սահմանագատող հունական ամենախոշոր կղզին՝ Կրետեն, ունի նպաստավոր աշխարհագրական դիրք:

Կրետեն բնականից պաշտպանված էր ծովով և գրեթե անխոցելի էր հակառակորդների համար: Մերձարևադարձային մեղմ կլիման և բերրի հողը լայն հնարավորություններ էին ընձեռում կղզու բնակչության բնականոն զարգացման և տնտեսական վերելքի համար: Դրա շնորհիվ արդեն Ք.ա. III հազ. վերջերին այստեղ ձևավորվեցին մի շարք մանր քաղաք-պետություններ (*Կնոսոս*, *Մալիա* և այլն):

Արդեն Ք.ա. II հազարամյակի սկզբներին Կրետեի բնակիչները կանոնավոր առևտրական հարաբերություններ ունեին Եգիպտոսի և փյունիկյան քաղաք-պետությունների հետ:

Կրետեի քաղաքական մասնատվածությունը շարունակվեց մի քանի դար՝ մինչև Ք.ա. XVII–XVI դդ., երբ վերոհիշյալ քա-

ղաք-պետությունները միավորվեցին մեկ պետականության մեջ՝ *Կնոսոսի* գլխավորությամբ: Կրետեի ռազմաքաղաքական ազդեցությունը տարածվում էր Էգեյան ծովի շատ կղզիների և մայրցամաքային Հունաստանի որոշ շրջանների վրա:

Կնոսոսի արքայական պալատը երկհարկ վիթխարի կառույց էր՝ ընդհանուր շուրջ *16 000 մ²* տարածքով: Միայն առաջին հարկի սենյակների և այլ հարկաբաժինների թիվը հասնում էր *300-ի*: Կնոսոսի պալատի մասին պահպանվել է հունական մի առասպել («Թեսևսի և Արիադնեի մասին»), որտեղ այն կոչվում է *Լաբիրինթոս*:

Կրետեի բոլոր բնակավայրերը մեկը մյուսի հետ հաղորդակցվում էին բարեկարգ ճանապարհներով, որոնց մի մասը պատված էր քարե տաշած սալերով: Հատկանշական է, որ Կրետեի ոչ մի քաղաք, այդ թվում՝ Կնոսոսը, չուներ քաղաքային պարիսպներ: Դա վկայում է այն մասին, որ կրետացիներն իրենց համար ներքին կամ արտաքին սպառնալիք չէին

տեսնում, այդ պատճառով քաղաքներն ամրացնելը անհիմաստ էր:

Հունական առասպելներում որպես Կրետեի հզորագույն արքա է հիշատակվում *Մինուր*: Ըստ առասպելների՝ *Մինուս* ուներ խոշոր ռազմական նավատորմ, որի օգնությամբ նա վերացրել էր ծովահենությունը և տիրել Էգեյան ծովին: *Մինուսի* գերիշխանությունը ծովում հույներն անվանում էին *թալասսոկրատիա* (նշանակում է «ծովատիրություն»): Էգեյան ծովի շատ կղզիներում կրետացիները հիմնել էին գաղութներ (օրինակ՝ *Կիկլադյան կղզիներում*, *Հոնդոսում* և փոքրասիական *Միլեթում*): Իսկ ըստ *Թեսուսի* մասին առասպելի՝ *Մինուսին* հարկատու էր նաև *Աթենքը*:

Կրետեի արքան ուներ անսահմանափակ իշխանություն՝ լինելով միաժամանակ պետության աշխարհիկ և հոգևոր գերագույն ղեկավարը: Արքայական իշխանության այս տեսակը ընդունված է համարել *թեոկրատական* (աստվածապետական):

Կրետեի պետությունը անսպասելիորեն անկում ապրեց: Ք.ա. XV դ. կեսերին նրանից հարյուրավոր կիլոմետրեր հեռու ընկած *Սաևտորինի* (այժմ՝ *Թեբա*) կղզում սկսված վիթխարի ուժգնության հրաբխից դուրս ժայթքած փոշին, տարածվելով դեպի հարավ, հաստ շերտով ծածկեց Կրետեն՝ պատճառելով մարդկային և նյութական խոշոր վնաս: Այդ պահից Կրետեն կտրուկ անկում ապրեց, իսկ որոշ ժամանակ անց նվաճվեց մայրցամաքային Հունաստանից եկած *աքայացիների* կողմից:

Միկենյան աշխարհը

Առաջին հունալեզու ցեղերը՝ *աքայացիները*, Հունաստան եկան Ք.ա. XVII–XVI դդ. Փոքր Ասիայից: Աքայացիները

48

մարտունակ էին, տիրապետում էին մարտակառքային ռազմարվեստին և իրենց ենթարկեցին այստեղ ապրող ցեղերին: Նրանք հաստատվեցին Կենտրոնական և Հարավային Հունաստանում: Ծուտով աքայացիները նվաճեցին Էգեյան ծովի կղզիները, այդ թվում՝ Կրետեն:

Աքայացիները ստեղծեցին փոքր պետություններ, որոնցից հատկապես աչքի էին ընկնում *Միկենքը* (սրա անունից էլ այս դարաշրջանը անվանում են «միկենյան»), *Պիլոսը*, *Տիրինոսը* (բոլորն էլ՝ Պելոպոնեսում) և *Օրքոմենքը*: Ի տարբերություն Կրետեի՝ աքայացիների բոլոր բնակավայրերն ամրացված էին հզոր կիկլոպյան պարիսպներով: Օրինակ՝ *Տիրինոսի* պարսպի մեջ դրված որոշ քարերի քաշը հասնում էր *12 տոննայի*, իսկ արտաքին պարսպի հաստությունը՝ *4,5 մետրի*:

Միկենյան դարաշրջանում մայրցամաքային Հունաստանի քաղաքական կացությունը բնորոշվում է որպես մասնատվածության փուլ: Այստեղ կային տասնյակ պետություններ, որոնց միջև հաճախ պատերազմներ էին ծագում տարածք կամ ռազմավար ձեռք բերելու նպատակով: Միայն հազվադեպ՝ արտաքին վտանգին դիմագրավելու կամ դեպի արտաքին աշխարհ կազմակերպվելիք արշավանքների ժամանակ, միկենյան պետությունները միավորում էին իրենց ուժերը՝ ստեղծելով ժամանակավոր դաշինքներ: Այդպիսին էր նշանավոր *Տրոյական պատերազմը* (Ք.ա. XIII դարի կեսեր), երբ, ըստ Հոմերոսի, ամբողջ միկենյան աշխարհը միավորվեց դեպի Փոքր Ասիա արշավանք ձեռնարկելու նպատակով:

Միկենյան պետությունները կարողացան ստեղծել ամուր, կենտրոնացված

պետական կառավարման համակարգ, ինչպես նաև զարգացած գյուղատնտեսություն, արհեստագործություն և միջազգային առևտրական ցանց: Պելոպոնեսի արևմուտքում գտնվող **Պիլոսի** արքայական պալատի դիվանից հայտնաբերված տեքստերը թույլ են տալիս պատկերացում կազմել միկենյան պետությունների կառուցվածքի և տնտեսության մասին:

Պետության գլուխ կանգնած էր արքան, որը կոչվում էր **վանակա**: Բնակչության վերնախավը կազմում էին տոհմային ավագանին, քրմությունը և պետական պաշտոնյաները:

Պիլոսի տարածքը բաղկացած էր **16 մարզերից**, որոնք կառավարում էին **վանակայի** նշանակած անձինք: Սրանց հիմնական գործը հարկերի հավաքումն էր: Նրանց էին ենթարկվում բնակավայրերի ղեկավարները՝ գյուղապետերը, որոնք կոչվում էին **բասիլևսներ**:

Միկենյան պետությունների տնտեսության հիմքը կազմում էր արքայական-տաճարային համակարգը: Սրանցից յուրաքանչյուրում աշխատում էին գյուղական համայնքների հազարավոր բնակիչներ, որոնք զբաղվում էին երկրագործությամբ և արհեստներով: Արհեստավորները արտոնյալ վիճակում էին: Նրանք իրենց աշխատանքի համար անհրաժեշտ հումքը ստանում էին պետությունից կամ տաճարից, որոնց էլ հանձնում էին արտադրանքը: Պետությունը հատուկ վերաբերմունք ուներ տնտեսության որոշ ճյուղերի նկատմամբ: Օրինակ՝ մետաղագործությունը համարվում էր պետության մենաշնորհը: Արքայական արհեստանոցներում պատրաստվում էին պատկերազարդ և գունազարդ խոշոր սավորներ

(**աւֆորա**), որոնք հիմնականում նախատեսված էին արևելքի երկրներ արտահանելու համար:

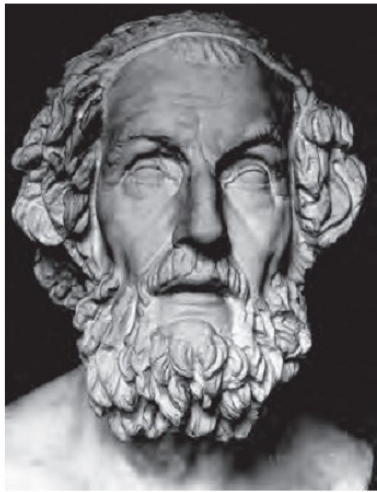
Միկենյան պետությունների համար արտաքին առևտուրը տնտեսական մեծ եկամտի աղբյուր էր: Արևելքի երկրների շատ վայրերում միկենցիները հիմնում էին գաղութներ, իսկ արդեն գոյություն ունեցող բնակավայրերում՝ առևտրական կետեր, որոնց միջոցով իրականացվում էր արտաքին առևտուրը:

Միկենյան դարաշրջանի հունական քաղաքակրթության զարգացման բարձր մակարդակի վկայությունն է Կրետեում ստեղծված պատկերային գիրը, որը հետագայում փոխ առան աքայացիները: Դա **գծային** գիրն էր, որը լայնորեն կիրառվում էր պետական և տաճարային վարչակազմերի կողմից:

Կրետե-միկենյան դարաշրջանի ախարտը. Տրոյական պատերազմը

Հոմերոսի պոեմներում («Իլիական» և «Ոդիսական») նկարագրվող աքայացիների պատերազմն ընդդեմ Տրոյայի իրականում արտացոլում է միկենյան աշխարհի և Փոքր Ասիայի պետությունների միջև տևական հակամարտությունը: Այդ իրադարձությունների հավաստիությունը ապացուցվում է Բ.ա. XV–XIII դդ. խեթական սեպագիր աղբյուրների տեղեկություններով: Տրոյական պատերազմի բարձրակետը Բ.ա. XIII դ. կեսերին թերակղզու արևմուտքում ծավալված պատերազմներն էին:

Հունական ավանդությունների համաձայն՝ պատերազմի առիթը Տրոյայի Պրիամոս թագավորի որդի Պարիսի կողմից Սպարտայի թագավոր Մենելայոսի կնոջ՝ Հեղինեի առևանգումն էր: Օգնության կանչելով հունական պե-

Հումերոս

տությունների արքաներին՝ Մենելայոսն ու նրա եղբայրը՝ Միկենքի թագավոր Ագամեմնոնը, մեծ նավատորմով ուղևորվեցին դեպի Տրոյա: Տասը տարի հույները պաշարել էին Տրոյան, սակայն կարողացան միայն խորամանկությամբ գրավել քաղաքը (այսպես կոչված՝ *սրոյական ձիու* շնորհիվ): Ռազմական գործողությունների ժամանակ հույների մեջ փառաբանվել են Աքիլլեսը, Ոդիսևսը և Ագամեմնոնը, տրոյացիների մեջ՝ Հեկտորը, Գլավկոսը և Էնեասը: Տրոյացիների պարտությունը հեշտացրեց դորիացիների կողմից Հունաստանից դուրս մղված աքայացիների մի մասի վերաբնակեցումը Փոքր Ասիայում: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ այս պատերազմում Տրոյայի կողմում մասնակցել է հայ նահապետ Զարմայր Հայկազունին, որն առաջնորդել է հայկական և եթովպական զորքը, վիրավորվել ճակատամարտում և զոհվել:

Տրոյական պատերազմից քիչ անց միկենյան պետությունները սկսեցին անկում ապրել:

Տրոյական պատերազմի թեմայով բարձրաքանդակ Միկենյան աշխարհի անկման պատճառը ոչ այնքան հյուսիսից հունալեզու ռազմատենչ դորիական ցեղերի հարձակումներն էին, որքան այս շրջանում Էգեյան ծովի ավազանում և Առաջավոր Ասիայում կլիմայի աստիճանական տաքացումը: Առանց այդ էլ ջրային ռեսուրսներով աղքատ Հունաստանում իրար հաջորդեցին չորային տարիները, որոնց հետևանքով բնակչության զգալի մասը ստիպված էր լքել իր բնակավայրերը: Աղետից գերազանցապես տուժեց Հարավային Հունաստանը՝ Պելոպոնեսը:

Միկենցիները սկսեցին զանգվածաբար հեռանալ դեպի Փոքր Ասիա, Ատրիք և Պաղեստին, ինչպես նաև Եգիպտոս: Նրանց մի մասը հեռացավ նաև Ապենինյան թերակղզի և Սիցիլիա կղզի, նույնիսկ Իսպանիա: Հունաստանում հաստատվեցին դորիական ցեղերը:

Վերոհիշյալ իրադարձությունների հետևանքով միկենյան քաղաքակրթությունը անկում ապրեց: Վերացան պետականությունը, զարգացած քաղաքները, աշխույժ միջազգային առևտուրը և դրա հիմքը

կազմող՝ կատարելության հասած արհեստագործության շատ ձյուղեր: Մոռացվեց նաև գծային գիրը: Հունական աշխարհը

ընկղմվեց շուրջ երեք դար տևած խոր քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ճգնաժամի մեջ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

ԹՈՒԿԻԴԻԴԵՍ, «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» (ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ)

«Տրոյական պատերազմից առաջ Հելլադան, ակնհայտորեն, համատեղ ուժերով ոչ մի նշանակալից բան չի արել: Ես ենթադրում եմ, որ երկիրը այն ժամանակ դեռևս այդ անունը չէր կրում, իսկ Դևելալիոնի որդի Հելլենից առաջ այն ընդհանրապես գոյություն չուներ, այլ առանձին ժողովուրդներ (ինչպես պելասգները, այնպես էլ ուրիշները) նրան իրենց անունով էին կոչում: Այն քանից հետո, երբ Հելլենը իր որդիների հետ զավթեց իշխանությունը Ֆտիոտիդայում, իսկ մյուս քաղաքները նրան օգնության էին կանչում, առանձին ցեղեր, մեկը մյուսի հետևից արդեն սերտորեն հարաբերվելով, աստիճանաբար սկսեցին հելլեններ կոչվել, սակայն համընդհանուր կիրառում այն ստացավ միայն վերջերս: Դրա լավագույն ապացույցը տալիս է Հոմերոսը: Չէ՞ որ Հոմերոսը, չնայած ապրել է Տրոյական պատերազմից շատ հետո, ոչ մի տեղ բոլոր ցեղերին միևնույն՝ հելլեն անունով չի նշում և ոչ ոքի այդպես չի անվանում, բացի Ֆտիոտիդայից եկած Աքիլլեսի ջոկատից. հենց նրանք էին առաջին հելլենները: Մյուսներին Հոմերոսը իր պոեմներում անվանում է դանայացիներ, արգոսցիներ կամ աքայացիներ: Նա չի օգտագործում նաև «բարբարոսներ» բառը. ակնհայտորեն այն պատճառով, որ հելլենները այն ժամանակ դեռ չէին անջատվել նրանցից և միավորվել միևնույն անունով»:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Այսպիսով՝ Ք.ա. II հազարամյակում մայրցամաքային Հունաստանում և Էգեյան ծովի կղզիներում տեղի ժողովուրդների և եկվոր վաղ հունական ցեղերի մասնակցությամբ ստեղծվեցին առաջին պետականությունները: Դրանք տարածքով փոքր, սակայն ռազմական և տնտեսական առումներով հզոր պետություններ էին, որոնք ակտիվորեն փոխհարաբերվում էին Արևելամիջերկրածովյան ավազանի երկրների հետ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Բնակլիմայական և աշխարհագրական ինչ առանձնահատկություններ ուներ Էգեյան ծովի ավազանի տարածաշրջանը քաղաքակրթության անցման շեմին:
2. Երբ են Կրետե կղզում ձևավորվել առաջին պետականությունները: Ո՞ր պետությունը և երբ քաղաքականապես միավորեց Կրետե կղզին: Ի՞նչ աղբյուրներից ենք մենք իմանում Կրետեի՝ ժամանակին ունեցած ռազմաքաղաքական հզորության մասին:
3. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Կրետեի քաղաքները պարսպապատ չէին: Ո՞վ էր Կրետեի ամենահզոր արքան: Ի՞նչ է նշանակում՝ ա) թալասսոկրատիա, բ) թեոկրատական պետություն: Երբ և ինչո՞ւ անկում ապրեց Կրետեի պետությունը:
4. Երբ և որտեղի՞ց աքայացիները եկան Հունաստան: Ի՞նչ տարածքներում նրանք հաստատվեցին: Որո՞նք էին նրանց ստեղծած պետությունները:
5. Նկարագրե՛ք միկենյան պետությունների կառավարման համակարգը: Նրանց տնտեսության ինչ առանձնահատկություններ կարող եք նշել:

6. Ո՞ր իրադարձությունների պատճառով անկում ապրեց միկենյան քաղաքակրթությունը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ այն Հունաստանի համար:

§ 2. ՊՈԼԻՍ

Հոմերոսյան դարաշրջանը

Միկենյան պետությունների անկմանը հաջորդեց շուրջ 300 տարի տևած մի ժամանակաշրջան, որը կոչվում է **Հոմերոսյան դարաշրջան**: Հունական քաղաքակրթությունը հայտնվել էր երկարատև ճգնաժամի մեջ: Տոհմատիրական փուլում գտնվող դորիացիները ի վիճակի չէին շարունակելու աքայացիների մշակությամբ ավանդույթները:

Այս դարաշրջանը Հոմերոսյան է կոչվում Ք.ա. VIII դարում ապրած պոետի անունով: Չնայած իր ստեղծագործությունները նա նվիրել է Տրոյական պատերազմի իրադարձություններին, սակայն շատ հաճախ նկարագրում է տոհմատիրական կարգերին հատուկ կենցաղ: Շատ հերոսներ, Հոմերոսի ներկայացմամբ, ընդամենը գյուղական պարզ կենցաղով ապրող տոհմապետեր են: Օրինակ՝ Ոդիսևսը, ով իր հովվի հետ արածեցնում է ընտանի կենդանիներին, ապրում է հողե հատակ ունեցող տան մեջ, ոչ թե պարսպապատ միջնաբերդերում, որոնք բնորոշ էին միկենյան քաղաք-պետություններին:

Հոմերոսյան դարաշրջանում Հունաստանը սակավաբնակ երկիր էր, բնակչությունը ապրում էր հիմնականում գյուղական բնակավայրերում: Բնակչության գլխավոր զբաղմունքը երկրագործությունն ու անասնապահությունն էին: Արհեստները և առևտուրը թույլ էին զարգացած: Արտաքին աշխարհի հետ հարաբերությունները հազվադեպ էին և

երկրորդական դեր էին խաղում բնակչության գործունեության մեջ:

Պոլիսի կազմավորումը

Ք.ա. IX դ. վերջերից Հունաստանում նորից սկսում են ձևավորվել պետականություններ, որոնք հին հույն հեղինակներն անվանում էին **պոլիս** (հուն.՝ «քաղաք»): Հունական պոլիսը ավելի լայն իմաստ ուներ: Քաղաք էր կոչվում բուն բնակավայրը և բնակչության կենսագործունեության տարածքը: Պոլիսի զարգացման հետ մեկտեղ վերջինս վերածվում է բավական մեծ տարածք ընդգրկող վարչական միավորի՝ պահպանելով այդ անվանումը: Այսպիսով՝ պոլիսը թե՛ քաղաք էր, թե՛ պետություն: Պոլիսի այդ առանձնահատկությունն է պատճառը, որ դրա փոխարեն հաճախ կիրառվում է «քաղաք-պետություն» անվանումը:

Հունական պոլիսները ծագում էին Հոմերոսյան դարաշրջանի ամրացված բնակավայրերից: Հոմերոսյան պոլիսը տվյալ տարածքի միակ բնակավայրն ու վարչական կենտրոնն էր: Բնակչության աճին զուգահեռ հիմնվում էին մանր բնակավայրեր, որոնք կոչվում էին **կոմե** (գյուղ): Վերջիններս կամավոր կամ հարկադրաբար կապվում էին պոլիսի հետ (հուն.՝ **սինդկիզմ** — «համակեցություն»): Պոլիսը վերածվում էր մի քանի բնակավայրերից բաղկացած փոքր պետության: Պոլիսի բնակչությունը սովորաբար փոքր էր. խոշոր քաղաքներ Հունաստանում չկային:

Պարթենոն. Աթենաս աստվածուհու տաճարը Աթենքում

Պոլիսը ինքնակառավարվող ներփակ համայնք էր, որի բնակչությունը բաղկացած էր մեկ կամ մի քանի ցեղերից (Աթենական պետությունում՝ չորս ցեղեր): Այստեղ պետության կառավարմանը ընտրովի մարմինների միջոցով մասնակցում էր արական սեռի ողջ ազատ բնակչությունը (հուն.՝ *դեմոս* «ժողովուրդ»): Պոլիսի գերագույն օրենսդիր իշխանությունը դեմոսից կազմված *ժողովրդական ժողովն* էր: Վերջինիս որոշումները պարտադիր էին բոլորի համար: Այսինքն՝ այստեղ գործում էր հետևյալ սկզբունքը՝ փոքրամասնության ենթարկում մեծամասնության կամքին: Դրա վառ արտահայտությունն էր Աթենքում Կլիսթենեսի մտցրած օստրակիզմի մասին: Ըստ դրա՝ ժողովրդական ժողովի վճռով մարդը կարող էր վտարվել պետությունից, եթե նույնիսկ նա անմեղ էր: Պոլիսը անվերապահորեն տնօրինում էր յուրաքանչյուր քաղաքացու կյանքը և կենցաղը:

Հունական պոլիսում ժամանակի ընթացքում ձևավորվեցին քաղաքային մշակույթի նորմեր, որոնք առանձին փոփոխություններով գոյատևեցին Հունաստանի հետագա պատմության ընթացքում:

Քաղաքի կենտրոնում էր հրապարակը՝ *ագորան*, որտեղ հավաքվում էր ժողովրդական ժողովը: Մնացած բնակչությունը այն օգտագործում էր որպես շուկա: Մարդիկ իրենց ազատ ժամանակն անցկացնում էին ագորայում: Ժամանակի ընթացքում ագորայում կառուցվում էին նստարաններ, սյունաշար ծածկ: Ագորայի եզրերին կառուցվում էին քաղաքային խորհրդի շենքը և դատարանը:

Քաղաքի կարևորագույն մասն էր համարվում ամրացված միջնաբերդը՝ *ակրոպոլիսը* (հուն.՝ «վերին քաղաք»): Այստեղ էին պոլիսի հովանավոր աստծո տաճարը և պոլիսի գանձարանը: Ակրոպոլիսը միաժամանակ ծառայում էր որպես ամրոց,

որտեղ ապաստանում էր բնակչությունը թշնամու հարձակման ժամանակ:

Հունական պոլիսի բնակչության կարևոր զբաղմունքներից էին մարգական խաղերը, որոնց անցկացման համար ստեղծվում էին հատուկ հրապարակներ (*գիմնասիաներ* և *սպլետորաներ*): Համահունական խաղերը սկզբնավորվեցին **Ք.ա. 776 թ.** և անցկացվում էին չորս տարին մեկ անգամ օլիմպիական Ջեսաստոն տաճարի հարևանությամբ: Օլիմպիական խաղերի ժամանակ տիրում էր խաղաղություն՝ դադարում էին պոլիսների միջև մղվող պատերազմները:

Կապված տեղական առանձնահատկությունների հետ՝ Հունաստանում ձևավորվեցին երկու տիպի պոլիսներ, որտեղ ստեղծվեցին պետական կառավարման տարբեր համակարգեր:

Առաջինը *ժողովրդավարական* պոլիսներն էին, որտեղ կառավարման համակարգը ապահովում էր պոլիսի ազատ բնակչության անվերապահ իշխանությունը: Որպես կանոն՝ այդպիսի պոլիսները Հունաստանի առավել զարգացածներն էին: Դա բացատրվում է ավանդական երկրագործական տնտեսավարման հետ մեկտեղ արագ տեմպերով աճող արհեստագործության և առևտրի տեսակարար կշռի աճով: Նրանց հատուկ էին ձեռներեցությունը, տոհմատիրական կարգերի մնացուկների հաղթահարումը և ժողովրդավարական ինստիտուտների մշտական կատարելագործումը: Ժողովրդավարական պոլիսի լավագույն օրինակը Աթենական պետությունն էր:

Ի հակակշիռ դրա՝ Հունաստանում առկա էր խմբիշխանական՝ *օլիգարխիական* (հուն. *օլիգոս*՝ «քիչ» և *արխես*՝ «իշխանություն» բառերի համադրմամբ,

նշանակում է «քչերի իշխանություն») կամ ազնվապետական՝ *արիստոկրատական* (հուն. *արիստոս* «լավագույն», և *կրատոս* «ուժ, իշխանություն» բառերից) կառավարման համակարգը: Չնայած այստեղ պահպանվում էին ժողովրդավարական հաստատությունները, սակայն ուժեղ էին տոհմատիրական կարգերից պահպանված ավանդույթները: Դրանք ապահովում էին երկրագործության վրա հիմնված տոհմային ավագանու իշխանությունը: Օլիգարխիական պոլիսներից էին Սպարտան, Բեոտիայի պոլիսները իրենց գոյության մեծ մասի ընթացքում և այլն:

Ք.ա. VIII–VI դդ. հունական աշխարհից տարբեր ուղղություններով սկսված զաղութացման ընթացքում Միջերկրական և Սև ծովերի ավազաններում կազմավորվեցին հունական հարյուրավոր խոշոր և մանր քաղաքներ: Սրանք ստեղծվում էին իրենց հիմնադիր պոլիսի օրինակով:

Տիրանիա

Պոլիսի զարգացման սկզբնական շրջանում տոհմատիրական կարգերի քայքայման հետևանքով բնակչության մի զգալի մասի ունեզրկումը հանգեցնում էր ընկերային (սոցիալական) ընդվզումների: Դրա հետ մեկտեղ դեռևս չէին ամրապնդվել կառավարման ժողովրդավարական հաստատությունները, որոնք կաշտպանեին բնակչության շահերը: Դա էր պատճառը, որ որոշ պոլիսներում ժամանակավորապես առաջ էր գալիս միանձնյա կառավարման եղանակ: Դա Հունաստանում ստացել է *տիրանիա* անվանումը: *Տիրան* բառը հույները փոխ էին առել Առաջավոր Ասիայից: Օգտվելով բնակչության ստորին խավերի դժգոհությունից՝ առանձին մարդիկ զենքի ուժով գրավում էին իշխանությունը և սկսում կառավարել մի-

անձնյա՝ հաշվի չնստելով կառավարման գոյություն ունեցող մարմինների հետ:

Տիրանության հաստատմանը հետևում էին տիրանների քաղաքական հակառակորդների ֆիզիկական բնաջնջումը կամ վտարումը, նրանց գույքի բռնագրավումը: Իրենց դիրքերն ամրապնդելու նպատակով տիրանները որոշ քայլեր էին անում դեմոսի պահանջների կատարման ուղղությամբ, ինչի շնորհիվ էլ եկել էին իշխանության: Օրինակ՝ Աթենքի տիրան **Պիսիստրատը** վտարված ազնվականների հաշվին հող տվեց Ատտիկայի շատ հողագուրկների: Բնակչության համար մշտապես կազմակերպվում էին զանազան միջոցառումներ՝ հասարակական տոնախմբություններ, հյուրասիրություններ:

Տիրանները փորձում էին ամրապնդել իրենց դիրքերը և ստեղծել ժառանգական իշխանություն: Նրանք ձգտում էին ապրելու արքայավայել, իրենց շրջապատում էին մշակույթի նշանավոր գործիչներով, ակտիվորեն զբաղվում էին շինարարա-

կան գործունեությամբ: Հենց տիրանների տիրապետության շրջանում մի շարք առաջատար պոլիսներ (Աթենք, Կորնթոս, Սամոս, Միլեթ) վերածվեցին բարգավաճող պետությունների:

Տիրանիան հունական հողի վրա ամուր արմատներ չունեց: Հազվադեպ էր տիրաններին հաջողվում միանձնյա կառավարման համակարգը պահպանել իր սերունդների համար: Պատճառն այն էր, որ տիրանիան հունական պոլիսներում ընկերային ամուր հենարան չունեց: Տիրանները հենվում էին միայն դեմոսի ստորին խավի վրա, հակամարտության մեջ էին տոհմային ազնվականության հետ: Տիրանը կարող էր իրեն ամուր զգալ միայն այն դեպքում, երբ պոլիսի քաղաքական և տնտեսական դրությունը բարվոք էր: Արտաքին վտանգի դեպքում այդ համակարգը ճեղք կտար, ինչը և եղավ: Տիրանիան ավարտվեց Ք.ա. VI դ. վերջերին՝ հույն-պարսկական պատերազմների նախօրեին:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

ԹՈՒԿԻԴԻԴԵՍ. «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» (ՀԱՏՎԱԾ)

«Հունական պետությունների բոլոր տիրանները իրենց հոգածությունը բացարձակապես ուղղում էին սեփական շահերին, իրենց անձի անվտանգությանը և իրենց տան բարձրացմանը: Այդ պատճառով պետության կառավարման ընթացքում նրանք գերազանցապես, որքան հնարավոր էր, մտահոգված էին անձնական անվտանգությանն ուղղված ձեռնարկումներով: Նրանք ոչ մի արժանահիշատակ գործ չարեցին, բացի որոշ տիրաններից, որոնք կռվում էին սահմանամերձ բնակչության դեմ»:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Ք.ա. IX դարում Հունաստանում ավարտվում է Հոմերոսյան դարաշրջանը, և հունական աշխարհը վերստին մուտք է գործում պետականության փուլ: Մայրցամաքային Հունաստանում և Էգեյան ծովի կղզիներում սկսում են կազմավորվել մեծաքանակ քաղաք-պետություններ՝ պոլիսներ: Կապված տվյալ շրջանի տեղական առանձնահատկությունների հետ՝ պոլիսները, ըստ կառավարման համակարգի, երկու տիպի էին՝ ժողովրդավարական և օլիգարխիական: Որոշ դեպքերում ժամանակավորապես առաջ էր գալիս միանձնյա կառավարման եղանակ՝ տիրանիա:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Բնութագրե՛ք Հոմերոսյան դարաշրջանի Հունաստանը: Որտեղի՞ց է առաջացել անվանումը:
2. Ի՞նչ է պոլիսը: Ե՞րբ է այն առաջացել: Կառավարման ի՞նչ համակարգ ունեին պոլիսները: Ներկայացրե՛ք պոլիսի կառուցվածքը, բնակչության կազմը: Պոլիսի բնակչության համար ի՞նչ նշանակություն ունեին ագորան, ակրոպոլիսը:
3. Մարզական խաղերը ի՞նչ դեր ունեին հույների կյանքում: Ե՞րբ են անցկացվել օլիմպիական առաջին խաղերը:
4. Պոլիսի ի՞նչ տիպեր կային: Բացատրե՛ք «օլիգարխիա» բառի իմաստը: Թվարկե՛ք երկու տիպի պոլիսներ:
5. Ինչպե՞ս է առաջացել տիրանիան: Ինչո՞ւ էին տիրանները դեմոսի կարիքներից բխող որոշակի քայլեր անում: Տիրանիան ունեցե՞լ է արդյոք դրական հետևանքներ պոլիսների կյանքում. հիմնավորե՛ք պատասխանը:
6. Որո՞նք էին տիրանիայի անկման պատճառները:

§ 3. ԱԹԵՆՔ ԵՎ ՍՊԱՐՏԱ

Աթենական պետականության սկիզբը

Մինչև Ք.ա. VII դ. Աթենքում կառավարում էին ժողովրդական ժողովի կողմից ընտրված արքաները՝ **բասիլևսները**: Բասիլևսը ընդամենը ցեղապետ էր և կառավարում էր տոհմացեղային սովորույթային օրենքներով: Վերջին արքա **Կողրոսի** մահից հետո աթենական ժողովրդական ժողովը այլևս արքա չընտրեց, այլ ստեղծեց պետական կառավարման նոր համակարգ:

Պետության գլխավոր գործադիր պաշտոնյան կոչվում էր **արքոնտ**, որը կառավարում էր ցմահ: Հետագայում նրա պաշտոնավարման ժամկետը սահմանափակվեց 10 տարով, իսկ ավելի ուշ՝ մեկ տարով: Ավելացվեց նաև արքոնտների թվաքանակը: Պաշտոնավարման ավարտից հետո արքոնտները դառնում էին **արեոպագոսի** անդամներ: Վերջինս ավագների խորհուրդն էր և մեծ ազդեցություն ուներ:

Արքոնտներ և արեոպագոսի անդամներ կարող էին լինել միայն **Էվպատրիդները** (հուն.՝ «ազնվածիներ»): Աթենքում կար նաև ժողովրդական ժողով՝ **Էկլեսիա**, որի դերը այս շրջանում մեծ չէր:

Կառավարման այս համակարգը շարունակում էր տոհմատիրական ժամանակաշրջանում ձևավորված իրողությունները: Փաստացի իշխանությունը Էվպատրիդների ձեռքում էր:

Սոլոն

Աթենական պոլիսի ժողովրդավարացման գործընթացը սկսվեց Ք.ա. VI դ. սկզբին և կատարվեց երկու փուլով:

Այդ պահին Ատտիկայի բնակչության սոցիալական և գույքային շերտավորումը հանգեցրել էր բնակչության մի մասի սնանկացման, որը դեմոսի ընդլուծման պատճառ դարձավ: Գիտակցելով վտանգը՝ Էվպատրիդները փորձում էին միջոցներ ձեռնարկել սոցիալական լարված մթնոլորտի բարելավման ուղղությամբ:

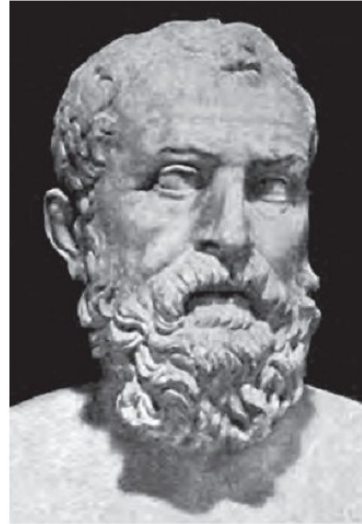
Առաջին փորձը արքունտ *Դրակունի* կողմից սովորության ուժ ստացած բանավոր օրենքները գրի առնելն էր: Սակայն այս ձեռնարկումը սպասվող արդյունքը չտվեց, քանի որ օրենքները վերաբերում էին միայն կենցաղային բնագավառին և չէին առնչվում պետական կառավարման հիմնախնդիրներին:

Ք.ա. 594 թ. արքունտ *Սոլոնը* առաջին լուրջ քայլը ձեռնարկեց պետության գոյությանը սպառնացող վտանգը վերացնելու ուղղությամբ:

Նա առաջին հերթին վերացրեց պարտային ստրկությունը: Նույնիսկ Ատտիկայից դուրս ստրկության վաճառված աթենացիները պետական միջոցների հաշվին հետ գնվեցին: Այդուհետ արգելվեց աթենացու ստրկացումը: Այսպիսով՝ օրինականացվեց աթենական քաղաքացու անձնական ազատությունը: Ավելին՝ Սոլոնը քաղաքացիություն շնորհեց Ատտիկայում մշտապես բնակվող օտար պոլիսների շատ ներկայացուցիչների: Սրանով աճեց աթենական քաղաքացիների թվաքանակը:

Մտցվեց գույքային ցենզ, որով բնակչությունը բաժանվեց 4 գույքային խմբերի: Այդուհետև գնահատվելու էին ոչ թե մարդու ծագումը, այլ նրա անձնական արժանիքները: Յուրաքանչյուր ոք հասարակական-պետական սանդուղքով բարձրանալու համար պետք է հենվեր ոչ թե իր նախնիների դիրքի, այլ սեփական աշխատանքի վրա. որքան ավելի շատ արտադրանք, այնքան ավելի բարձր դիրք ու հնարավորություններ:

Սոլոնը ստեղծեց էկլեսիայի կողմից ընտրվող **400-ի խորհուրդ (քուլե)**, որի կազմում Ատտիկայի 4 ցեղերից յուրաքանչյուրից ներառվեցին 100-ական ներ-

Արքունտ Սոլոն

կայացուցիչ: Բուլեն պետք է նախնական քննության ենթարկեր էկլեսիա մտնող բոլոր օրենքների նախագծերը:

Սոլոնը ստեղծեց **ստենակալների դատարան**: Այդ պահից սկսած՝ դատավորները պետք է վերջնական վճիռը թողնեին 12 ստենակալների հայեցողությանը: Այն վերաձվեց Ատտիկայի գերագույն դատական մարմնի: Դատական համակարգի այս նորույթը աշխարհի շատ երկրներում գործում է նաև մեր օրերում:

Սոլոնի բարեփոխումները աթենական պետության հետագա զարգացման առումով վիթխարի նշանակություն ունեցան:

Կլիսթենեսի բարեփոխումները

Աթենական պետության ժողովրդավարացման հաջորդ փուլում կատարվեցին Կլիսթենեսի բարեփոխումները: Դրանցից կարևորագույնը գործադիր իշխանության մարմիններում ընտրության կարգի հիմնավոր ձևափոխումն էր: Դա թույլ տվեց ապահովել բոլոր քաղաքացիների մասնակցությունը պետական կառավարմանը:

Այդ նպատակով ողջ Ատտիկան բաժանվեց երեք վարչական շրջանների,

Սպարտացիներ. բարձրաքանդակ

որոնցից յուրաքանչյուրն իր հերթին բաժանվում էր **10** մասի: Յուրաքանչյուր երեք շրջանից մեկական մաս միասին կազմում էին **1 Ֆիլ** (հուն.՝ «ցեղ»): Այսպես՝ նախկին չորս ցեղային ֆիլերի փոխարեն կազմվեցին **10 տարածքային ֆիլեր**:

Այս միջոցառման նպատակն էր խառնել բնակչությունը, որպեսզի էվպատրիդները չկարողանային ազդել բնակավայրերի ներքին գործերի վրա:

Ֆիլերն իրենց հերթին բաժանվում էին **դեմոսներ**: Դեմոսը տնտեսական, վարչական, ռազմաքաղաքական և ծիսական ինքնուրույն միավոր էր, որը ղեկավարում էր ընտրովի **դեմարքոսը**:

Կլիսթենեսը բարելավեց օրենսդիր մարմինների գործունեությունը: **400-ի խորհուրդը** դարձավ **500-ի խորհուրդ**, որում ներգրավվեցին **50-ական ներկայացուցիչ յուրաքանչյուր ֆիլից**: Տարին բաժանվեց 10 մասի, և դրանցից յուրաքանչյուրի ընթացքում էկլեսիա մտնելիք բոլոր օրինագծերը քննարկվում և նախապատրաստվում էին տվյալ 50 անձանց կողմից:

Կլիսթենեսը ստեղծեց **10 տորաոնտգոսների կոլեգիա**, որոնք հերթով ղեկավարում էին աթենական աշխարհագորը:

Նա մտցրեց օրենք **օստրակիզմի** մասին: Ըստ դրա՝ յուրաքանչյուր տարվա սկզբին էկլեսիան որոշում էր Ատտիկայից **10 տարի ժամկետով** վտարել այն քաղաքացիներին, որոնց գործունեությունը կարող էր վնաս հասցնել պետությանը:

Կլիսթենեսի բարեփոխումները կարևորագույն նշանակություն ունեցան աթենական ժողովրդավարության զարգացման համար:

Սպարտա

Հունական պոլիսների շարքում Սպարտան ուներ խիստ ընդգծված օլիգարխիական տիպի քաղաքական կառույց: Դրանում վառ արտահայտված էր տոհմատիրական կարգերին բնորոշ տոհմային ավագանու իշխանությունը:

Սպարտայում այդպիսի կառույցի առկայությունը պայմանավորված էր հետևյալ հանգամանքով: Կրետե-միկենյան դարաշրջանից հետո Պելոպոնես եկած փոքրաթիվ դորիացիները նվաճել էին տեղի աքայացիներին: Իրենց իշխանությունը պահպանելու համար դորիացիները ստիպված էին մեկուսանալ պետության մնացյալ բնակչությունից, անխախտ պահել սեփական շարքերը: Այդ էր պատճառը, որ Սպարտայում, սպարտիատներից (դորիացիների հետնորդները) բացի, ոչ ոք իրավունք չուներ մասնակցելու պետական կառավարմանը: Պետության բնակչությունը կազմում էին երեք սոցիալական խմբեր:

1) **Սպարտիատներ** — պետության իրավահավասար քաղաքացիներ: Պետության ողջ հողային ֆոնդը համարվում էր սպարտիատների սեփականությունը: Սակայն այդ հողը սպարտիատի մասնավոր սեփականությունը չէր, այլ պատկանում էր պետությանը: Այն տրվում էր

օգտագործման համար և կարող էր հետ վերցվել հակապետական արարքի պատճառով: Սպարտիատը իրավունք չունեիր հողը վաճառելու, մասնատելու կամ նվիրելու:

2) **Հելոտներ** — դորիացիների կողմից նվաճված աքայացիներ: Նրանց մի քանի ընտանիքներ կցված էին սպարտիատների հողակտորներին: Հելոտներն աշխատում էին սպարտիատի հողի վրա և պարտավոր էին նրան տալ բնամթերային հարկ: Բերքի մյուս մասը հելոտը կարող էր վաճառել, ինչի հաշվին էլ գոյատևում էր նրա ընտանիքը: Հելոտը նույնպես համարվում էր պետության, ոչ թե սպարտիատի սեփականությունը: Նրանք բացարձակապես իրավագուրկ էին:

3) **Պերիոկլոսներ** — նույնպես աքայացիների հետնորդներ, որոնք ապրում էին պետության սահմանամերձ շրջաններում: Սրանք անձնապես ազատ էին, զբաղվում էին արհեստներով և առևտրով, սակայն զուրկ էին քաղաքացիական իրավունքներից:

Սպարտան ուներ երկու արքա, որոնց գործառույթները հիմնականում ընդգրկում էին ռազմական և ծիսական բնագավառները: Պատերազմի ժամանակ արքաներից մեկը ղեկավարում էր զորքը, իսկ մյուսը մնում էր երկրում: Նրանց իշխանությունը սահմանափակ էր: Իրական իշխանությունն իրականացնում էր 30 հոգուց բաղկացած ավագների խորհուրդը՝ **գերուսիան** (*գերաս*՝ «ծերունի» բառից). արքաները նույնպես գերուսիայի անդամներ էին:

Սպարտայի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը համարվում էր **սպեղան** (ժողովրդական ժողով), սակայն նրա դերը հասցված էր նվազագույնի: Ապելլան ըն-

Հին Սպարտայի թատրոնի ավերակները

դամենը կարող էր հավանություն տալ կամ չտալ գերուսիայի ներկայացրած առաջարկություններին: Ընդհակառակը՝ գերուսիան կարող էր չեղյալ հայտարարել ապելլայի որոշումները:

Սպարտայի գործադիր իշխանության համակարգի կարևոր մասն էին **Էֆորները**: Թվով 5 էֆորներն (ըստ պետության մարզերի քանակի) ունեին գերագույն վերահսկիչ գործառույթներ: Էֆորներին հաշվետու էին հասարակության բոլոր խավերի ներկայացուցիչները, այդ թվում՝ արքաները: Նրանք վերահսկում էին ֆինանսները, դատական և ոստիկանական գործերը: Էֆորները հետևում էին սպարտացիների կենցաղին ու բարքերին, ընդունված սովորույթների պահպանմանը (օրինակ՝ ավելորդ շռայլությունը, մեծամտությունը, անվայել պահվածքը հասարակական վայրերում և այլն):

Պոլիսային համակարգի քաղաքական առանձնահատկությունները

Հունական պոլիսները, անկախ դրանց կառավարման եղանակից (ժողովրդավարական կամ օլիգարխիական), ունեին մի կարևոր առանձնահատկություն: Դա պոլիսի ներսում ազատ, իրավահավասար քաղաքացիների և ոչ քաղաքացի

համարվող բնակչության հակադրությունն էր, որն արտահայտվում էր պետության քաղաքական կառուցվածքում: Պոլիսի հիմքը կազմում էր մեկ կամ ավելի ցեղերի բնակչությունը, որը իշխանության կրողն էր: Նրանք էին, որ կարող էին ընտրել և ընտրվել պետական պաշտոններում, պատերազմների ժամանակ մասնակցել աշխարհագորին: Օրենքի առջև բոլոր քաղաքացիները հավասար էին: Երկու տիպի պոլիսների միջև տարբերությունը հետևյալն էր: Ժողովրդավարական պոլիսներում ժամանակի ընթացքում ընդարձակվում էին քաղաքացիների իրավունքները և մասնակցությունը պետական կառավարմանը, ինչպես եղավ Աթենքում: Հակառակ դրան՝ օլիգարխիական պոլիս-

ներում փաստացի (սակայն ոչ իրավական) իշխանությունը իրականացնում էր տոհմային ազնվականությունը:

Վերոնշյալ քաղաքական կառուցվածքի գոյությունը հնարավոր էր միայն սահմանափակ տարածք ունեցող պետություններում: Պոլիսի՝ չափից ավելի խոշորացման, դրանում մեծաքանակ օտար բնակչություն ներառելու դեպքում պոլիսային կառույցը չէր կարող արդյունավետ գործել: Դա էր պատճառը, որ պոլիսային համակարգին բնորոշ էր պահպանողականությունը: Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո, երբ հունական աշխարհը լայնորեն ներթափանցեց Առաջավոր Ասիա, հիմնավորապես փոխվեց պոլիսի բնույթը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Ք.ա. IX–VIII դարերում հունական աշխարհում սկսվում է պետությունների՝ պոլիսների ձևավորման գործընթացը: Կապված օբյեկտիվ հանգամանքների հետ՝ առաջ եկան երկու տիպի պոլիսներ, որոնք տարբերվում էին միմյանցից կառավարման եղանակով: Այդ երկու տիպի պոլիսների վառ օրինակն են Աթենքը և Սպարտան: Պոլիսային համակարգի գլխավոր առանձնահատկությունը բնակչության երկու խմբերի՝ քաղաքացիների և ոչ քաղաքացիների հակադրությունն էր իրավական առումով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպիսին էր Աթենքում կառավարման համակարգը Ք.ա. VII դարում: Ովքեր էին էվպատրիդները, և կառավարման ինչ համակարգ ստեղծվեց:
2. Ո՞րն էր Ք.ա. VI դարի սկզբում Աթենքի ժողովրդի հաճախակի ելույթների գլխավոր պատճառը: Դրակոնի հրամանով գրի առնված բանավոր օրենքները ինչո՞ւ սպասվող արդյունքը չսովեցին:
3. Վերհանեք Սոլոնի բարեփոխումների նշանակությունը Աթենքի համար: Ի՞նչ էր բուլեն, ովքեր ներառվեցին նրա կազմում: Դատական համակարգի ինչ նորույթ է պահպանվել մինչ օրս:
4. Ի՞նչ բարեփոխումներ իրականացրեց Կլիսթենեսը: Ձեր կարծիքով ո՞րն է դրանցից ամենակարևորը:
5. Ինչո՞վ էին պայմանավորված Սպարտայի քաղաքական կառուցվածքի առանձնահատկությունները: Որո՞նք էին բնակչության երեք հիմնական խմբերը Սպարտայում: Հողի սեփականության ինչ յուրահատկություն կար սպարտացիների պետությունում:

6. Ներկայացրե՞ք Սպարտայի պետական կառավարման մարմինները և դրանց հիմնական գործառնությունները:
7. Ո՞րն է պոլիսային համակարգի գլխավոր հակադրությունը: Ինչո՞ւ է այս համակարգը բնութագրվում որպես պահպանողական:
8. Բացատրե՞ք *արքոնտ*, *արեոպագոս*, *բասիլևս*, *էկլեսիա*, *ֆիլ*, *դեմոս*, *դեմարքոս*, *ստրատեգոս*, *օստրակիզմ*, *գերուսիա*, *սպելլա*, *էֆոր*, *սպարտիատ*, *հելոտ*, *պերիոյկոս* տերմինների նշանակությունը:

§ 4. ՎԱՂ ՀՌՈՍԸ

Հին Իտալիայի բնակիչները

Ապենինյան թերակղզին մեղմ մերձարևադարձային կլիմայի, ջրի բավարար պաշարների և Միջերկրական ծովում ունեցած կենտրոնական դիրքի շնորհիվ, հնագույն ժամանակներից իրեն էր ձգում տարբեր ժողովուրդների:

Ք.ա. III–II հազարամյակներում Իտալիայի բնակչությունը համեմատաբար նոսր էր: Իտալիայի այս ժամանակաշրջանի ժողովուրդների միայն անուններն են պահպանվել որոշ տեղանուններում, օրինակ՝ *լիգուրներ* (Լիգուրիական ծով), *սարդեր* (Սարդինիա կղզի), *կորսեր* (Կորսիկա կղզի) և այլն: Իրավիճակը փոխվում է Ք.ա. II հազարամյակի վերջերին: Մի քանի ավիստերով Ալպյան լեռնանցքներով թերակղզի եկան հնդեվրոպալեզու իտալական ցեղերը: Սրանցից *լատինները* հաստատվեցին Իտալիայի կենտրոնական մասում, որոնց անունով էլ հետագայում կոչվեց Լացիում մարզը՝ Հռոմ կենտրոնով: Փոքր Ասիայից Իտալիա եկան *էտրուսկները*: Նրանց զբաղեցրած տարածքը հետագայում կոչվեց *էտրուրիա*:

Իտալիայի բնակչության շարքում զգալի էր հույների դերը, որոնք այստեղ էին հաստատվել Ք.ա. VIII–VI դդ.՝ հիմնելով տասնյակ գաղութներ: Դրանցից աչքի էին ընկնում *Կաստուան*, *Նեսպոլիսը*, *Տարենտումը*, *Սիրակուզան* և այլն:

Իտալիայի էտրուսկյան պետությունները

Էտրուսկները միասնական ժողովուրդ չէին, այլ բաղկացած էին ինքնուրույն ցեղախմբերից: Էտրուրիա մարզում նրանք հիմնեցին բազմաթիվ քաղաքներ: Իրենց նշանակությամբ առանձնանում էին *Վեյքը* (Հռոմի մոտ), *Պերուզիան* (այժմ՝ *Պերուզա*), *Տարքվինիումը* և այլն:

Բարձր կազմակերպվածության, ռազմական և ծովագնացության բնագավառներում ունեցած հմտությունների շնորհիվ էտրուսկյան քաղաքները մեծ ազդեցություն ձեռք բերեցին: Էտրուսկները սկսեցին ծավալել գաղութացման քաղաքականություն:

Էտրուսկների և հույների մրցակցությունը հանգեցրեց ռազմական բախման: **Ք.ա. 535 թ. Կորսիկայի** ավերի մոտ էտրուսկյան–կարթագենյան միացյալ նավատորմը պարտության մատնեց հույներին: Սակայն հույների և էտրուսկների հետագա մրցակցությունը ավարտվեց վերջիններիս պարտությամբ:

Էտրուսկները հմուտ շինարարներ էին հատկապես քաղաքաշինության ապարեզում: Քաղաքները կառուցվում էին միասնական հատակագծով: Ապագա քաղաքի տարածքի սահմանները գութանով փորում էին, այնուհետև սկսում

Էտրուսկյան շրջանի որմնանկար

Էին կառուցել պարիսպներ և վարչական շենքեր: Քաղաքի կենտրոնում էր աստծո սյունազարդ տաճարը: Քաղաքը ուղիղ փողոցներով բաժանվում էր թաղամասերի:

Էտրուսկները երկրպագում էին բազմաթիվ աստվածների, որոնց գլխավորը **Վերստունումն** էր: Աստվածների կամքը մարդկանց հասցնելու համար տաճարներում կային գուշակներ, որոնք թռչունների և կենդանիների ներքին օրգանների հետազոտման վրա կատարում էին գուշակություններ: Հետագայում այդ սովորույթը լայնորեն տարածվեց հռոմեացիների մեջ, որոնց տաճարներում կային թռչունների ներքին օրգանների վրա գուշակություններ կատարող քրմեր (**սվգուրներ**):

Էտրուսկները խոր հետք են թողել ապագա Հռոմեական պետության քաղաքական և հոգևոր-մշակութային զարգացման վրա: Մասնավորապես լատինական այբուբենի հիմքում ընկած է Էտրուսկյան գիրը:

Արքայական Հոռմը

Ապագա Հռոմեական պետությունը ձևավորվեց լատիններով և այլ ցեղերով բնակեցված **Լացիում մարզում** նավարկելի **Տիբրոս գետի** ափերին: Մինչև **Ք.ա. VIII դ.** գետի ափերին ընկած յոթ բլուրների վրա կային տասնյակ մանր բնակավայրեր: Բլուրների միջև ընկած հարթ տեղանքում էր շրջակայքի բնակչության հավաքատեղին և շուկան՝ **Ֆորումը**: Ժամանակի ընթացքում բնակավայրերը միավորվեցին, և արդյունքում ձևավորվեց Հոռմ քաղաքը: Հետագայում Կապիտոլիում բլրի վրա կառուցվեցին ամրոց և **Յուպիտեր աստծո տաճարը**: Կապիտոլիումը վերածվեց Հոռմի ռազմաքաղաքական և կրոնական կենտրոնի:

Ըստ ավանդության՝ Հոռմի հիմնադիր Հոռմուլոսից հետո՝ ընդհուպ մինչև Ք.ա. VI դ. վերջերը, Հոռմում գոյություն ուներ արքայական իշխանություն: Պատմիչները ներքոհիշյալ արքաներից յուրաքանչյուրի

հետ Հռոմի պատմության որոշակի իրադարձություն էին կապում:

Հռոմուլոսից հետո արքա դարձած **Նունա Պոնտիփուսը** սահմանեց աստվածների պաշտամունքը, հիմնեց հոգևոր և արհեստավորական խորհուրդներ:

Հաջորդ երկու արքաները՝ **Տուլլու Հոստիլիուսը** և **Անկու Մարցիուսը**, աչքի ընկան նվաճումներով և շինարարական գործունեությամբ: Մասնավորապես, հիմնվեց Հռոմի առաջին գաղութը՝ **Օստիա նավահանգիստը**: Կառուցվեց նաև կամուրջ Տիբրոսի վրա, որով քաղաքի երկու մասերը կապվեցին միմյանց հետ:

Արքա **Սերվիոս Տուլիոսի** գործունեությունն ուղղված էր հռոմեական հասարակության մեջ սոցիալական բարեփոխումներին: Բացի այդ՝ Հռոմի շուրջը կառուցվեց հզոր պարիսպ:

Հռոմի վերջին արքա **Տարվիինոս II-ի** օրոք բնակչությունը ապստամբեց, և արքան վտարվեց: Որոշվեց այլևս արքա չընտրել, և Հռոմում հաստատվեց հանրապետական կառավարման ձև:

Այսպիսով՝ Ք.ա. VIII–VI դարերում հետագայի Հռոմ քաղաքը իր շրջակայքով միավորվեց մեկ պետականության մեջ և վերածվեց Իտալիայի առավել աչքի ընկնող քաղաքական միավորներից մեկի:

Վաղ Հռոմի սոցիալական և քաղաքական կարգը

Արքայական դարաշրջանի Հռոմեական պետության բնակչության կազմում կային երեք ցեղեր՝ **լատիններ**, **սաբիններ** և **էտրուսկներ**, որոնք էլ համարվում էին հռոմեական քաղաքացիներ: Ըստ ավանդության՝ սրանցից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր **100 տոհմերից**, որոնք միավորված էին **10 կուրիաների** մեջ: Այսինքն՝ ողջ ազատ բնակչությունը կազմ-

ված էր **3 ցեղերից**, **30 կուրիաներից** և **300 տոհմերից**: Վերոհիշյալ 300 տոհմերի ավագներից կազմվում էր ավագների խորհուրդ՝ **սենատ** (նշանակում է «ծերակույտ», լատին.՝ **senex «ծերունի»** բառից): Սենատը քննարկում էր այն բոլոր հարցերը, որոնք հետո պետք է լուծվեին **ժողովրդական ժողովում (կոմիցիաներ)**:

Տոհմերի բոլոր արական սեռի անդամները կրում էին միևնույն տոհմանունը, որը ծագում էր տոհմի հիմնադիր իրական կամ առասպելական նախնուց: Հայտնի տոհմերից էին և ապագա Հռոմեական պետությունում կարևոր դերակատարում ունեին **Ավրելիոսները**, **Տուլիոսները**, **Կլավդիոսները**, **Կոնսելիոսները** և այլք: Տոհմատիրական կարգերի քայքայման հետևանքով տոհմերի ներսում որոշ ընտանիքներ ձեռք բերեցին մեծ ազդեցություն. դրանք կոչվում էին **պատրիկներ**:

Վերոհիշյալ 300 տոհմերից բացի՝ մնացած բնակչությունը չէր համարվում «հռոմեական ժողովուրդ»: Նրանք և պատերազմների ընթացքում նվաճված հարևան ցեղերը չունեին քաղաքացիական իրավունքներ: Սրանք կոչվում էին **պլեբեյներ** (լատին.՝ **plebs «հասարակ ժողովուրդ, ամբոխ»**): Պլեբեյներն ունեին մասնավոր սեփականություն, զբաղվում էին երկրագործությամբ, արհեստներով, առևտրով, սակայն չէին կարող մասնակցել պետական կառավարմանը:

Այսպիսով՝ արքայական շրջանի հռոմեական պետությունում դեռևս ուժեղ էին տոհմացեղային հարաբերությունները: Հռոմեական երեք ցեղերը հակադրվում էին պետության մնացած բնակչությանը: Նրանք էին օգտվում քաղաքացիական իրավունքներից, կազմում պետության օրենսդիր և գործադիր իշխանությունը:

Սերվիոս Տուլլիոսի բարեփոխումները

Տոհմատիրական կարգերի գոյությունը զգալիորեն արգելակում էր պետության տնտեսական և քաղաքական զարգացումը: Պատրիկների բացարձակ իշխանությունը բնակչության մի զգալի մասին դուրս էր թողնում պետության քաղաքական կյանքին մասնակցելու հնարավորությունից: Դա էր պատճառը, որ Հռոմի նախավերջին արքա Սերվիոս Տուլլիոսը իրականացրեց մի կարևոր բարեփոխում:

Արքան Հռոմի ողջ արական սեռի բնակչությանը՝ պատրիկներին և պլեբեյներին, բաժանեց 6 ունեցվածքային խմբերի: Հասարակական-քաղաքական կյանքում մարդու իրավունքները և պար-

տականությունները այսուհետև պետք է որոշվեին ըստ խմբային պատկանելության: Յուրաքանչյուր խումբ պարտավոր էր բանակին տրամադրել որոշակի քանակությամբ զորք:

Տուլլիոսի բարեփոխումները ծանր հարված հասցրին տոհմատիրական կարգերին, քանի որ այդուհետև մարդիկ գնահատվելու և իրենց տեղը պետության մեջ զբաղեցնելու էին ոչ թե ըստ ծագման, այլ ունեցվածքի:

Սերվիոս Տուլլիոսի բարեփոխումները նշանավորում էին պետականության հաղթանակը տոհմատիրական կարգերի նկատմամբ: Այս բարեփոխումներն իրենց բնույթով նույնն են, ինչ Սոլոնի բարեփոխումները Աթենական պետությունում:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Ք.ա. II հազարամյակում Ապենինյան թերակղզում ապրում էին զարգացման տարբեր աստիճաններ ունեցող ժողովուրդներ՝ էտրուսկներ, հույներ, իտալական ցեղեր և այլն: Դրանցից առաջինը պետականություն ստեղծեցին էտրուսկները, որոնց մշակութային ազդեցությունը մեծ էր ապագա հռոմեական քաղաքակրթության ձևավորման վրա: Ք.ա. VIII դարում հիմնված Հռոմը սկզբնական շրջանում ընդամենը մեկն էր Իտալիայի բազմաթիվ քաղաք-պետություններից: Հռոմեական պատմության արքայական դարաշրջանում լուրջ քայլեր կատարվեցին տոհմատիրական կարգերից պետականության անցման ճանապարհին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ առանձնահատկություններ ունի Իտալիայի աշխարհագրական դիրքը: Ի՞նչ գաղութներ էին հիմնել Իտալիայի տարածքում հույները Ք.ա. VIII–VI դարերում:
2. Իտալիայի ո՞ր մասն էին զբաղեցնում էտրուսկները: Ո՞ւմ էին էտրուսկները համարում իրենց մրցակից, և ինչպե՞ս ավարտվեց այդ հակամարտությունը:
3. Որտե՞ղ ձևավորվեց Հռոմեական պետությունը: Որքա՞ն տևեց արքայական ժամանակաշրջանը Հռոմում:
4. Ո՞ր ցեղերն էին համարվում հռոմեական քաղաքացիներ: Ներկայացրե՞ք Վաղ Հռոմի կառավարման համակարգը:
5. Ինչո՞ւ Սերվիոս Տուլլիոսը իրականացրեց բարենորոգումներ: Վերհանե՞ք դրանց նշանակությունը:

ԳԼՈՒԽ 4. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ ԱՐԵՎՍՈՒՏՔՈՒՄ

§ 1. ԱՐԵՎՍՈՒՏՔԻ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԽՈՒՄԸ

Հոնիական Հունաստանը

Արևմտյան Փոքր Ասիայի առափնյա շրջանները կարևոր դեր են խաղացել հունական քաղաքակրթության ձևավորման և զարգացման գործում: Այստեղ առաջին քաղաքական քաղաքները հիմնվել էին դեռևս Ք.ա. II հազարամյակում և շարունակում էին գոյատևել: Դրանք փոքրասիական և հունական աշխարհների հանդիպավայրում էին՝ առևտրական ուղիների վրա, հարուստ էին օգտակար հանածոներով, ունեին բերրի հողեր: Հոնիական քաղաքներից հատկապես աչքի էին ընկնում *Միլեթը*, *Եփեսոսը* և այլն: Այդ պետությունները արևելյան աղբյուրներում կոչվում էին *Հոնիա* (այստեղից է հայերենում հույների անվանումը):

Ք.ա. VI դ. վերջերին արքեմենյան արքա Դարեհ I-ը նվաճեց Փոքր Ասիան, մուտք գործեց Բալկանյան թերակղզու հյուսիս և փակեց *Հելլեսպոնտոսով* (Մարմարա ծով) Էգեյան ծովից դեպի Սև ծով տանող ջրային ուղին:

Սևծովյան ջրային ուղու փակումը և հոնիական պոլիսների նվաճումը ծանր հարված էին մայրցամաքային և կղզիական պոլիսների համար, քանի որ դրանով դադարում էր արևելքի երկրների հետ եկամտաբեր առևտուրը:

Հոնիական պոլիսներում Դարեհը ավելացրեց հարկերը, քաղաքներում կառավարող տիրանները փաստացի վերածվեցին արքեմենյան կառավարիչների: Պոլիսները հատկապես դժգոհ էին արքեմենյան սատրապների ռազմական արշավանքներին պարտադիր մասնակցելուց և հարկադիր աշխատանքներ կատարելուց:

5 Համաշխարհային պատմություն – 10, հուման.

Օգտվելով սկյութական պատերազմում Դարեհի անհաջողությունից՝ հոնիական պոլիսներն ապստամբեցին: *Ք.ա. 499 թ. միլեթցի Արիստագորասը* ապստամբություն բարձրացրեց և օգնության համար դիմեց մայրցամաքային Հունաստանի պոլիսներին: Սակայն նրանցից միայն երկուսը արձագանքեցին. *Աթենքը ուղարկեց 20*, իսկ *Էրեստրիան՝ 5 ռազմական*: Ապստամբած պոլիսներում վերացվեց տիրանիան, և մտցվեց կառավարման ժողովրդավարական համակարգ:

Հոնիացիների ապստամբությունը անհաջողության մատնվեց, քանի որ հույները չկարողացան միավորել իրենց ուժերը: Յուրաքանչյուր պոլիս մարտնչում էր ինքնուրույն: Ապստամբները պարտվեցին նախ *Եփեսոսի*, ապա *Ք.ա. 494 թ.՝ Միլեթի* մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտերում: Միլեթ քաղաքը գրավվեց և ավերվեց: Ապստամբության ճնշումից հետո պարսիկները հնարավորություն ստացան ձեռնարկելու բուն հունական պոլիսների նվաճումը, մանավանդ որ Աթենքը և Էրեստրիան աջակցել էին հոնիական ապստամբությանը: Եվ Դարեհն օգտագործեց այդ առիթը:

Պարսիկների առաջին երկու արշավանքները

Ք.ա. 492 թ. պարսկական բանակը Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան ծովեզերքից նավերով շարժվեց դեպի Հունաստան: Սակայն ճանապարհին ուժեղ փոթորիկը խորտակեց նավատորմի մեծ մասը, և պարսիկները հետ դարձան: Այս

65

անհաջողությունը չկանգնեցրեց Դարեհին: Նախապատրաստվելով նոր արշավանքի՝ նա դեսպանություն ուղարկեց Հունաստանի առաջատար պոլիսներ՝ պահանջելով ձանաչել իր իշխանությունը: **Թեսալիայի** և **Քեոսիայի** մի շարք պոլիսներ հնազանդվելու պատրաստակամություն հայտնեցին: Սակայն Աթենքը և Սպարտան մերժեցին և նույնիսկ սպանեցին պարսից դեսպաններին:

Այս անգամ Դարեհը որոշեց անմիջապես հարվածել Աթենքին և Սպարտային: Երկու առաջատար պոլիսների հնազանդեցումը կստիպեր մյուսներին առանց դիմադրության ընդունել Դարեհի գերիշխանությունը: Դարեհի նավատորմը **Ք.ա. 490 թ.** զորք իջեցրեց Ատտիկայի ափին՝ **Մարսթոնի դաշտում** (Աթենքից շուրջ 40 կմ հեռու):

Պարսիկներին շտապ կերպով ընդառաջ գնաց հունական 11–հազարանոց զորքը: Տեղի ունեցած ճակատամարտում հույները պարտության մատնեցին պարսիկներին: Պարսիկներին այս արշավանքն էլ անհաջողությամբ ավարտվեց:

Պարսիկների երրորդ արշավանքը

Պարսկական երկու արշավանքները հունական պոլիսներին ստիպեցին համաձայնության գալ միասնաբար պայքարելու պարսիկների նոր արշավանքի դեպքում: **Ք.ա. 481 թ. Իսթմոսում** 31 պոլիսների ներկայացուցիչներ ստեղծեցին ռազմական միություն: Որոշվեց պարսիկների հարձակման դեպքում միացյալ ուժերի ղեկավարությունը հանձնել Սպարտային՝ որպես ռազմական գործում անվերապահ հեղինակություն վայելող պետության:

Աթենացի զորավար **Թեմիստոկլեսը** կազմեց «ծովային ծրագիրը»: Հաշվի առ-

նելով Ատտիկայի խոցելի դիրքը ցամաքից՝ նախատեսվում էր, որ պարսկական ներխուժման դեպքում Ատտիկայի բնակչությունը պետք է տեղափոխվեր կղզիներ, մինչև նավատորմը և մյուս պոլիսների ուժերը կկարողանային հաջողության հասնել: Այդ նպատակով ստեղծվեց խոշոր ռազմական նավատորմ (**180 ռազմանավ**), ինչպես նաև վերակառուցվեց Աթենքի նավահանգիստ **Պիրևսը**:

Պարսիկների արշավանքը սկսվեց **Ք.ա. 480 թ.**: Աթենյան արքա **Քսերքսեսը** հավաքել էր տերության բոլոր ժողովուրդների ռազմական ուժերը, որոնք ավելի քան **1000** փոխադրանավերով և ռազմանավերով ափ իջեցվեցին Բալկանյան թերակղզում: Պարսկական բանակի թիվը շուրջ **300** հազար էր:

Պարսիկները Հունաստանի հյուսիսային առափնյա գոտիով ընթացան դեպի **Թերմոպիլյան կիրճ**, որը միջին Հունաստան տանող միակ ճանապարհն էր: Մինչև հունական պոլիսները կհասցնեին հավաքել իրենց ուժերը և դիմադրություն կազմակերպել, Սպարտայի արքա **Լեոնիդասը** իր թիկնապահ գնդով (**300 զինվոր**) ընդառաջ գնաց պարսիկներին և փակեց Թերմոպիլյան կիրճը: Երկօրյա մարտերում սպարտական ջոկատը հերոսաբար զոհվեց, իսկ պարսիկները շարունակեցին իրենց երթը:

Նրանք հասան Ատտիկա, որի բնակչությունը հասցրել էր հեռանալ կղզիներ: Հունական միացյալ ուժերի հրամանատարությունը ամուր պատնեշ ստեղծեց **Իսթմոսյան պարանոցում**՝ Պելոպոնեսը պաշտպանելու նպատակով: Նույն թվականին Ատտիկայի ափերին՝ **Սալամին կղզու** մոտ, **Թեմիստոկլեսը** ջախջախեց պարսկական նավատորմը: Այդ պարտու-

Հին Հունաստանը

թյունից հետո **Քսերքսեսը** վերադարձավ Փոքր Ասիա՝ Հունաստանում թողնելով զորքի հիմնական մասը՝ **Մարդոնիոսի** գլխավորությամբ:

Ք.ա. 479 թ. Բեոտիայի **Պլատեա** քաղաքի մոտ հույների և պարսիկների միջև տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ: Հունական զորքը սպարտացի **Պախանիսի** գլխավորությամբ լիակատար պարտության մատնեց պարսիկներին: Նույն թվականին Փոքր Ասիայի ծովափին՝ **Միլկալեի հրվանդանի** մոտ, հունական մի-

ացյալ նավատորմը ջախջախեց պարսկական նավատորմը:

Պլատեայի և Միլկալեի հաղթանակները բեկում մտցրին հույն-պարսկական պատերազմների հետագա ընթացքի մեջ: Վերացավ պարսիկների ներխուժման վտանգը, և դրանից հետո ռազմական գործողությունները մեծ ընդմիջումներով շարունակվում էին հիմնականում ծովում:

Վերջապես **Ք.ա. 449 թ.** Աքեմենյան տերության մայրաքաղաք **Շոշում** պարսից արքայի և Աթենքի դեսպան **Կալիսասի** միջև կնքվեց հաշտության պայմանա-

գիր, որով ավարտվեցին շուրջ կես դար տևած պատերազմները: Ըստ պայմանագրի՝ պարսիկները պարտավորվում էին հրաժարվել Էգեյան ծովի և Հելլեսպոնտոսի ավազաններում գերիշխանություն հաստատելու իրենց ծրագրերից: Էգեյան ծովափից եռօրյա ճանապարհի վրա (շուրջ 180–200 կմ) նրանք իրավունք

չունեին զորք պահելու: Փոքրասիական հունական քաղաքները, ձևականորեն մնալով Աքեմենյան տերության կազմում, ստանում էին ինքնուրույնություն ներքին հարցերում: Իսկ մայրցամաքային Հունաստանի պոլիսները Փոքր Ասիայի քաղաքներից պետք է հանեին իրենց կայազորները:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Այսպիսով՝ կեսդարյա հույն–պարսկական պատերազմները ավարտվեցին հունական աշխարհի հաղթանակով: Դրանք ցույց տվեցին, որ հունական պոլիսային համակարգը ավելի կենսունակ էր ռազմական և տնտեսական առումներով մեծ գերակշռություն ունեցող Աքեմենյան տերության համեմատությամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափնյա շրջաններում հիմնված հունական քաղաք–պետություններից որո՞նք էին նշանավոր: Դարեհ I–ը նրբ նվաճեց այս տարածաշրջանը: Ի՞նչ հետևանք ունեցավ դա հունական պոլիսների համար: Ո՞րն էր հոնիական պոլիսների ապստամբության անհաջողության գլխավոր պատճառը:
2. Որո՞նք էին հույն–պարսկական պատերազմների պատճառները:
3. Նկարագրե՛ք Ք.ա. 490 թ. արշավանքը: Ի՞նչ ազդեցություն ունեցավ պատերազմը հունական պոլիսների փոխհարաբերությունների վրա:
4. Պարզաբանե՛ք Թեմիստոկլեսի կազմած «ծովային ծրագրի» էությունը: Ի՞նչ նշանավոր ճակատամարտեր են տեղի ունեցել երրորդ արշավանքի ժամանակ:
5. Գնահատե՛ք Շոշի հաշտության պայմանագիրը հույների և պարսիկների տեսանկյունից:

§ 2. ԱԹԵՆԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՍԿԵԴԱՐԸ

Աթենական ծովային միությունը

Քսերքսեսի նկատմամբ տարած հաղթանակների շնորհիվ վերացավ պարսիկների՝ Հունաստան ներխուժելու սպառնալիքը: Արտաքին վտանգի բացակայությունը բացասաբար ազդեց հունական պոլիսների դաշնակցային հարաբերությունների վրա: Պոլիսների փոխհարաբերություններում առաջացան հակասություններ: Հատկապես դա վերաբերում էր երկու առաջատար պոլիս–

ներին՝ Աթենքին և Սպարտային: Հենվելով իրենց դաշնակից պոլիսների վրա՝ երկուսն էլ ձգտում էին հնարավորինս ավելի մեծ ազդեցություն ձեռք բերելու հունական աշխարհում: Այդ պայքարում նախաձեռնությունը պատկանում էր տնտեսապես ավելի հզոր Աթենքին:

Այս շրջանում Աթենքը, հենվելով Դելլոսյան միության (ստեղծվել էր Ք.ա. 478 թ.) ռազմաքաղաքական հզոր ներուժի վրա, սկսեց ակտիվություն ցուցաբեր

րել արտաքին քաղաքականության մեջ: Միությունը աստիճանաբար վերածվում է *Աթենական ծովային միության*, քանի որ դրանում անդամագրված շուրջ **200 պոլիսները** իրականում Աթենքի անվերապահ ազդեցության ներքո էին: Միության անդամների դրամական մուծումները տնօրինում էր Աթենքը:

Միաժամանակ Աթենքը ձգտում էր մշտական վերահսկողություն ապահովելու այն պոլիսների նկատմամբ, որոնց կապերը Միության հետ թույլ էին: Դրանց տարածքում նա հող էր տրամադրում աթենական քաղաքացիներին: Այդպիսի անձինք հողի դիմաց պարտավոր էին գինձառայություն կատարել հոգուտ Աթենքի:

Աթենքի տնտեսական գերակայությունն ապահովելու նպատակով աթենական դրամական միավորը հայտարարվեց պարտադիր Միության ներսում իրականացվող բոլոր գործառնությունների համար: Դրանով Միության անդամները ավելի մեծ կախման մեջ ընկան նրանից:

Աթենքը փորձում էր Միությունն ընդարձակել ի հաշիվ Սպարտայի և նրա դաշնակիցների: Նա աջակցում էր Միությունից դուրս՝ այլ պոլիսներում ապրող աթենամետ ուժերին: Դրա շնորհիվ ժողովրդավարական խմբավորումները հաղթանակ տարան մի շարք օլիգարխիական պոլիսներում՝ *Միլեթում*, *Թեբեսում*, *Արգոսում* և այլ քաղաքներում:

Աթենքի և Սպարտայի պայքարը գերիշխանության համար

Ք.ա. 460 թ. սկսած՝ Աթենքում մեծ հեղինակություն ձեռք բերեց *Պերիկլեսը*, որն անմիջապես սկսեց եռանդուն արտաքին քաղաքականություն վարել:

Օգտվելով Սպարտայի հելոտների ապստամբությունից՝ Պերիկլեսը դաշ-

ինք կնքեց Պելոպոնեսի պոլիս *Արգոսի* հետ և դրդեց վերջինիս՝ գրավելու Սպարտայի ազդեցության տակ եղած *Միկենք* քաղաքը: Միաժամանակ Աթենքը օգնեց *Մանտինեա քաղաքին* պարիսպներ կառուցելու, և վերջինս վերածվեց Պելոպոնեսում Աթենքի հենակետի: *Պերիկլեսը* զորք մտցրեց Սպարտայի դաշնակից *Կորնթոսի* դեմ պատերազմող *Մեգարա*: Աթենքը հակառակորդների հնարավոր հարձակումից պաշտպանելու նպատակով Պերիկլեսը սկսեց «*Երկար պարիսպների*» կառուցումը: Դրանք երկու կողմից պետք է փակելին Աթենքից դեպի նրա նավահանգիստ *Պիրևս* տանող շուրջ **6 կմ** երկարությամբ ճանապարհը:

Աթենական ծովային միության հզորացումը և միջամտությունը Սպարտայի և նրա դաշնակիցների ներքին գործերին առաջ բերեցին օլիգարխիական պոլիսների դժգոհությունը: Վերջիններս ռազմական գործողություններ սկսեցին:

Ք.ա. 457 թ. Բենոսիայում սպարտացիները հաղթանակ տարան աթենական զորքի նկատմամբ: Սակայն շուտով Աթենքն անցավ հակահարձակման: Աթենական զորքը պարտության մատնեց *Թեբեսին* և իր ազդեցությունը տարածեց *Բենոսիայի* վրա: *Կորնթոսյան պարանոցում* Աթենքը կառուցեց ամրություններ, որտեղ սկսեցին հավաքվել Սպարտայից փախած հելոտները:

Շուտով Աթենքի և Սպարտայի միջև կնքվեց հնգամյա հաշտության պայմանագիր: Աթենքը պարտավորվում էր չմիջամտել Պելոպոնեսի պոլիսների ներքին գործերին:

Մի քանի տարի անց պատերազմը վերսկսվեց, որն ընթացավ ի վնաս Աթենքի: Նրա ազդեցությունից դուրս

Աթենացի զինվոր. բարձրաքանդակ

եկավ Բեոտիան: Շուտով սպարտական զորքը մտավ Ատտիկա, և միայն Պերիկլեսի ջանքերով հաջողվեց **Ք.ա. 445 թ.** սպարտացիների հետ 30 տարով հաշտություն կնքել:

Աթենքի և Սպարտայի միջև ընթացած երկու պատերազմները ցույց տվեցին, որ հունական աշխարհը խիստ բևեռացված էր: Հունական պոլիսային աշխարհը խմբավորված էր երկու Միություններում, որոնց միջև հակասությունները աստիճանաբար խորանում էին:

Աթենքը Պերիկլեսի օրոք

Պերիկլեսը հին հունական պատմության առավել աչքի ընկնող քաղաքական գործիչներից է, որի անվան հետ է կապվում հունական ժողովրդավարության նվաճումների զգալի մասը: Պերիկլեսը հավասարակշռված և հեռատես քաղաքական գործիչ էր, փայլուն հռետոր և իր ժամանակի ամենազարգացած մարդկանցից մեկը: Նրա կարծիքով Աթենքը պետք է դառնար ոչ միայն Հունաստանի քաղաքական առաջնորդը, այլև հունական մշակույթի կենտրոնը: Պերիկլեսի շուրջն էին հավաք-

70

ված հունական մշակույթի խոշորագույն գործիչները՝ փիլիսոփա **Պրոտագորասը**, ողբերգակ **Սոֆոկլեսը**, քանդակագործ **Ֆիդիասը**, պատմիչ **Հերոդոտոսը** և այլք:

Աթենքում ունեցած իր հեղինակության շնորհիվ Պերիկլեսը, սկսած **Ք.ա. 443 թ., 15 տարի** վերընտրվում էր որպես **սուսջին ստրատեգոս**, այսինքն՝ պետության բարձրագույն գործադիր պաշտոնյա: Նա անցկացրեց մի շարք օրենսդրական բարեփոխումներ, որոնց նպատակն էր պետության կառավարման համակարգի կատարելագործումը և ժողովրդավարացման խորացումը: Նրա օրոք հաճախ պետական կառավարման տարբեր, նույնիսկ բարձրագույն մարմիններում ընտրվում էին ստորին խավերի ներկայացուցիչները: Պերիկլեսը հաճախ քվեարկության փոխարեն պաշտոնի էր նշանակում **վիճակահանությանը**:

Շարքային աթենացիներին պետական կառավարման համակարգում ներառելու նպատակով Պերիկլեսը պաշտոնի դիմաց **վարձատրություն** մտցրեց: Չունկող աթենացիներին կրոնական և այլ տոների ժամանակ դրամ էր բաժանվում՝ թատրոն հաճախելու համար:

Պերիկլեսի օրոք ընդարձակվեց **լիթուրգիայի** (ընծայաբերում) երևույթը: Յուրաքանչյուր հարուստ աթենացի պարտավորվում էր իր անձնական միջոցների հաշվին պետության համար կառուցել նավեր, ֆինանսավորել հասարակական միջոցառումներ:

Պերիկլեսի օրոք Էկլեսիան վերածվեց պետության իրական ղեկավար մարմնի: Յուրաքանչյուր 10 օրը մեկ այն հավաքվում էր՝ քննարկելու կարևոր պետական գործերը: Էկլեսիան էր ընտրում ստրատեգոսներին և մյուս պաշտոնյաներին, հայ-

տարարում պատերազմ, կնքում պայմանագրեր և այլն:

Ընտրովի մարմինների շարքում գլխավոր դերը պատկանում էր **10 սորատեզանների խորհրդին**: Սրանք էին ղեկավարում աթենական զորքը և նավատորմը, արտաքին քաղաքականությունը, տնօրինում պետության ֆինանսները:

Պերիկլեսը մտցրեց **բողոքարկման համակարգ**: Ցանկացած ազատ աթենացի իրավունք ուներ բողոքարկելու Էլլեսիայի կողմից նախկինում ընդունված օրենքը կամ Էլլեսիա մտած օրենքի նախագիծը: Եթե քննության ընթացքում բողոքը դիտվում էր իրավացի, ապա տվյալ օրենքը կամ օրինագիծը չեղյալ էր համարվում, իսկ դրա հեղինակի հանդեպ դատական գործ էր հարուցվում:

Պերիկլեսի ստրատեգության օրոք ավարտվեց **Երկար պարիսպների** կառուցումը, որի շնորհիվ Աթենքը հուսալիորեն պաշտպանված էր ցամաքային հարձակման դեպքում: Նույնիսկ պաշարման ժամանակ քաղաքը կարող էր անարգել օգտվել իր նավահանգստից:

Պերիկլես

Պերիկլեսի կառավարման ընթացքում Աթենքը վերածվեց Հունաստանի ժողովրդավարության հենակետի: Ակտիվ արտաքին քաղաքականության շնորհիվ Աթենքի ազդեցությունը տարածվում էր Հունաստանի մեծ մասի վրա: Այս շրջանը Աթենական պետության քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային հզորության գագաթնակետն էր, որն ընդունված է անվանել «Պերիկլեսյան ոսկեդար»:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Այսպիսով՝ Ք.ա. 470–440–ական թվականներին հույն-պարսկական պատերազմներին զուգահեռ հունական պոլիսային աշխարհում ընթանում էր քաղաքական բևեռացման գործընթաց: Դրա երկու կողմերում էին առավել հզոր երկու պոլիսները՝ Աթենքը և Սպարտան, որոնց շուրջը միավորվել էին ժողովրդավարական և օլիգարխիական պոլիսները: Այս երկուսի միջև փոփոխակի հաջողություններով ընթացող պատերազմները նպատակ ունեին հասնելու քաղաքական առաջնայնության: Պերիկլեսի կառավարման շրջանը Աթենական պետության պատմության մեջ իրավամբ համարվում է նրա համակողմանի զարգացման բարձրակետը՝ ոսկեդարը:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Ինչո՞ւ սրվեցին հունական պոլիսների միջև հակասությունները դեռևս հույն-պարսկական պատերազմների ավարտից առաջ: Ո՞ւմ միջև էր ընթանում պայքարը հունական աշխարհում ազդեցություն ունենալու համար:

2. Ինչո՞ւ ենք ասում, որ Դելոյայան միությունը վերածվեց Աթենական ծովային միության: Ի՞նչ միջոցների դիմեց Աթենքը Միությունից դժգոհ պոլիսների նկատմամբ:
3. Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում Պերիկլեսը Սպարտայի և նրա դաշնակիցների դեմ: Ինչո՞ւ կառուցվեցին «Երկար պարիսպները»:
4. Նկարագրե՛ք Աթենքի և Սպարտայի միջև պատերազմի ընթացքը, ներկայացրե՛ք դրա արդյունքները՝ ըստ Բ.ա. 445 թ. կնքված հաշտության պայմանագրի:
5. Ի՞նչ բարեփոխումներ իրականացրեց Պերիկլեսն իր երկարատև կառավարման ընթացքում:
6. Բնութագրե՛ք Պերիկլեսին, գնահատե՛ք նրա պատմական կերպարը:

§ 3. ՊԵՆՏՈՆԵՍՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Պատերազմի առաջին փուլը

Աթենքի և Սպարտայի միջև կնքված 30–ամյա խաղաղության պայմանագիրը չվերացրեց Աթենական և Պելոպոնեսյան միությունների հակասությունները: Թե՛ Աթենքը, թե՛ Սպարտան ձգտում էին ընդարձակելու իրենց ազդեցության գոտիները: Երկու միությունները պայքարում էին հանուն Հունաստանում գերիշխանության ձեռքբերման:

Ժամանակ առ ժամանակ տարբեր պոլիսներում ընթանում էին ռազմական գործողություններ Աթենական և Պելոպոնեսյան միությունների անդամների միջև: Տեղի ունեցան որոշ իրադարձություններ, որոնցից վերջինը Աթենքի և Պելոպոնեսյան միության անդամ Մեգարայի միջև բախումն էր: Աթենքի ժողովրդական ժողովի որոշմամբ արգելվեց Աթենական միության տարածքում Մեգարայի հետ որևէ առևտրական գործարք: Պելոպոնեսյան դաշնակիցները Աթենքից պահանջեցին ցրել Միությունը և վտարել Պերիկլեսին: Այդ պահանջները մերժվեցին, որից հետո սկսվեց պատերազմը:

Նախահարձակը պելոպոնեսցիներն էին: **Բ.ա. 431 թ.** Սպարտայի արքա **Արքիդամոսը** մտավ Ատտիկա, որի բնակչությունը ապաստան գտավ քաղաքում:

Պերիկլեսը խուսափում էր ցամաքային ճակատամարտից, քանի որ այստեղ պելոպոնեսցիներն առավելություն ունեին: Նրա կարծիքով Ատտիկայի բնակչությունը Աթենքում ապահով կլիներ, իսկ ծովում մեծ առավելություն ունեցող աթենական նավատորմը կարող էր անարգել ասպատակել Պելոպոնեսի ծովափը, ինչը և տեղի ունեցավ: Արքիդամոսը, չփորձելով գրոհել լավ պաշտպանված Աթենքի վրա, հետ դարձավ: Սակայն հաջորդ գարնանը նա կրկին վերադարձավ Ատտիկա: Աթենքում սկսված ժանտախտի համաճարակը մեծ վնասներ պատճառեց, հազարավոր մարդիկ զոհ գնացին հիվանդությանը: Պերիկլեսի վարկն ընկավ, և **Բ.ա. 430 թ.** նա չընտրվեց առաջին ստրատեգոսի պաշտոնում: Միայն հաջորդ տարի Պերիկլեսը վերընտրվեց ստրատեգոս, սակայն կարճ ժամանակ անց մահացավ:

Շուտով սպարտացիները գրավեցին Աթենքի դաշնակից **Պլատեա** քաղաքը և բնաջնջեցին ողջ բնակչությանը: **Բ.ա. 425 թ.** աթենական զորավար **Դեմոթենեսը** զորքով ափ իջավ Պելոպոնեսի արևմտյան ծովափին և գրավեց **Պիլոս** քաղաքը: Միաժամանակ նա գրավեց մոտակա կղզին, որտեղ գերի վերցվեցին

Սիցիլիական Սեգեստե քաղաքի ակրոպոլիսը և թատրոնը

Սպարտայի ազնվականական տոհմերի 120 ներկայացուցիչներ:

Իրենց հերթին սպարտացիները փորձեցին քայքայել Աթենական միության շարքերը: **Ք.ա. 424 թ.** սպարտացի զորավար **Բրասիդասը** շարժվեց հյուսիս: Նրա արշավանքի նպատակն էր հասնել Հյուսիսային Հունաստան և այստեղի պոլիսներին ստիպել դուրս գալ Միությունից: Հասկանալով Բրասիդասի ծրագրից բխող վտանգը՝ աթենական զորքը **Կլեոնի** գլխավորությամբ նույնպես շարժվեց հյուսիս: **Ք.ա. 422 թ.** տեղի ունեցած ճակատամարտն ավարտվեց սպարտացիների հաղթանակով:

Տևական պատերազմը և մեծ զոհերը հակառակորդներին ստիպեցին հաշտության պայմանագիր կնքել: Ըստ **Ք.ա. 421 թ.** կնքված **Նիկիասի** պայմանագրի՝ վերականգնվեց նախապատերազմյան իրավիճակը (*status quo*):

Սիցիլիական արշավանքը

Նիկիասի հաշտության պայմանագրից մի քանի տարի անց պատերազմը վերսկսվեց, որի համար առիթ դարձավ Սիցիլիայի հունական գաղութների միջև ծագած հակամարտությունը: Սիցիլիական **Սեգեստե** քաղաքը Աթենքին

խնդրեց օգնել իրեն Պելոպոնեսյան միության անդամ գաղութների դեմ պայքարում: Հայտնի քաղաքական գործիչ **Ալկիվիադեսը** Էլլեսիային համոզեց համաձայնվել այդ առաջարկին:

Ք.ա. 415 թ. 134 նավերից բաղկացած նավատորմը շարժվեց դեպի Սիցիլիա: Նավատորմի շարժվելու նախորդ գիշերը անհայտ անձինք Աթենքում ջարդել էին **Տերմեստոն** արձանների դեմքերը: Ալկիվիադեսի հակառակորդները արարքի մեղքը բարդեցին նրա վրա, և Էլլեսիան որոշեց ձերբակալել Ալկիվիադեսին, որը նավատորմի հրամանատարներից էր: Նավատորմի հետևից նավ ուղարկվեց, որը հետ բերեց Ալկիվիադեսին: Սակայն Աթենքի ճանապարհին նրան հաջողվեց փախչել և ապաստանել Պելոպոնեսում:

Աթենական զորքը Սիցիլիայում սկզբնական հաջողություններից հետո սկսեց պարտություններ կրել: Սպարտան զորք ուղարկեց Սիցիլիա, որը դաշնակցեց Սիրակուզայի հետ և հասավ հաջողության: **Ք.ա. 413 թ.** աթենական զորքը ստիպված էր վերացնել Սիրակուզայի պաշարումը, այնուհետև պարտություն կրեց, և զորքի ողջ մնացած մասը հրամանատարների հետ միասին գերի վերցվեց:

Պատերազմների ավարտը

Սիցիլիական արշավանքի հետևանքով Աթենքը գրկվեց իր նավատորմի մեծ մասից, որը անմիջապես ազդեց Աթենական միության վրա: Մի շարք պոլիսներ դուրս եկան դրա կազմից: Այլևս չտիրապետելով խոշոր նավատորմի՝ Աթենքը ի վիճակի չէր կանխելու Միության քայքայումը: Միայն **Ք.ա. 412 թ.** Աթենքը կարողացավ կառուցել 150 նոր ռազմանավեր, սակայն ուժերի հարաբերակցությունն արդեն փոխվել էր հոգուտ պելոպոնեսցիների: Սպարտական զորքը գրավեց և իր ռազմական հենակետը դարձրեց Աթենքից 20 կմ հեռու վրա գտնվող **Ղեկելեյա** քաղաքը (այստեղից էլ՝ պատերազմի այս փուլի անվանումը), որտեղից կազմակերպում էր իր գործողությունները: Միաժամանակ Սպարտան պարսիկներից ֆինանսական աջակցություն ստացավ և մեծ նավատորմ կառուցեց: Օգնության դիմաց Սպարտան ճանաչեց պարսիկների գերիշխանությունը Փոքր Ասիայի հունական քաղաքների նկատմամբ:

Աթենքի ծայրաստիճան ծանր դրությունը և ժողովրդավարների թուլացումը նպաստեցին օլիգարխների ակտիվացմանը: **Ք.ա. 411 թ.** վերջիններս հեղաշրջում կատարեցին՝ էկլեսիային ստիպելով վերափոխել գոյություն ունեցող կառավարման համակարգը: Ազնվականներից ստեղծված «400-ի խորհուրդը» ստացավ գրեթե անսահմանափակ իշխանություն: Խորհրդին էր վերապահված էկլեսիայի նիստերի հրավիրումը: Այն պահանջեց անմիջապես բանակցություններ սկսել Սպարտայի հետ և հաշտություն կնքել: Սակայն հեղաշրջումը հանդիպեց դիմադրության հատկապես

Սամու կղզու մոտ կանգնած աթենական նավատորմի կողմից: Օգտվելով նավատիների և զինվորների դժգոհությունից՝ Ալկիվիադեսը Պարսկաստանից եկավ **Սամու**, և նավատորմը նրան հռչակեց հրամանատար:

Ճոտնով Ալկիվիադեսը **Հելլեսպոնոսի** մերձակայքում մի շարք հաղթանակներ տարավ, որով ապահովեց սևծովյան գաղութներից հացահատիկի ստացումը տնտեսական դժվարություններ կրող Աթենքում: Ալկիվիադեսը վերադարձավ Աթենք և ընտրվեց ստրատեգոս: Այս շրջանում ծանրության նժարը թեքվել էր դեպի Աթենական միությունը:

Ք.ա. 408 թ. Սպարտան կրկին իր ձեռքը վերցրեց նախաձեռնությունը հիմնականում պարսիկների նյութական օգնության շնորհիվ: Նույն թվականին սպարտական նավատորմը հաղթանակ տարավ, որից հետո Ալկիվիադեսը ազատվեց իր զբաղեցրած պաշտոնից և հեռացավ Աթենքից:

Ք.ա. 404 թ. կնքվեց պայմանագիր, որը նախատեսում էր Աթենական ծովային միության ցրում, նավատորմի հանձնում հաղթողներին, «Երկար պարիսպների» և Պիրևսի ամրությունների քանդում: Բացի այդ՝ Աթենքը պետք է հրաժարվեր իր բոլոր տարածքներից՝ բացի Ատտիկայից և Սալամին կղզուց, նա նաև պետք է ընդուներ Սպարտայի գերիշխանությունը:

Այսպիսով՝ ավելի քան քառորդ դար տևած պատերազմներն ավարտվեցին Պելոպոնեսյան միության հաղթանակով: Սակայն վերջին հաշվով պատերազմը ծանր հետևանքներ ունեցավ ողջ հունական աշխարհի համար: Այն մարդկային և նյութական մեծ կորուստներ պատճառեց կողմերին:

Պատերազմների ընթացքում դրսևորվեց պոլիսների միջև առկա հակասությունների ողջ խորությունը: Հարկ եղած դեպքում նրանք չէին վարանում օգնության դիմել ոչ հեռավոր անցյալում իրենց գլխավոր հակառակորդ Աթեննյան տերությանը: Դրա հետևանքով պարսիկները վերականգնեցին իրենց գերիշխանությունը Փոքր Ասիայում:

Հետագա տասնամյակներում հունական հասարակությունը ընկղմվեց խոր քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամի մեջ, որը Ք.ա. IV դ. երկրորդ կեսին հանգեցրեց մակեդոնական նվաճման: Հունական պոլիսներն այդպես էլ չկարողացան վերականգնվել, քանի որ խոր ճգնաժամ էր ապրում հենց պոլիսային համակարգը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Հունական պոլիսների միջև առկա հակամարտությունն ավարտվեց շուրջ երեք տասնամյակ տևած համահունական խոշոր պատերազմով: Աթենական միության պարտությամբ ավարտված պատերազմը, սակայն, հավասարապես վնաս հասցրեց թե՛ հաղթողներին, թե՛ պարտվողներին: Հունական բոլոր պոլիսները պատերազմից դուրս եկան խոշոր նյութական և մարդկային կորուստներով: Պատերազմը մեծապես նվազեցրեց հունական պոլիսների հզորությունը, որը ձեռնտու էր առաջին հերթին նրանց հիմնական հակառակորդ Աթեննյան Պարսկաստանին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ չվերացան Աթենական և Պելոպոնեսյան միությունների միջև առկա հակասությունները: Ինչն էր Պելոպոնեսյան պատերազմի անմիջական առիթը:
2. Նկարագրե՞ք պատերազմի առաջին փուլի ընթացքը: Ինչո՞ւ Պերիկլեսին ազատեցին առաջին ստրատեգոսի պաշտոնից:
3. Երբ կնքվեց Նիկիասի հաշտությունը: Ինչո՞ւ այն երկար չտևեց:
4. Պարզաբանե՞ք Սիցիլիական արշավանքի պատճառները: Ինչ հետևանք ունեցավ այն Աթենքի համար:
5. Ներկայացրե՞ք պատերազմի ավարտական փուլի ընթացքը և արդյունքները: Ինչո՞ւ պարսիկները ֆինանսական աջակցություն ցույց տվեցին Սպարտային:
6. Երբ ավարտվեցին Պելոպոնեսյան պատերազմները: Ինչ հետևանքներ ունեցան դրանք Աթենքի, ինչպես նաև ամբողջ հունական աշխարհի համար:

§ 4. ՀՌՈՄԸ Ք.Ա. V–III ԴԱԵՐՈՒՄ: ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ

Հռոմի քաղաքական կարգը

Հռոմի վերջին արքայի վտարումից հետո ձևավորվեց պետության կառավարման հանրապետական համակարգը: Այդ կարգի ձևավորմանը զգալիորեն նպաստեց և դրանով էլ պայմանավորվեց շուրջ

երկու և կես դար տևած պլեբեյների պայքարն ընդդեմ պատրիկների:

Հռոմի գերագույն օրենսդիր մարմինը ժողովրդական ժողովն էր՝ *կոմիցիաները* (լատ.՝ *comitia* «ժողով, հավաք»):

Հռոմեական պետության քաղաքական կառուցվածքում կարևորագույն

Հին Իտալիան

դեր ուներ **Ծերակույտը (Սենատը)**: Միայն Ծերակույտի որոշումից հետո էր հարցը քննարկման ուղարկվում կոմիցիաներ, իսկ վերջինիս որոշումը պարտադիր կերպով պիտի հաստատվեր Ծերակույտի կողմից, որից հետո էր միայն դառնում օրենք: Բոլոր գործադիր պաշտոնյաները հաշվետու էին Ծերակույտի առջև: Ծերակույտի անդամների կազմը մշտապես լրացնում էին պաշտոնավարումը ավարտած բարձրագույն պաշտոնյաներով:

Հռոմում գոյություն ուներ ընտրովի գործադիր իշխանության ճյուղավորված համակարգ՝ **մագիստրատուրա**:

Հանրապետական կարգերի ձևավորման սկզբնական շրջանում գերագույն մագիստրատը **պրետորն** էր (լատին.՝

praetor «առաջնորդ»): Նրա տեղակալը կոչվում էր **քվեստոր**: Ք.ա. V դ. կեսերից սկսեցին ընտրել երկու պրետորների՝ հավասար իրավունքներով, որպեսզի թույլ չտան մեկ մարդու ձեռքում չափից ավելի մեծ իշխանության կենտրոնացում: Սրանք պարտավոր էին մշտապես խորհրդակցել միմյանց հետ, ինչի համար էլ շուտով այս պաշտոնյաները կոչվեցին **կոնսուլներ** (լատին.՝ **consulo** «խորհրդակցում եմ»):

Հռոմում բոլոր մագիստրատուրաները կոլեգիալ էին, այսինքն՝ յուրաքանչյուր պաշտոն ներկայացված էր երկու և ավելի անձանցով (սկզբում՝ երկու կոնսուլ, երկու պրետոր, չորս քվեստոր, չորս էդիլ և այլն):

Կոնսուլներն իրականացնում էին բանակի հրամանատարությունը: Էդիլները պատասխանատու էին հասարակական

Կարթագենյան տաճար. նկատվում է հռոմեական ճարտարապետության ազդեցությունը

կարգի, քաղաքի բարեկարգման, սնունդով ապահովման և հասարակական միջոցառումների համար: Քվեստորի լիազորությունները տարածվում էին պետական գանձարանի, ֆինանսական հարցերի վրա: Նրանք ուղեկցում էին կոնսուլներին արշավանքների ժամանակ, զբաղվում ռազմավարով:

Բոլոր պաշտոններն ընտրովի էին՝ մեկ տարի ժամկետով: Կար նաև մեկ կարևոր մագիստրատուրա՝ երկու *ցենզորներ*, որոնք հինգ տարին մեկ ընտրվում էին 18 ամիս ժամկետով և իրականացնում էին բնակչության հաշվառումը՝ ըստ գույքային խմբերի, կազմում էին սենատորների նոր ցուցակներ:

Պետության համար արտակարգ ծանր իրավիճակներում (պատերազմ, խոշոր ապստամբություններ և այլն) 6 ամիս ժամկետով ընտրվում էր արտակարգ լիազորություններով օժտված պաշտոնյա՝ *դիկտատոր*: Նա կարող էր այդ ընթացքում կառավարել՝ առանց հաշվի առնելու

պետական մարմինների կարծիքը: Սովորաբար դիկտատոր էր նշանակվում կոնսուլներից մեկը:

Մագիստրատուրաներում աշխատանքը չէր վարձատրվում, քանի որ դա համարվում էր ոչ թե աշխատանք, այլ մարդուն տրված պատվավոր գործ:

Ընդհանուր առմամբ Ք.ա. VI–III դդ. ընթացքում Հռոմեական պետությունում ձևավորվեց հանրապետական՝ ժողովրդավարական կառավարման համակարգ, որը գոյատևեց ընդհուպ մինչև Ք.ա. I դ. վերջին քառորդը:

Իտալիայի նվաճումը

Արդեն Ք.ա. V դ. Հռոմը սկսում է աստիճանաբար գերիշխող դիրք ստանալ Լացիումում հարևաններից նվաճված տարածքների հաշվին:

Հարևան էտրուսկյան քաղաքների նկատմամբ տարած հաղթանակներից հետո Հռոմը ստիպված էր դիմագրավել Ք.ա. V դ. սկզբին Ալպյան լեռնանցքներով Իտալիա ներխուժած կելտա-

կան (գալլական) ռազմատենչ ցեղերի հարձակումներին: Վերջիններս հաստատվեցին Պո գետի ավազանում՝ հիմնելով իրենց գլխավոր քաղաքը՝ **Մեդիոլանումը** (այժմ՝ **Միլան**):

Ք.ա. 390 թ., հաղթելով հռոմեացիներին, գալլերը պաշարեցին Հռոմ քաղաքը: Նրանք գրավեցին քաղաքի մեծ մասը և հրդեհեցին, անտիկ մնաց միայն **Կապիտոլիումի բլուրը**: Յոթամյա պաշարումից հետո հռոմեացիները ստիպված էին մեծ ռազմատուգանք վճարել, որից հետո գալլերը հեռացան:

Գալլական արշավանքների վտանգը հռոմեացիներին ստիպեց մերձենալ էտրուսկների և մյուս լատինական ցեղերի հետ: Այս շրջանում Հռոմը ռազմական դաշինքներ կնքեց Իտալիայի այլ միությունների (լատինական, էտրուսկյան) հետ: Պայմանագիր կնքվեց նաև հյուսիսաֆրիկյան **Կարթագեն** պետության հետ: Դրա շնորհիվ Հռոմը աստիճանաբար վերածվում էր Իտալիայի ամենահզոր պետության:

Ամրապնդելով իր դիրքերը՝ Հռոմը սկսեց Իտալիայում ծավալել նվաճողական քաղաքականություն:

Շուտով Հռոմը իրեն ենթարկեց Կենտրոնական Իտալիան և ծրագրում էր նվաճել նաև թերակղզու հարավը, որտեղ հունական հարուստ գաղութներն էին:

Հռոմեական սպառնալիքը հունական **Տարնտում** քաղաքին դրդեց օգնության դիմելու **Էպիրոսի** արքա **Պյուռհոսին**:

Ք.ա. 280 թ. Պյուռհոսի բանակը (20 000 հետևակ, 3000 հեծյալ և 20 մարտական փղեր) ափ իջավ Իտալիայում: Առաջին հաղթական ճակատամարտից հետո նրա զորքին միացան հունական քաղաքները և որոշ իտալիկյան ցեղեր: Հաջորդ ճակատամարտում Պյուռհոսը կրկին հաղթեց, սակայն շատ մեծ զոհերի գնով: Ճակատամարտից հետո Կարթագենը և Հռոմը դաշինք կնքեցին, որն ուղղված էր Պյուռհոսի և Սիցիլիայի հունական քաղաքների դեմ: Սիցիլիացիները Պյուռհոսին հրավիրեցին Սիցիլիա, որտեղ կարթագենցիներն արդեն գրավել էին կղզու մեծ մասը: Վերջինս համաձայնվեց, Սիցիլիայից վտարեց կարթագենցիներին և պատրաստվում էր արշավանքի դեպի Աֆրիկա՝ Կարթագենը նվաճելու մտադրությամբ: Սակայն Պյուռհոսը շուտով գժտվեց սիցիլիական պոլիսների ղեկավարության հետ և վերադարձավ Իտալիա: **Ք.ա. 275 թ.** տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ, որտեղ հռոմեական բանակը հաղթանակ տարավ: Պյուռհոսը ստիպված էր վերադառնալ Էպիրոս:

Ք.ա. 265 թ. Հռոմը նվաճեց Ապենինյան թերակղզու վերջին ինքնուրույն քաղաքը՝ էտրուսկյան **Վոլսինիումը**: Սրանով ավարտվեց Իտալիայի նվաճումը Հռոմի կողմից:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Այսպիսով՝ Ք.ա. V-III դարերի ընթացքում հռոմեական պետությունում ձևավորվեց հանրապետական կառավարման համակարգը: Նույն ժամանակաշրջանում սկսվեց Հռոմի ռազմաքաղաքական վերելքը, և աստիճանաբար Ապենինյան թերակղզին ընկավ նրա տիրապետության տակ: Նախկին քաղաք-պետությունից Հռոմը վերածվեց հզոր պետության, որը տնօրինում էր նյութական և մարդկային խոշոր միջոց-

ների: Հռոմը արդեն պատրաստ էր դուրս գալու թերակղզու սահմաններից: Բախումը Արևմտյան Միջերկրականի նույնքան հզոր ուժի՝ Կարթագենի հետ անխուսափելի էր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՞ք հռոմեական պետության կառավարման հանրապետական համակարգը մինչև Ք.ա. I դարի վերջը: Ի՞նչ էր մագիստրատուրան: Ո՞վ էր դիկտատորը:
2. Գալլերը ո՞ր թվականին պաշարեցին Հռոմը, ինչո՞վ ավարտվեց այդ պատերազմը: Հռոմն ինչպե՞ս ամրապնդեց իր դիրքերը և վերածվեց Իտալիայի հզոր պետության: Ինչո՞ւ Պյուռոսը համաձայնվեց օգնել Տարենտումի բնակչությանը: Ո՞ր թվականին նա ներխուժեց Իտալիա: Ներկայացրե՞ք Պյուռոսի արշավանքի արդյունքները: Ե՞րբ ավարտվեց Իտալիայի նվաճումը Հռոմի կողմից:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍԿՋԲՆԱՂՔՅՈՒՐ

ԱՊՊԻԱՆՈՍ, «ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ»
(ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՆՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ)

«Հռոմեացիները, մաս–մաս գրավելով Իտալիան, դրա շնորհիվ ստանում էին գրավված հողերի մի մասը և դրանց վրա հիմնում էին քաղաքներ կամ էլ զավթում էին արդեն գոյություն ունեցող քաղաքները, որպեսզի այնտեղ ուղարկեն իրենց գաղութարևակներին: Այդ գաղութները նրանք դիտում էին որպես ամրացված կետեր: Գրավված հողերում իրենց վերցրած մասերը նրանք ամեն անգամ անմիջապես բաժանում էին վերաբնակիչների միջև, վաճառում էին կամ վարձակալության էին տալիս: Պատերազմների հետևանքով անմշակ մնացած հողերը, որոնց քանակը շատ էր աճել, նրանք ժամանակ չունեին բաժանելու հողակտորների և պետության անունից առաջարկում էին մշակել բոլոր ցանկացողներին՝ տարեկան բերքի հանձնման հետևյալ պայմանով՝ ցանքատարածության 1/10–ը և ծառատունկի 1/5–ը: Հռոմեացիները դա անում էին իտալիկների քանակն ավելացնելու նպատակով, որոնց դիտում էին որպես բացառիկ աշխատասեր ժողովուրդ, որպեսզի իրենց երկրում դաշնակիցներ ունենան: Սակայն հետևանքը հակառակն էր: Բանն այն է, որ հարուստները, իրենց վերցնելով դեռևս հողակտորների չբաժանված հողերի մեծ մասը, ժամանակի ընթացքում վստահացան, որ ոչ ոք երբևէ իրենցից այդ հողերը հետ չի վերցնի: Իրենց հողերի մոտակայքում ապրող աղքատների փոքր հողակտորները նրանք կամ գնում էին վերջիններիս համաձայնությամբ, կամ ուժով վերցնում էին»:

§ 5. ՀՈՈՄԸ՝ ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ ԾՈՎԻ ԱՎԱԶԱՆԻ ԳԵՐԻՇԵՒՈՂ

Պունիկյան պատերազմները

Նվաճելով Ապենինյան թերակղզու մեծ մասը՝ Հռոմն անցավ տարածքային նվաճումների նաև արտաքին աշխարհում: Տնտեսապես հարուստ Սիցիլիայի համար նրա և Կարթագենի միջև տեղի ունեցան երկու պատերազմներ (դրանք ստացել են *Պունիկյան* անվանումը, *Ք.ա. 264–241 թթ.* և *Ք.ա. 218–202 թթ.*): Հատկապես ծանր

էր երկրորդը, որի ընթացքում կարթագենցի զորավար Հաննիբալը մտավ Իտալիա, և Հռոմին մեծ ջանքերի գնով հաջողվեց հասնել հաջողության: Պատերազմի ավարտին Կարթագենը զրկվեց իր բոլոր տիրույթներից և ստիպված էր վճարել վիթխարի ռազմատուգանք: Կարթագենը դադարեց Հռոմի մրցակիցը լինելուց, որով Հռոմը վերածվեց Արևմտյան Մի-

ջերկրականի գերիշխող ուժի (հեգեմոնի): Այդուհետև Հռոմը, տիրելով նյութական և մարդկային մեծ միջոցների, ռազմաքաղաքական խոշոր ուժ էր:

Մինչև Ք.ա. III դարի վերջերը Հռոմը միայն հազվադեպ էր ուշադրություն դարձնում Արևելյան Միջերկրականի վրա: Լուծելով Կարթագենի խնդիրը՝ Հռոմը հնարավորություն ստացավ զբաղվելու Արևելքով, որի համար առիթ ծառայեցին հելլենիստական պետությունների միջև ընթացող պատերազմները:

Մակեդոնական պատերազմը

Հաննիբալի արշավանքի ընթացքում Մակեդոնիայի արքա *Փիլիպոս V-ը* և Սելևկյան արքա *Անտիոքոս III-ը* սկսեցին նվաճել Էգեյան ծովում, Փոքր Ասիայում և Ասորիքում *Եգիպտոսին* պատկանող որոշ տարածքներ: Զգուշանալով Մակեդոնիայի հզորացումից՝ *Պերգամոնը*, *Հռոդոսը*, *Աթենքը* և մյուս հունական քաղաքները պայքար սկսեցին *Փիլիպոսի* դեմ: *Ք.ա. 201 թ. Քիոս կղզու* մոտ տեղի ունեցած ծովային ճակատամարտում Փիլիպոսը պարտություն կրեց: Դաշնակիցները օգնություն ստանալու ակնկալիքով դիմեցին Հռոմին:

Հռոմը պատերազմ սկսելուց առաջ դեսպանություն ուղարկեց Անտիոքոսի մոտ և կարողացավ հասնել վերջինիս չեզոքությանը Մակեդոնիայի դեմ ապագա պատերազմում: Միաժամանակ պայմանագրեր կնքվեցին *Հռոդոսի* և *Պերգամոնի* հետ: Դրանից հետո Հռոմը Փիլիպոսից պահանջեց զորքերը դուրս բերել հունական քաղաքներից: Վերջինս մերժեց, և *Ք.ա. 200 թ.* հռոմեական բանակը շարժվեց դեպի Մակեդոնիա: *Ք.ա. 197 թ. Թեսալիայի Կինսկեֆալե* կոչվող վայրում հռոմեացիները վճռական

պարտության մատնեցին մակեդոնական զորքին:

Նույն թվականին Մակեդոնիայի հետ կնքվեց պայմանագիր, ըստ որի՝ Մակեդոնիան հրաժարվում էր իր բոլոր նվաճումներից, վճարում էր 1000 տաղանդ ռազմատուգանք և Հռոմին էր հանձնում իր նավատորմը: Բացի այդ՝ իր զորքը կրճատում էր մինչև 5000-ի, առանց Հռոմի համաձայնության պատերազմ չէր սկսում որևէ պետության դեմ և ճանաչում էր հունական քաղաքների անկախությունը:

Այսպիսով՝ Մակեդոնիայի նկատմամբ տարած հաղթանակը Հռոմի առջև բացեց արտաքին քաղաքականության նոր ուղղություն:

Պատերազմ Սելևկյան պետության դեմ

Հռոմի մակեդոնական արշավանքի շրջանում Սելևկյան արքա Անտիոքոս III-ը սկսեց նվաճողական պատերազմներ: Գրավելով Փոքր Ասիայի արևմտյան և հարավային ծովափնյա քաղաքները և անցնելով *Տելլեսպոնտոսը*՝ նա մտավ *Թրակիա*: Այժմ նրա ձեռքում էին Սև և Էգեյան ծովերը կապող նեղուցները: Անտիոքոսի գործողությունները Հռոմի դաշնակիցներ *Պերգամոնին* և *Հռոդոսին* ստիպեցին պատերազմ հայտարարել նրան և կրկին դիմել Հռոմին (*Ք.ա. 197 թ.*): Հռոմը, որն այդ պահին զբաղված էր հունական գործերով, անմիջապես չարձագանքեց իր դաշնակիցների խնդրանքին, այլ սահմանափակվեց Անտիոքոսին զգուշացնելով: Իսկ Անտիոքոսը հանդիսավորությամբ ընդունեց Հռոմի թշնամի Հաննիբալին: Անտիոքոսը նաև սկսեց հակահռոմեական ելույթների դրդել Հռոմից դժգոհ հունական քաղաքներին:

Մետաղադրամներ հելլենիստական արքաների պատկերներով. Ք.ա. III–II դդ.
Անտիոքոս III Փիլիպոս V Պերսևս

Ք.ա. 192 թ. Անտիոքոսի բանակը մտավ Հունաստան և հասավ Թերմոպիլյան կիրճ, սակայն պարտություն կրեց և վերադարձավ: Զարգացնելով հաջողությունը՝ հռոմեական բանակը մուտք գործեց Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտք: Այստեղ՝ Մագնեսիայի մոտ, **Ք.ա. 190 թ.** հռոմեացիները ջախջախեցին Անտիոքոսի բանակը: Վերջինիս հետ **Ք.ա. 188 թ.** կնքվեց պայմանագիր, որով Անտիոքոսը պարտավորվում էր վճարել 15 000 տաղանդ ռազմատուգանք, նավատորմը կրճատել մինչև 10 նավի, իր պետության արևմուտքում չպահել մարտական փղեր, ինչպես նաև վերադարձնել Փոքր Ասիայի իր տիրույթները: Նա պարտավորվում էր նաև հանձնել Հաննիբալին, սակայն վերջինս փախավ Հայաստան:

Փոքր Ասիայում Անտիոքոսից գրաված տարածքները Հռոմը հանձնեց իր դաշնակիցներին՝ Պերգամոնին և Հռոդոսին: Փաստորեն **Ք.ա. 200–190 թթ.** ընթացքում Հռոմին հաջողվեց պարտության մատնել Մակեդոնիային և Սելևկյան պետությանը: Վերջինս հետագայում կորցրեց բազմաթիվ այլ տիրույթներ հյուսիսում և արևելքում՝ հոգուտ հզորացող Մեծ Հայքի և Պարթևական թագավորությունների:

Մակեդոնիայի և Հունաստանի նվաճումը

Նախորդ պատերազմից հետո Փիլիպոսը, այնուամենայնիվ, կարողացավ զգալիորեն ամրապնդել իր պետությունը: Նա շարունակաբար կուտակում էր ռազմամթերք և նախապատրաստվում նոր պատերազմի: Իսկ Փիլիպոսի որդի **Պերսևսը** ձեռնամուխ եղավ հակահռոմեական դաշինքի ստեղծմանը, որին միացան Էպիրոսը և Իլիրիան: Հռոմի վերջնագրին ի պատասխան՝ Պերսևսն իր հերթին Մակեդոնիայում գտնվող բոլոր հռոմեացիներից պահանջեց եռօրյա ժամկետում ազատել երկիրը: **Ք.ա. 171 թ.** Հռոմը պատերազմ հայտարարեց Մակեդոնիային:

Երբ հռոմեական զորքը մտավ Մակեդոնիա, Պերսևսի հունական դաշնակիցների մի մասն անցավ Հռոմի կողմը: Զգալով իր դիրքերի թուլանալը՝ Պերսևսը դիմեց Հռոմին հաշտության առաջարկով, որը չընդունվեց: **Ք.ա. 168 թ.** հռոմեացիները պարտության մատնեցին Պերսևսին: Այնուհետև նրանք գրավեցին Էպիրոսը, որտեղից 150 000 մարդու ստրկության վաճառեցին: Պատերազմի հետևանքով Մակեդոնիան՝ որպես պետություն, վե-

րացավ: Նրա տարածքը բաժանվեց չորս շրջանների, որոնցից յուրաքանչյուրը բացարձակապես ինքնուրույն էր: Մակեդոնացիներին արգելվեց արդյունահանել ոսկի և աղ, որոնք խիստ կարևոր էին նրա տնտեսության համար: Նմանապես երեք մասի բաժանվեց Իլիրիան: Մակեդոնիայի հունական դաշնակիցները նույնպես պատժվեցին: Շուրջ 1000 հայտնի հույներ գերեվարվեցին Հռոմ, այդ թվում՝ նշանավոր պատմիչ Պոլիբիոսը:

Մակեդոնիայի վերացումով փոխվեց Հռոմի արևելյան քաղաքականությունը: Այժմ արդեն նրա դաշնակիցներ Պերգամոնի և Հռոդոսի հետագա հզորացումը ձեռնառու չէր Հռոմին: Շուտով Հռոմի թույլտվությամբ Պերգամոնից անջատվեց նրա կազմում գտնվող Գալլաթիան, ճանաչվեց նաև Պափլագոնիայի անկախությունը: Նույն կերպ կրճատվեց Հռոդոսի ազդեցությունը Էգեյան ծովում:

Հռոմը արդեն իրեն լրիվ ապահով էր զգում Արևելյան Միջերկրականում և պատրաստ էր իր անմիջական տիրապետությունը հաստատելու նաև ասիական մայրցամաքում: Այնուամենայնիվ, հունական քաղաքներում և Մակեդոնիայում դեռևս ուժեղ էին հակահռոմեական տրամադրությունները: Դրանք շուտով վերաճեցին ապստամբության:

Ք.ա. 149 թ. ազգությամբ հույն ոմն Անդրիսկոս, որն իրեն հայտարարել էր Մակեդոնիայի արքա Պերսևսի որդին, զորքով մտավ Մակեդոնիա: Սակայն առաջին հաջողությունից հետո նա պարտվեց և մահապատժի ենթարկվեց:

Ապստամբության ճնշումից հետո Մակեդոնիան, Էպիրոսը և Հոնիական ծովի կղզիները մտան մեկ վարչական միավորման մեջ, և ստեղծվեց «Մակեդոնիա» պրովինցիան: Այդպիսով՝ վերոհիշյալ ընդարձակ տարածքը ներառվեց Հռոմի վարչաքաղաքական համակարգում:

Հռոմը միաժամանակ օգտվեց հարմար առիթից՝ վերջնականապես իր իշխանությունը Հունաստանի վրա տարածելու համար: Իսկ առիթը Աքայան միության և Սպարտայի միջև ծագած պատերազմն էր, որի ընթացքում Հռոմը աջակցեց Սպարտային: Պատերազմը կարճ տևեց, և **Ք.ա. 146 թ.** Իսթմոսի ճակատամարտում հռոմեացիները ջախջախեցին հույներին ու գրավեցին Միության խոշորագույն քաղաք Կորնթոսը: Քաղաքի ողջ բնակչությունը ստրկության վաճառվեց: Հունական քաղաքները այդուհետև պետք է ենթարկվեին Մակեդոնիայի հռոմեական կառավարչին: Հունական քաղաքների զգալի մասը ավերվեց և թալանվեց: Հռոմ ուղարկվեցին մշակույթի բազմաթիվ հուշարձաններ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Ք.ա. II դարի սկզբից Հռոմի՝ արևելյան ուղղությամբ սկսված ակտիվ արտաքին քաղաքականությունը ավարտվեց լիակատար հաջողությամբ: Վերացվեց Մակեդոնիայի թագավորությունը, զգալի ռազմական և տնտեսական ներուժ ունեցող հունական պոլիսները նվաճվեցին և ընկան Հռոմի անմիջական տիրապետության տակ: Ծանրագույն հարված հասցվեց հելլենիստական ամենահզոր՝ Սելևկյան պետությանը: Հռոմի տիրապետության հաստատումը Առաջավոր Ասիայում դարձել էր ժամանակի հարց:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՞ք Պունիկյան պատերազմների արդյունքները:
2. Ի՞նչ համաձայնության էին եկել Փիլիպոս V-ը և Անտիոքոս III-ը: Ինչո՞ւ Արևելյան Միջերկրականի երկրները դիմեցին Հռոմի օգնությանը: Ներկայացրե՞ք Հռոմի և Մակեդոնիայի միջև կնքված պայմանագրի բովանդակությունը:
3. Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Անտիոքոս III-ը: Ինչո՞վ ավարտվեց Հռոմի և Անտիոքոս III-ի հակամարտությունը:
4. Ովքե՞ր էին Մակեդոնիայի դաշնակիցները Հռոմի դեմ նոր պատերազմի ժամանակ: Պատերազմի ավարտից հետո Հռոմը ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում իր դաշնակիցների նկատմամբ: Ինչո՞ւ նրան հաջողվեց տարածել իր ազդեցությունը Հունաստանի վրա:

§ 6. ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ՃԳՆԱԺԱՄԸ

Սուլլայի դիկտատուրան

Ք.ա. I դարում Հռոմում պարզորոշ զգացվում էր հանրապետական կառավարման համակարգի անկարողությունը՝ վերահսկելու լայնածավալ պետությունը: Խնդիրներ կային նաև բուն Իտալիայում՝ կապված իտալիկների պահանջների հետ: Բնակչության մի զգալի մասը կազմող իտալիկները պահանջում էին իրենց տալ հռոմեական քաղաքացիներին հավասար իրավունքներ: **Ք.ա. 91-89 թթ.** քաղաքացիական պատերազմն ավարտվեց իտալիկների պարտությամբ: Սակայն Հռոմը ստիպված էր զիջումների գնալ և բավարարել նրանց շատ պահանջներ:

Պատերազմից շատ չանցած՝ Հռոմում վերսկսվեց պայքարը **պոպուլյարների** (ժողովրդավարական ուժեր) և **օպտիմատների** (սենատի վերնախավ) միջև: Դրա համար առիթ դարձավ կոմիցիաների որոշումը, որով Պոնտոսի արքա Միհրդատի դեմ պատերազմում հռոմեական բանակի հրամանատար նշանակվեց պոպուլյար **Գայոս Մարիոսը**: Սակայն հայտնի զորավար **Կոռնելիոս Սուլլան**, որը մինչ այդ արդեն սենատի կողմից հաստատվել

էր այդ պաշտոնում, ապստամբեց և գրավեց Հռոմը: Նա ձերբակալեց իր քաղաքական հակառակորդներին և անցկացրեց մի շարք միջոցառումներ:

Սենատի կազմում ներառվեցին 300 կողմնակից, կրճատվեց ժողովրդական ժողովի և տրիբունների իշխանությունը: Սակայն, երբ Սուլլան բանակով գնաց արևելք՝ ընդդեմ Պոնտոսի, պոպուլյարները գրավեցին Հռոմը և չեղյալ հայտարարեցին Սուլլայի անցկացրած բոլոր օրենքները:

Հաղթելով պատերազմում՝ Սուլլան **Ք.ա. 83 թ.** վերադարձավ Իտալիա և գրավեց Հռոմը: Նա Ծերակույտին ստիպեց տալ իրեն դիկտատորի լիազորություններ անսահմանափակ ժամկետով:

Սուլլայի առաջին իսկ հրամանով կազմվեց այն մարդկանց ցուցակը, որոնք հայտարարվեցին օրենքից դուրս և ենթարկվեցին մահապատժի՝ գույքի բռնագրավմամբ: Սուլլայի հազարավոր հակառակորդներ զոհ գնացին ահաբեկչությանը:

Սուլլան հիմնավորապես վերաձևավորեց պետական կառավարման համա-

Կոռնելիոս Սուլլա

կարգը: Ընդարձակվեցին սենատի լիազորությունները: Այդուհետև Ծերակույտն էր տնօրինելու պետության ֆինանսները. նրան հանձնվեցին ցենզորների գործառույթները, ինչպես նաև պրովինցիաների կառավարիչների նկատմամբ վերահսկողությունը:

Սուլլայի գործողությունները տանում էին դեպի պետական կառավարման համակարգի կենտրոնացում՝ ի դեմս ծերակույտի և դիկտատորի, ինչը հող նախապատրաստեց հանրապետական կառավարման համակարգի անկման համար:

Առաջին եռապետությունը

Երբ հայտնի գորավար **Պոմպեոսը** արևելյան արշավանքից հետո վերադարձավ Հռոմ, սենատը հրաժարվեց նրան հաջորդ տարվա համար կոնսուլ առաջադրելուց՝ վախենալով նրան մեծ իշխանություն տալուց: Սենատը մերժեց նաև Պոմպեոսի զինվորներին հող տրամադրելու նախագիծը: Այս պայմաններում Պոմպեոսը **Ք.ա. 60 թ.** համաձայնության եկավ երկու այլ հեղինակավոր գորավարների՝ **Մարկոս Կրասոսի** և **Հուլիոս Կեսարի** հետ՝ սենատի դեմ համատեղ պայքարելու

համար: Այդ համաձայնությունը ստացավ **Առաջին եռապետություն** անվանումը:

Ք.ա. 59 թ. Կեսարն ընտրվեց կոնսուլ: Նա օրենքներ անցկացրեց կարիքավորներին հող տրամադրելու, Արևելքում **Պոմպեոսի** գործունեությունը և որոշումները հաստատելու և այլ հարցերի ուղղությամբ: Կոնսուլության ժամկետն ավարտելուց հետո Կեսարը նշանակվեց **Յիսապյան** և **Նարբոնյան Գալլիաների** (Իտալիայի հյուսիսը և Ֆրանսիայի հարավը) կառավարիչ: Որպես պոպուլյար՝ Կեսարը մեծ հեղինակություն էր վայելում բնակչության շրջանում:

Եռապետները որոշեցին՝ **Ք.ա. 55 թ.** Պոմպեոսը և Կրասոսը պետք է ընտրվեին կոնսուլներ, որից հետո կառավարիչներ նշանակվեին պրովինցիաներում (Պոմպեոսը՝ Իբերիայում, Կրասոսը՝ Ասորիքում): Կեսարի գալլական կառավարչության ժամկետը երկարաձգվեց ևս հինգ տարով:

Արևելքում Կրասոսի զոհվելուց հետո Պոմպեոսը սկսեց ընդարձակել իր ազդեցությունը: Դրան նպաստեց նաև այն, որ Կեսարը ծանր պատերազմներ էր վարում Գալլիայում: Քաղաքական լարված իրավիճակում հռոմեական հասարակության վերնախավը գալիս է եզրակացության, որ անհրաժեշտ է ուժեղ ձեռք՝ երկրում կարգուկանոն մտցնելու համար: Եվ այդ դերում սենատը տեսնում էր Պոմպեոսին, ոչ թե Կեսարին, որը կապված էր պոպուլյարների հետ: **Ք.ա. 52 թ.** Պոմպեոսն ընտրվեց կոնսուլ, ընդ որում՝ առաջին անգամ նա միայնակ էր վարում այդ պաշտոնը: Փաստորեն, Պոմպեոսը դարձավ դիկտատոր:

Հուլիոս Կեսարի դիկտատորան

Ք.ա. 49 թ. Կեսարի բանակը անսպասելիորեն շարժվեց դեպի Հռոմ: Պոմպեոսը

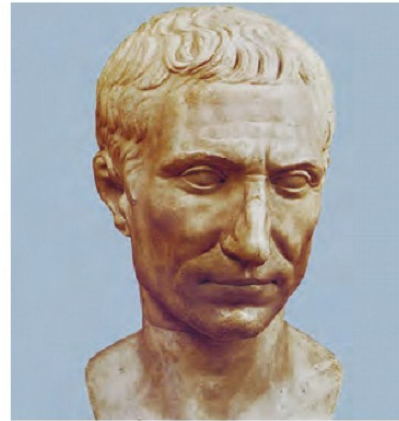
փախավ Բալկաններ: Կեսարը ստացավ դիկտատորի լիազորություններ:

Կեսարը վերականգնեց Սուլլայի օրոք քաղաքացիությունից զրկված անձանց իրավունքները: Այնուհետև Իլիրիայում վճռական հաղթանակ տարավ գրեթե կրկնակի ավելի զորք ունեցող Պոմպեոսի նկատմամբ: Վերջինս փախավ Եգիպտոս, սակայն սպանվեց Եգիպտոսի արքայի հրամանով: Հասնելով Եգիպտոս՝ Կեսարը միջամտեց *Պտղոմեոս XII-ի* և նրա քրոջ՝ *Կլեոպատրայի* միջև մղվող գահակալական պայքարին: Կլեոպատրային հայտարարելով Եգիպտոսի թագուհի՝ նա հետո շարժվեց Փոքր Ասիա, որտեղ ջախջախեց Միհրդատ VI-ի որդի *Փսոնակեսին*:

Հաջորդ տարի Կեսարը *Իբերիայում (Իսպանիա)* հաղթեց Պոմպեոսի որդիներին, որով էլ ավարտվեց քաղաքացիական պատերազմը:

Ք.ա. 44 թ.՝ Հռոմ վերադառնալուց հետո, Կեսարը հռչակվեց *ցնահ ղիկտատոր*: Կեսարը փաստացի ստացավ անսահմանափակ իշխանություն: Նա սենատի անդամների թիվը հասցրեց *900-ի*՝ ի հաշիվ իր կողմնակիցների: Սենատորներ դարձան նրա շատ զորահրամանատարներ և նույնիսկ նախկին ստրուկներ:

Այսպիսով՝ Հռոմում հաստատվեց Կեսարի միայնակ կառավարումը: Նա անվերապահորեն տնօրինում էր պետության ռազմական, քաղաքական և հոգևոր գործերը: Կեսարի իշխանությունը հենվում էր նրան նվիրված բանակի վրա: Դեռ ժամանակին նվաճված Գալլիայում և մյուս պրովինցիաներում տեղական բնակչության որոշ խավերին հռոմեական քաղաքացիություն տալու շնորհիվ Կեսարը ուժեղ հենարան ուներ նաև այդ երկրներում:

Հուլիոս Կեսար

Կեսարը զգալի ձեռնարկումներ իրականացրեց նաև տնտեսական ապարեզում: Հատվեց նոր դրամ, որը շուտով դարձավ Հռոմում դրամաշրջանառության միակ միջոցը: Կեսարը մտցրեց պրովինցիաներից ուղղակի հարկման համակարգ: Իսկ *Ք.ա. 45 թ.* կատարվել էր *տոմարի քարեփոխում*. նախկին *լունային օրացույցը* փոխարինվեց արևայինով: Տարին, ըստ դրա, բաղկացած էր *365 և կես օրից*: Չորս տարին մեկ փետրվարին ավելացվում էր մեկ օր: *Հուլիոսյան օրացույցը* մնացել է կիրառման մեջ ընդհուպ մինչև XX դարի սկզբները:

Կեսարը վարում էր հավասարակշիռ քաղաքականություն՝ ձգտելով նախապատվությունը չտալու ո՛չ պոպուլյարներին, ո՛չ օպտիմատներին: Նա նույնիսկ թույլ տվեց Հռոմ վերադառնալ իր քաղաքական հակառակորդներին:

Կեսարը սկսեց նախապատրաստվել խոշոր արշավանքի ընդդեմ պարթևների: Սակայն այդ արշավանքը չկայացավ: Հռոմում լուրեր էին տարածվել այն մասին, որ Կեսարը պատրաստվում է իրեն արքա հռչակելու: Նրա դեմ կազմակերպվեց դավադրություն, որին մասնակցում էին շուրջ

Գայոս Հուլիոս Կեսար Օկտավիանոս

60 սենատորներ: **Ք.ա. 44 թ. մարտի 15-ին** սենատի դահլիճում Կեսարը սպանվեց:

Երկրորդ եռապետությունը

Կեսարի սպանությունից հետո սրվեցին հարաբերությունները նրա կողմնակիցների, որոնց գլխավորում էին **Անտոնիոսը** և **Լեպիդոսը**, և հակառակորդների միջև (ղեկավարը՝ **Կիկերոն**): Կեսարին սպանողները փախան Հռոմից: Անտոնիոսը սենատից պահանջեց իրեն հաստատել որպես Գալլիայի կառավարիչ: Սենատի մերժումից հետո նա կոմիցիաների օգնությամբ հասավ դրան: Կեսարականների շարքերը տրոհելու նպատակով սենատը Իլիրիայից հրավիրեց Կեսարի ազգական **Գայոս Օկտավիոսին**, որը Անտոնիոսից պահանջեց իրեն տալ Կեսարի անձնական ունեցվածքը: Կիկերոնի օգնությամբ Օկտավիոսը հաստատվեց որպես Կեսարի որդեգիր և օրինական ժառանգ: Դրանից հետո Օկտավիոսը սկսեց պաշտոնապես կոչվել **Գայոս Հուլիոս**

Կեսար Օկտավիանոս: Իսկ Անտոնիոսը հեռացավ Ցիսալպյան Գալլիա:

Անտոնիոսի անհաջողությունից հետո Օկտավիանոսը այլևս պետք չէր սենատին, և վերջինս Կեսարին սպանողներին թույլ տվեց Հռոմ վերադառնալ: Իսկ Օկտավիանոսին մերժեցին ընտրել կոնսուլի պաշտոնում: Օկտավիանոսը շարժվեց Հռոմի վրա և գրավեց քաղաքը: Միաժամանակ նա համաձայնության եկավ Անտոնիոսի և Լեպիդոսի հետ, և **Ք.ա. 43 թ.** նրանք ստեղծեցին **երկրորդ եռապետությունը**: Շուտով եռապետները մտան Հռոմ և կազմակերպեցին իրենց հակառակորդների ջարդը, որին զոհ գնացին **300 սենատորներ**, այդ թվում՝ Կիկերոնը: Սակայն Իտալիայից դուրս դեպքերը զարգանում էին ի վնաս եռապետների: Իբերիայում գորք հավաքած Պոմպեոսի որդին գրավեց Սիցիլիան, Սարդինիան և Կորսիկան: Իսկ Բալկանյան թերակղզում և Ատրիքում խոշոր բանակ էին հավաքել Կեսարին սպանող սենատորներ **Կասիոսը** և **Բրուտոսը**: Նրանք պատրաստվում էին ներխուժելու Իտալիա:

Ք.ա. 42 թ. Հունաստանում Անտոնիոսը և Օկտավիանոսը պարտության մատնեցին Կասիոսին և Բրուտոսին ու իրար մեջ բաժանեցին պրովինցիաները: Անտոնիոսին բաժին հասան Արևելյան Միջերկրականի երկրները, Օկտավիանոսին՝ Գալլիան, Իբերիան և Իլիրիան, Լեպիդոսին՝ Աֆրիկան:

Որոշ ժամանակ անց Օկտավիանոսը սկսեց ամրապնդել իր իշխանությունը՝ անտեսելով մյուս եռապետներին: Նա ձերբակալեց Լեպիդոսին, իսկ **Ք.ա. 36 թ.** հռչակվեց **ցնահ տրիբուն**: Դրանից հետո Օկտավիանոսի և Անտոնիոսի բա-

խումն անխուսափելի էր: Օկտավիանուսը սենատից պահանջեց երկրից վտարել Անտոնինոսի կողմնակիցներին: Շուրջ 300 սենատորներ և երկու կոնսուլները հեռացան Իտալիայից: Սենատը Անտոնինոսին պատերազմ հայտարարեց:

Ք.ա. 31 թ. Ալեգիոսի հրվանդանի մոտ Անտոնինոսի նավատորմը պարտ-

վեց, իսկ նրա ցամաքային զորքերը անցան Օկտավիանոսի կողմը: Անտոնինոսը փախավ Եգիպտոս, որտեղ նա և իր կինը՝ Եգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրան, ինքնասպանություն գործեցին, իսկ Եգիպտոսը վերածվեց Օկտավիանոսի անձնական տիրույթի: Սրանով ավարտվեց երկրորդ եռապետությունը:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

ԱՊՊԻԱՆՈՍ, «ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ» (ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ)

«Հռոմեական ժողովրդի և սենատի միջև հաճախ տեղի էին ունենում փոխադարձ տարաձայնություններ օրենսդրության, հարկային պարտավորությունների, հասարակական հողերի, մագիստրատների ընտրության հարցերի կապակցությամբ: Սակայն դրանք բառիս բուն իմաստով քաղաքացիական պատերազմներ չէին, որոնք կարող էին հասցնել բռնի գործողությունների: Բանը հասնում էր միայն տարաձայնությունների և վիճաբանությունների, որոնք ընթանում էին օրենքի շրջանակներում և հարթվում էին՝ պահպանելով մեծ հարգանք վիճաբանող կողմերի հանդեպ փոխադարձ գիջումների միջոցով: ... Այդպես շարունակվեց մինչև այն պահը, երբ Տիբերիոս Գրակքոսը՝ ժողովրդական տրիբունը, ով իր օրենքների նախագիծն էր ներկայացրել, սպանվեց ժողովրդական հուզումների ժամանակ, ընդ որում՝ Կապիտոլիում բլրի վրա գտնվող տաճարի մոտ, ոչնչացվեցին նրա կողմնակիցներից շատերը: Այս նողկալի արարքից հետո հուզումներն այլևս չդադարեցին, ընդ որում՝ ամեն անգամ թշնամի կուսակցությունները բացահայտ դուրս էին գալիս մեկը մյուսի դեմ: ... Անկարգությունները չդադարեցին մինչև այն պահը, երբ Գրակքոսի մահից մոտավորապես 50 տարի անց կուսակցություններից մեկի ղեկավար Կոռնելիոս Սուլլան, ձգտելով մի չարիքը բուժելու մեկ այլ չարիքով, իրեն հայտարարեց միահեծան կառավարիչ շատ երկար ժամանակով: Այդպիսի միահեծան կառավարիչներին անվանում էին դիկտատորներ, նրանց նշանակում էին միայն ամենաձանր իրավիճակներում՝ 6 ամիս ժամկետով, սակայն այդ կարգը վաղուց արդեն մոռացվել էր: Սուլլան, գործելով ուժով և հարկադրանքով, ընտրված լինելով որոշակի ժամկետով, իրականում դարձավ ցմահ դիկտատոր: Այնուամենայնիվ, հագենալով իշխանությամբ, Սուլլան առաջինը, ինձ թվում է, համարձակություն ունեցավ կամավոր վայր դնելու իր վրայից տիրանական իշխանությունը, ընդ որում՝ նշելով, որ նա նույնիսկ պատրաստ է իր գործունեության մասին հաշվետվություն ներկայացնելու յուրաքանչյուր մարդու, ով իր նկատմամբ պահանջներ կունենա»:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Ք.ա. I դարի իրադարձությունները՝ Սուլլայի դիկտատուրան և երկու եռապետությունները, ցույց տվեցին, որ հանրապետական կառավարման համակարգը Հռոմում հիմնավորապես խարխլվել է, և իրադարձությունների զարգացումը տանում էր դեպի միապետություն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչը առիթ դարձավ պոպուլյարների և օպտիմատների միջև պայքարի սրման համար: Ո՞վ հաղթեց այդ պայքարում:

2. Ինչպե՞ս ձևավորվեց առաջին եռապետությունը, ովքե՞ր էին մտնում դրա մեջ: Ո՞ր տարածքներն էին բաժին հասել նրանցից յուրաքանչյուրին:
3. Ինչպե՞ս ավարտվեց Կեսարի և Պոմպեոսի միջև հակամարտությունը: Ի՞նչ տիտղոսներ էր կրում Կեսարը: Ներկայացրե՞ք Կեսարի իրականացրած բարեփոխումները: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ սպանվեց Կեսարը:
4. Ինչո՞ւ ստեղծվեց երկրորդ եռապետությունը: Ովքե՞ր կազմեցին այն: Պրովինցիաները ինչպե՞ս բաժանեցին նրանք: Ինչո՞վ ավարտվեցին քաղաքացիական պատերազմները Հռոմում:

§ 7. ՊՐԻՆՑԻՊԱՏ. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ I-II ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հանրապետությունից միապետություն

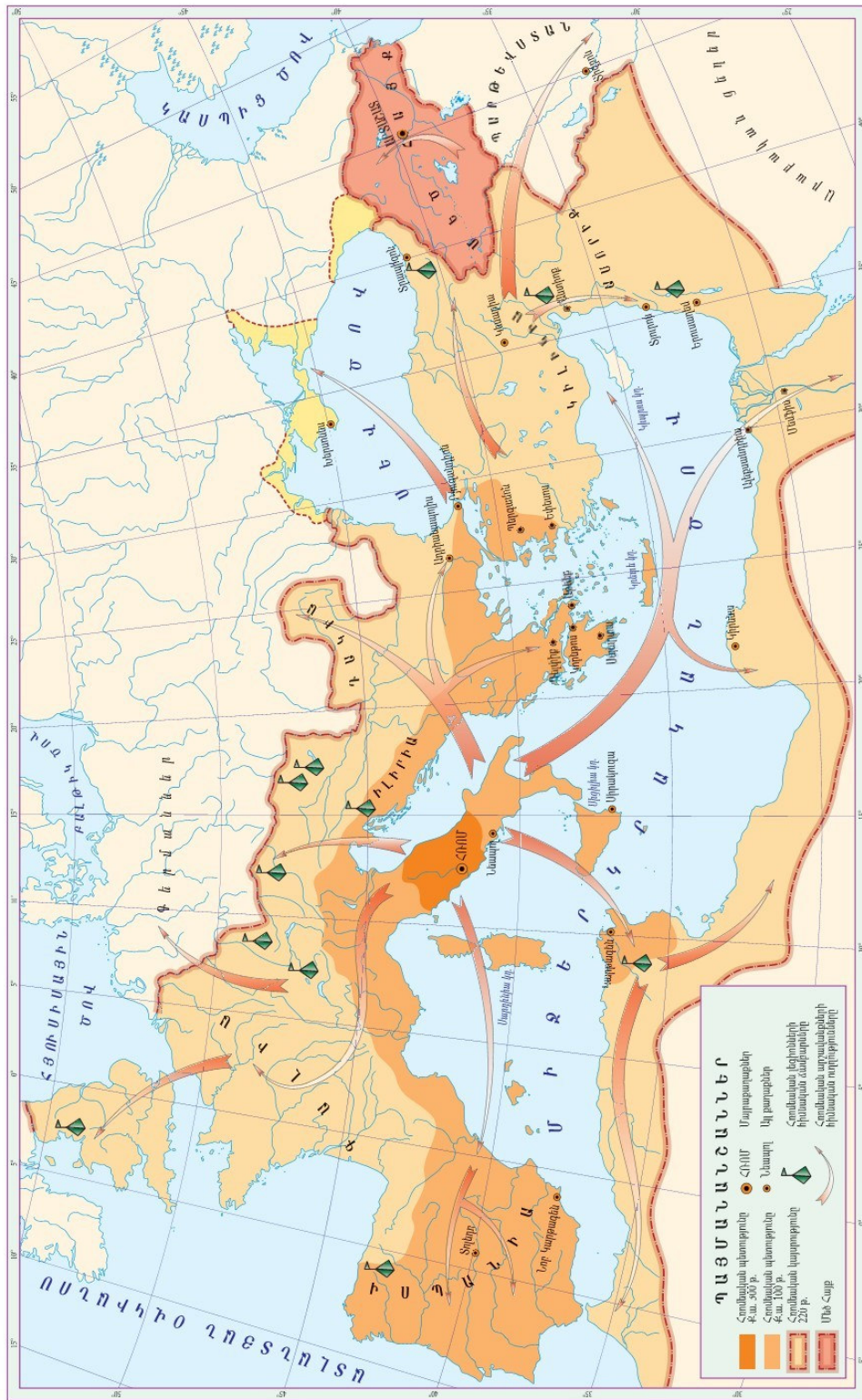
Հաջողությամբ ավարտելով Անտոնիոսի դեմ մղած պատերազմը՝ Օկտավիանոսն անցավ իր իշխանության իրավական ամրապնդմանը: Նա գիտակցում էր, որ հռոմեական հասարակության մեջ դեռևս ամուր էին հանրապետական կառավարման ավանդույթները: Այդ պատճառով էլ չգնաց դիկտատուրա հաստատելու ուղիով, ինչը կործանեց թե՛ Սուլլային, թե՛ Հուլիոս Կեսարին: Օկտավիանոսը գործում էր զգույշ՝ քայլ առ քայլ իր ձեռքը վերցնելով պետական կառավարման դեկր: Նշանավոր փիլիսոփա Սենեկայի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «*Տիրակալը թաքնվում էր հանրապետության հագուստի մեջ*»:

Օկտավիանոսը սենատի կազմից հեռացրեց Անտոնիոսի կողմնակիցներին և այնտեղ մտցրեց իր մարդկանց: Ծերակույտականների նոր ցուցակում Օկտավիանոսի անունը առաջինն էր, որտեղից էլ նրա տիտղոսը՝ «սենատի ղեկավար, առաջնորդ». այդուհետև նա կոչվում էր *պրինցեպս (princeps senatus)*: Իսկ *Ք.ա. 27 թ.* նա ստացավ պատվավոր *Օգոստոս* («Բարձրացյալ») մականունը, որն ընդգծում էր Օկտավիանոսի անձը՝ որպես պետության առաջին դեմքի: Հետագայում նա սկսում է կոչվել «Իմպե-

րատոր Կեսար Օգոստոս, աստվածայինի (Կեսարի) որդի»:

Օկտավիանոսը ստացավ ցմահ տրիբունի պաշտոն, որը նրա համար ապահովում էր ինչպես անձի անձեռնմխելիություն, այնպես էլ սենատի, կոմիցիաների ու մագիստրատների որոշումների վրա արգելք (վետո) դնելու իրավունք:

Օգոստոսն իր ձեռքը վերցրեց նաև բարձրագույն զինվորական իշխանությունը (*imperium*), որը նախկինում իրականացնում էին կոնսուլները: Նախկին ավանդույթները չխախտելու նպատակով նա *Ք.ա. 19 թ.* ստացավ ցմահ կոնսուլի պաշտոն: Օգոստոսի տիտղոսաշարի *խնկերատոր* տիտղոսը նույնպես նշում էր նրա գերագույն ռազմական իշխանությունը: Նախկինում իմպերատոր էին անվանում պատերազմում հաղթանակած զորավարներին՝ հաղթանակից մինչև տրիումֆ (հաղթահանդես): Իսկ որպես պրոկոնսուլ՝ Օկտավիանոսի ձեռքն անցավ պետության արտաքին քաղաքականությունը: Սրանց ավելացավ *Ք.ա. 12 թ.* ստացած «*մեծ պոնտիֆեքս*» (քրմապետ) տիտղոսը, որով նրան տրվեց գերագույն կրոնական իշխանությունը: Օգոստոսի բարձրագույն իշխանությունը հաստատագրվեց ավելի ուշ նրան տրված «Հայրենիքի հայր» պատվո տիտղոսով:

Համայնական կայություններ

Այդուհանդերձ, չվերացան գոյություն ունեցող օրենսդիր և գործադիր մարմինները՝ Ծերակույտը և մագիստրատները: Միայն թե սենատն ընդունում էր Օգոստոսի առաջարկները օրենքների նախագծեր մշակելիս, իսկ կոմիցիաները և մագիստրատուրաները նրանից հանձնարարականներ էին ստանում: Կոնսուլների և ցենզորների իրավունքները աստիճանաբար կրճատվում էին, և նրանք վերածվում էին Օգոստոսի կամակատարների:

Օգոստոսը սկսեց ձևավորել նաև համակայսերական աշխատակազմ: Ընդ որում՝ պաշտոնների էր ներգրավում ամենատարբեր խավերի ներկայացուցիչների, այդ թվում՝ պրովինցիաների բնակիչների և նախկին ստրուկների:

Օգոստոսի իշխանության իրական հիմքը՝ բանակը, նույնպես կրեց փոփոխություններ: Բանակի զորակազմի մեծ մասը ցրվեց, վետերան զինվորները ստացան հող և անցան խաղաղ աշխատանքի: Փոխարենը հավաքագրվեց մշտական, վարձու հիմունքներով գործող բանակ, որի բարձրագույն հրամանատարությունը Օգոստոսի նշանակած անձինք էին: Բանակը, որի թվակազմը հասնում էր շուրջ 250 000-ի (25 լեգեոն), հիմնականում տեղակայված էր տերության սահմանամերձ պրովինցիաներում:

Այսպիսով՝ Օգոստոսը Հռոմի՝ Ք.ա. I դարի քաղաքական վայրիվերումներով և քաղաքացիական պատերազմներով հագեցած իրավիճակում կարողացավ ստեղծել պետական կառավարման այնպիսի համակարգ, որը պետությանը բերեց տևական խաղաղություն, իսկ իրեն՝ անսահմանափակ իշխանություն:

Օգոստոսից սկիզբ առավ Հռոմի պատմության մի նոր փուլ, որը ստացել 90

է *պրինցիպատ* կամ *Վաղ կայսրություն* անվանումը:

Հոռնը I-II դարերում

Օգոստոսից սկսվեց Հուլիոս-Կլավդիոսների հարստությունը: Պրինցիպատի շրջանում իշխանության ժառանգման կարգը աչքի էր ընկնում անկայունությամբ: Սովորաբար կայսրին փոխարինում էր արքայատոհմի՝ նրա կողմից որդեգրված անձը: Այս համակարգը, որը բացատրվում է հանրապետական ավանդույթներ ունեցող Հռոմում ժառանգական իշխանության գաղափարի թույլ գիտակցմամբ, գոյատևեց նաև հետագայում: Կայսրերը երկրում ամուր սոցիալական հենարան չունեին, քանի որ բնակչությունը դեռևս չէր ընկալում միապետության գաղափարը: Նրանք սովորաբար հենվում էին բանակի վրա:

Կայսերական իշխանության ամուր հենարան ստեղծելու գործում մեծ էր *Կլավդիոսի* (41–54 թթ.) ներդրումը, ով ստեղծեց իսկական կայսերական կառավարման ապարատ: Նա մեծ քանակությամբ նախկին ստրուկների նշանակեց պետական բարձր պաշտոնների՝ փորձելով հակակշիռ ստեղծել սենատի վերնախավի դեմ: Կլավդիոսը ակտիվ էր նաև արտաքին քաղաքականության ասպարեզում: Նվաճվեցին Բրիտանիայի մեծ մասը և Թրակիան: Նվաճված երկրները ավելի սերտորեն Հռոմի հետ կապելու նպատակով նա պրովինցիաների տասնյակ հազարավոր բնակիչների շնորհեց հռոմեական քաղաքացիություն:

Հուլիոս-Կլավդիոսների հարստության վերջին ներկայացուցիչ *Ներոնի* օրոք (54–68 թթ.) իրավիճակը սրվեց: Ներոնի անկայուն խառնվածքը, պետական միջոցների անհարկի վատնումները

գրեթե սպառեցին պետական գանձարանը: Երկրում ծավալվեց ահաբեկչություն քաղաքական հակառակորդների նկատմամբ: Հրեաստանում սկսված խոշոր ապստամբությունը (66–73 թթ.), որին ավելացան նման ապստամբություններ Գալլիայում և Իբերիայում, վերջնականապես զցեցին կայսեր վարկը: Ստեղծված իրավիճակում նա ինքնասպան եղավ:

Հեռավոր պրովինցիաներում տեղակայված հռոմեական լեգեոններից շատերում զորքի աջակցությամբ կայսրեր հռչակվեցին դրանց հրամանատարները: Մրցակիցների միջև պայքարը վերածվեց քաղաքացիական պատերազմի, որում հաղթեց *Տիտու Ֆլավիոս Վեսպասիանոսը* և հռչակվեց կայսր (69–79 թթ.)՝ հիմնելով Ֆլավիոսների հարստությունը:

Ֆլավիոսների կառավարման շրջանը աչքի ընկավ կայսերական իշխանության ամրապնդմանն ուղղված ջանքերով և ակտիվ արտաքին քաղաքականությամբ: Վեսպասիանոսը խստագույն վերահսկողություն սահմանեց հարկերի գանձման և ֆինանսների ծախսման նկատմամբ: Կրճատվեցին նույնիսկ արքունիքի պահպանմանն ուղղված ծախսերը: Նրա օրոք սկսվեց Հռոմի կենտրոնում խոշոր ամֆիթատրոնի կառուցումը (հետագայում՝ Կոլիզեոմ):

Կայսր *Դոմեթիանոսը* առանձնակի ուշադրություն էր դարձնում կայսրության հյուսիսային սահմանների անվտանգության խնդրին: Նա կազմակերպեց մի աննախադեպ ծրագիր, ըստ որի՝ Հռենոսից մինչև Դանուբ գետն ընկած շրջանում կառուցվեց սահմանային ամրությունների համատարած շղթա ընդդեմ դեռևս անվաճ գերմանական ցեղերի: Սահմանա-

յին շատ գոտիներ ուղարկվեցին հռոմեացի վերաբնակիչներ:

Ի դարի վերջին Ֆլավիոսներին փոխարինեց Անտոնինոսների հարստությունը, որի կառավարման շրջանում կայսրությունը իր վերջին փորձը կատարեց անցնելու տարածքային նվաճումների:

Առաջինը *Տրայանոսն* էր (98–117 թթ.), որը կարողացավ ծանր պատերազմի արդյունքում հիմնավորապես նվաճել կայսրության համար լուրջ վտանգ ներկայացնող *Դակիան* (այժմ՝ Ռումինիա): Դակիան վերածվեց հռոմեական պրովինցիայի, որի բնակչությունը հետագայում կորցրեց իր էթնիկ դիմագիծը, այդ թվում՝ լեզուն: Տրայանոսի հաջորդ ձեռնարկումը հաջող պատերազմն էր ընդդեմ պարթևների: Կայսրը գրավեց Միջագետքը և նույնիսկ պարթևական մայրաքաղաք Տիգրանը:

Կայսրության եվրոպական տիրույթների անվտանգության խնդիրը, սակայն, դժվար էր լուծել: Մի բան, որը պարզորոշ դրսևորվեց Անտոնինոսների հարստության վերջին խոշոր ներկայացուցիչ *Մարկոս Ավրելիոսի* կառավարման շրջանում (161–180 թթ.): Նրա օրոք վտանգավոր իրավիճակ ստեղծվեց գերմանական ձակատում: Գերմանական խոշոր ցեղամիություններից *մարկոմանները* և նրանց դաշնակից ցեղերը, **167 թ.** անցնելով Դանուբը և ձեռքբերելով ամրությունների շղթան, մուտք գործեցին հռոմեական տարածք: Կայսրը ստիպված էր թույլատրել մարկոմաններին բնակություն հաստատելու կայսրության հողերում՝ որպես *ֆեդերատների* (դաշնակիցներ): Նա մահացավ մարկոմանների դեմ նոր պատերազմի պատրաստությունների շրջանում *Վինդորոնս* քաղաքում (այժմ՝ Վիեննա):

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍԿԶԵՆԱՂԲՅՈՒՐ

ՏԱԿԻՏՈՍ, «ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ» (ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ)

«Երբ Բրուտոսի և Կասիոսի զոհվելուց հետո հանրապետական բանակը դադարեց գոյություն ունենալուց, և երբ Պոմպեոսը ջախջախվեց Սիցիլիայի մոտ, գործից հեռացվեց Լեպիդոսը, մահացավ Անտոնիոսը, հուլիոսական կուսակցությունից ոչ ոք այլևս չմնաց, բացի Կեսարից (նկատի ունի Օկտավիանոսին), ով, հրաժարվելով եռապետի պաշտոնից, իրեն անվանելով կոնսուլ և իբրև թե բավարարվելով տրիբունական իշխանությամբ՝ հասարակ ժողովրդի իրավունքները պաշտպանելու համար, սկզբում իր շռայլությամբ գրավեց զինվորներին՝ հաց բաժանելով ամբոխին և բոլորին միասին՝ աշխարհի քաղցր բարիքներով, իսկ հետո, քիչ-քիչ ուժ հավաքելով, սկսեց իրենով փոխարինել Ծերակույտը, մագիստրատները և օրենքները՝ դրանում դիմադրության չհանդիպելով, քանի որ առավել անհանդուրժողները զոհվել էին մարտերում կամ պրոսկրիպցիաների ժամանակ, իսկ ազնվականության մյուս մասը, իր ստրկամտության պատրաստակամության դիմաց հարստություն և մեծարանք ստանալով, անվտանգ ներկան գերադասում էր վտանգներ պարունակող անցյալից»:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Ք.ա. I դարի վերջին քառորդում — Ք.հ. I դարի սկզբին ստեղծված Օգոստոսի պրինցիպատը նշանավորեց հռոմեական պետականության զարգացման մի նոր փուլ: Հանրապետական կառավարման համակարգը պահպանվեց, սակայն այն այժմ արդեն ստացավ նոր բովանդակություն՝ հիմնվելով մեկ անձի՝ կայսեր հեղինակության վրա: Օգոստոսից հետո կառավարած կայսրերը ձգտում էին, չվերացնելով հանրապետական կառավարման մարմինները, ձևավորել կայսերական վարչաքաղաքական աշխատակազմ: Միաժամանակ շարունակվում էր ակտիվ արտաքին քաղաքականությունը նախկինում նվաճված երկրներում: Կայսրերի հիմնական մտահոգությունը սահմանների անվտանգության ապահովումն էր՝ մասնավորապես Հռենոսից Դանուբ ընկած շրջանում և Բրիտանիայում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Օկտավիանոսն ինչպե՞ս հասավ իր՝ միանձնյա կառավարման նպատակին: Ի՞նչ է ասել նրա մասին Սենեկան: Ի՞նչ է նշանակում պրինցեպս: Ե՞րբ Օկտավիանոսը դարձավ Օգոստոս: Ի՞նչ պաշտոններ էր վարում Օգոստոսը. թվարկե՛ք դրանք:
2. Ի՞նչ փոփոխություններ կատարեց Օգոստոսը կառավարման համակարգում և բանակում: Ի՞նչպե՞ս է կոչվում Հռոմի պատմության՝ Օգոստոսից սկիզբ առած նոր փուլը:
3. Այդ փուլում իշխանության ժառանգման ի՞նչ կարգ էր գործում, ո՞րն էր դրա պատճառը: Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում Տիբերիոսը կայսերական իշխանության ամրապնդման նպատակով: Բնութագրե՛ք Ներոնին:
4. Ո՞վ և է՞րբ հիմնադրեց Ֆլավիոսների հարստությունը:
5. Անտոնինոսների հարստության ո՞ր ներկայացուցիչը հաջողությունների հասավ տարածքային նվաճումների ասպարեզում: Նկարագրե՛ք Մարկոս Ավրելիոսի կառավարման շրջանը:

ԲԱԺԻՆ Գ

ՀԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ 5. ՀԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 1. ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ազատ բնակչություն

Նորքարիղարյան հեղափոխության ավարտական փուլում, ինչպես գիտեք, արմատական փոփոխություններ էին տեղի ունեցել հասարակության սոցիալական կառուցվածքում: Դրա պատճառը գույքային և սոցիալական շերտավորումն էր: Կառավարման վարչակազմի ձևավորումը, աշխատանքի բաժանումն ըստ բնագավառների (երկրագործություն, արհեստագործություն, ռազմական գործ և այլն) աստիճանաբար հանգեցրին սոցիալական խմբերի առաջ գալուն: Այդ գործընթացը անցել է մի շարք փուլեր:

Մինչև Ք.ա. I հազարամյակի երկրորդ կեսը *թե՛ Արևելքում, թե՛ Արևմուտքում բնակչության շերտավորումը ընթանում էր չափազանց դանդաղ*: Սոցիալական հարաբերությունների պահպանողական բնույթը շատ դեպքերում փոփոխությունների չենթարկվեց նաև հետագայում:

Վաղ պետականությունների (քաղաք-պետություն, նոմ) սոցիալական հիմքը կազմում էր տոհմային համայնքը: Վերջինս ինքնակառավարվող օղակ էր, որտեղ գործում էր հավասարության սկզբունքը: Այն արտահայտվում էր համայնքի (գյուղական բնակավայր) ողջ հողային պաշարի ընդհանուր սեփականությամբ: Հողը պատկանում էր բոլորին, և ոչ ոք այն չէր կարող վաճառել,

նվիրել, նաև մասնատել իր ժառանգների միջև: Սկզբնապես նույնիսկ հողը վիճակահանությամբ տրվում էր համայնքի անդամին յուրաքանչյուր երկրագործական տարվա սկզբին: Այդպիսին էր իրավիճակը Միջագետքում, Եգիպտոսում, Հայաստանում, «Հոմերոսյան» դարաշրջանի Հունաստանում: Նույնիսկ Սպարտայում հողը տրվում էր սպարտիատին ոչ որպես սեփականություն, այլ օգտագործման նպատակով: Ինչպես հողը, այնպես էլ նրա վրա աշխատող հելոտները պատկանում էին պետությանը:

Հողի նկատմամբ ընդհանուր սեփականության գաղափարը գերիշխող էր գրեթե բոլոր հին հասարակություններում: Պետությունների ամրապնդման, արքայական իշխանության հզորացման հետ մեկտեղ համայնական հարաբերությունները վերափոխվում էին: Դա հատկապես նկատելի է արևելյան հասարակություններում: Արքայական իշխանության ամրապնդումը, պետությունների խոշորացումը և խոշոր հողատիրության հանդես գալը նպաստեցին համայնքի իրավունքների կրճատմանը: Համայնքը սկսեց ավելի մեծ կախվածության մեջ ընկնել իր տիրոջից (արքա, ազնվական, տաճար): Այս երևույթը հատուկ էր արևելյան պետություններին և ոչ բնութագրական՝ հունահռոմեական աշ-

խարհին ընդհուպ մինչև հելլենիստական դարաշրջան և Հռոմեական հանրապետության վերջին փուլ:

Իրավական տեսանկյունից պետության լիիրավ անդամ (քաղաքացի) էր համարվում համայնքի անդամը, որն ուներ իր մասնաբաժինը համայնական հողերից: Հենց դա էր նրան իրավունք տալիս մասնակցելու ժողովրդական ժողովին, աշխարհագորին և պետության քաղաքական կյանքին: **Հողի կորուստը կարող էր հանգեցնել քաղաքացիական իրավունքների կորստյան:** Պարտքի դիմաց ստրկացման երևույթը, որն ի հայտ է գալիս գույքային շերտավորման ընթացքում, կարող էր լրջորեն վնասել պետությանը: Այդպիսի երևույթներ են վկայված Եգիպտոսի Միջին թագավորությունում, Աթենական պետությունում մինչև Սոլոնի կառավարումը և այլն: Վերջինիս կողմից արձանագրու ստրկացման վրա դրված արգելքը լիովին արտացոլում է համայնքի անխախտելիության սկզբունքի կարևորությունը հնագույն հասարակությունների գոյության համար:

Հին աշխարհի ավարտական փուլում սկսում է հանդես գալ ազատ բնակչության նոր խավ: Դա կապված էր համայնքի բնակչության մի մասի՝ զանազան պատճառներով քաղաքներ տեղափոխվելու հետ: Նախկին համայնականները, տնտեսական կարիքներից դրդված, փոխում էին իրենց կենսագործունեության բնույթը: **Քաղաքային մշակույթի վերելքը, որը սկսվեց հելլենիզմի դարաշրջանում, ձևավորեց ազատ բնակչության խոշոր խավ:** Վերջինս բաղկացած էր արհեստավորներից և քաղաքային կենցաղին առնչվող այլ զբաղմունքի տեր անձանցից:

Հին հասարակությունների ազատ բնակչության շարքում, անկախ երկրներից և ժամանակից, հատուկ կարգավիճակ ունեին հոգևոր ոլորտի ներկայացուցիչները՝ **քրմական դասը:**

Կախյալ բնակչություն

Արդեն վաղ պետականություններում իրավահավասար բնակչության կողքին գոյություն ունեին տարբեր աստիճանի կախվածության մարդկանց խմբեր: Դրանք առաջին հերթին **ստրուկներն** էին, որոնց գոյացման աղբյուրը, չհաշված որոշ քանակությամբ պարտային ստրուկների, գերազանցապես պատերազմներն էին: Ստրուկներն օգտագործվում էին պետական նշանակության խոշոր շինարարական աշխատանքներում, ինչպես նաև օժանդակ ոլորտներում (տնային սպասավորներ, արհեստավորներ և այլն): **Ստրկական աշխատանքի դերը պետության տնտեսական հիմքը կազմող երկրագործության մեջ խիստ սահմանափակ էր:** Բացառություն է կազմում Հռոմում խոշոր տնտեսություններում ստրկական աշխատանքի կիրառումը՝ Ք.ա. III դարից սկսած:

Ստրուկներից զատ, հատկապես արևելյան խոշոր պետություններում հաճախակի էր կիրառվում **հարևան երկրներից բնակչության լայն զանգվածների տեղահանության** քաղաքականությունը: **Դա իրականացնում էին խեղճերը, ստրեատանցիները, եգիպտացիները, հայերը, պարսիկները:** Դրա նպատակն էր բնակեցնել սեփական պետության անմարդաբնակ կամ սակավաբնակ երկրագործական շրջանները և քաղաքները: Սովորաբար դրանք երկրագործներ և արհեստավորներ էին, որոնց կարիքը խիստ զգացվում էր: Վերաբնա-

կիչները հիմնականում բնակեցվում էին պետական, այլ ոչ մասնավոր անձանց պատկանող տարածքներում: **Վերաբնակիչները անձնապես ազատ էին, սակայն ինքնակամ տեղաշարժվելու իրավունք չունեին:**

Կախյալ բնակչության հաջորդ խումբը կազմում էին **պետության նախնական միջուկից դուրս գտնվող բնակչությունը** կամ **որևէ պատճառով այլ պետություն տեղափոխված անձինք:** Սրանք նույնպես անձնական ազատություն և սեփականության իրավունք ունեին, սակայն **զուրկ էին պետության քաղաքական կյանքին մասնակցելու իրավունքից** (օրինակ՝ **մետոյկուսները՝** Աթենքում, **սյլերեյները** և **խտալիկները՝** վաղ Հռոմում): Քաղաքացիական իրավունքից զուրկ բնակչության այդ զանգվածը ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար ներառվում էր պետության քաղաքական կյանքի մեջ (օրինակ՝ իտալիկները Ք.ա. I դարում):

Սեփական-օտար հարաբերակցությունը

Բոլոր վաղ հասարակություններին բնորոշ էր պետության տարածքում սեփական և օտար բնակչության խիստ հակադրությունը, որը ծագում էր դեռևս տոհմատիրական դարաշրջանից: Այն լիովին վկայված է բոլոր պետություններում

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Հնագույն հասարակությունների սոցիալական կառուցվածքի բնորոշ առանձնահատկությունը պետության հիմքը կազմող համայնքի անդամ բնակչության իրավահավասարությունն էր: Մնացյալ ողջ բնակչությունը, որը դուրս էր համայնքից, այս կամ այլ կարգի կախվածության մեջ էր և չէր կարող համարվել քաղաքացի: Սեփականի և օտարի հակադրությունը հատուկ էր բոլոր վաղ հասարակություններին:

և իր արտացոլումն է գտել արևելյան ու արևմտյան փիլիսոփաների և այլ հեղինակների աշխատություններում:

Այդպիսին էր, օրինակ, **Չինաստանում** փիլիսոփա **Կոնֆուցիուսի** կողմից ձևակերպված ուսմունքը: Ըստ դրա՝ մարդիկ բաժանվում էին երկու խմբի: Առաջին խումբը կազմում էին նրանք, ովքեր պետք է կառավարեին, իսկ մյուս խումբը պետք է ծառայեր: Չնայած ասվածը վերաբերում է սեփական բնակչության ներսում ձևավորված շերտավորմանը, սակայն իր ակունքներով հասնում է շատ ավելի վաղ դարաշրջան:

Այդպիսին էր նաև **Հնդկաստանում** արիացիների հայտնվելուց հետո ստեղծված կաստայական հասարակությունը: Նվաճող արիացիները կտրուկ հակադրվում էին տեղական բնակչությանը, որը քացարձակապես իրավազուրկ էր:

Նույնը նաև հին **Սպարտայում** էր, որտեղ միայն սպարտիատներն էին համարվում պետության լիիրավ քաղաքացիներ: Հույների կողմից բոլոր օտարներին տրված **«քարբարոս»** հավաքական անվանումը այդ մտայնության դրսևորումն է: Նույնը՝ նաև **Իտալիայում**, որտեղ հռոմեացիները միայն տևական պայքարից հետո ստիպված եղան հռոմեական քաղաքացիություն շնորհել իրենց լեզվակից իտալիկներին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ովքեր էին վաղ պետականությունների սոցիալական հենարանը: Ինչի վրա էր խարսխված ազատ բնակչության իրավահավասարությունը: Վեր հանեք համայնքի դերը հին հասարակություններում:
2. Ովքեր էին համարվում տվյալ պետության քաղաքացիներ: Ինչ առանձնահատկություններ կարող եք նշել Արևելքի ու Արևմուտքի երկրների միջև այս տեսանկյունից:
3. Ներկայացրե՞ք կախյալ բնակչության խմբերը հին հասարակություններում: Ինչ դեր էին խաղում ստրուկները Հին աշխարհում:
4. Ինչո՞ւ էր վաղ հասարակություններին բնորոշ սեփականի և օտարի խիստ հակադրությունը: Բերե՞ք այդպիսի հակադրության պատմական օրինակներ:

§ 2. ՔԱՂԱՔԱԿԻՐԹ ԱՇԽԱՐՀԸ ԵՎ ԲԱՐԲԱՐՈՍԱԿԱՆ ԾԱՅՐԱԳԱՎԱՌԸ

Կենտրոն և քարքարոտական ծայրագավախ

Հին աշխարհի հասարակությունների մարդկանց աշխարհայացքում գերիշխող էր այն մտայնությունը, որ աշխարհի կենտրոնը տվյալ պետությունն է, որին շրջապատում էր թշնամական արտաքին աշխարհը:

Հին եգիպտացու պատկերացմամբ Նեղոսի հովտից և դելտայից դուրս գտնվող ամեն ինչ օտար էր և թշնամական: Այդպես էր նաև Միջագետքի ժողովուրդների մոտ: **Ատրեատանցիները և բաբելոնցիները ընդգծված հակակրանք էին դրսևորում արևմուտքի սիրիական անապատային-տափաստանային գոտու կիսաքոչվոր բնակչության հանդեպ:** Նույնը նաև Միջագետքից հյուսիս և հյուսիս-արևելք ընկած լեռնային շրջանների (Հայկական Տավրոսի և Զագրոսի լեռներ) պարագայում էր: Վերջիններիս բնակիչներին միջագետքցիներն անվանում էին **յուլլունու՝** դրա տակ հասկանալով քարքարոտ, այսինքն՝ օրենք չընդունող և թշնամի ժողովուրդներ:

Նմանապես **հին հույները** բոլոր ոչ հունարեն խոսող ժողովուրդներին, նույնիսկ

իրենցից անհամեմատ ավելի զարգացած եգիպտացիներին և բաբելոնցիներին անվանում էին **«քարքարոտներ»՝ նրանց համարելով օտար:**

Մի խոսքով՝ հնագույն հասարակություններին բնորոշ էր սեփականի և ոչ սեփականի հակադրությունը: Այդ միտումը շարունակեց գոյատևել նաև հետագայում՝ ընդհուպ մինչև նոր ժամանակներ:

Այնուամենայնիվ, հարևանների հետ անհրաժեշտ էր գոյակցել, պահպանել կանոնավոր հարաբերություններ:

Բացի ժամանակ առ ժամանակ տարբեր պատճառներով տեղի ունեցող պատերազմներից՝ հարևանների միջև գործում էր փոխհարաբերությունների բազմատեսակ համակարգ:

Այդ առումով գլխավոր դեր էր խաղում առևտուրը, որի անհրաժեշտությունը փոխադարձ էր: Առևտրի միջոցով էր տեղի ունենում տնտեսության համար խիստ անհրաժեշտ հումքի (մետաղներ, թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարեր, փայտանյութ և այլն) փոխանակումը: Գոյություն ունեին առևտրական ճանապարհներ, որոնք պետությունների վերահսկողության տակ էին:

Հումքի ստացման ուղիների անվտանգությունն ապահովելու նպատակով հաճախ պետությունները դիմում էին ռազմական ուժի՝ հումքի աղբյուրների հարևանությամբ ապրող բնակչությանը ստիպելով շարունակել դրա մատակարարումը: Արժանահիշատակ է Ք.ա. XV դ. եգիպտական փարավոնուհի **Հատշեպտուփի** խաղաղ ռազմերթը դեպի հումքով հարուստ Պունտ երկիր (այժմ՝ Սոմալի): Եգիպտական բանակի միայն երևալը երկրում տեղի բնակիչներին ստիպեց շարունակել իրենց առևտրային հարաբերությունները Եգիպտոսի հետ:

Հեռավոր երկրների բնակչության հետ առևտրային հարաբերությունների զարգացած համակարգ ձևավորվեց Ք.ա. VIII–VI դդ.՝ հունական մեծ գաղութացման շրջանում: Արևմտյան Միջերկրականում և Սև ծովի ավազանում հիմնադրված հարյուրավոր հունական գաղութները իրենց հարևան ցեղերի հետ հաստատել էին փոխշահավետ առևտրային հարաբերություններ, որոնց շնորհիվ դրանք արագ զարգացան և վերածվեցին ծաղկուն քաղաքների:

Քաղաքակրթության տարածումը

Քաղաքակրթության տարածումը աստիճանական գործընթաց է: Համաշխարհային պատմական գործընթացին բնորոշ են աշխարհագրական տարբեր շրջանների միջև շփումները: Դրանց միջոցով **քաղաքակրթական արժեքները փոխանցվում են մի հանրությունից մյուսին՝ այդ ընթացքում ավելի կատարելագործվելով և ձեռք բերելով նոր որակներ:** Յուրաքանչյուր տեխնոլոգիական նորույթ, լինի դա աշխատանքի գործիք կամ զենք, տնտեսավարման եղանակ կամ հոգևոր մշա-

կույթի ձեռքբերում, արագ տարածվում է մերձավոր և հարևան ժողովուրդների մեջ:

Քաղաքակրթության տարածումը տարբեր ուղղություններով սկսվել է դեռևս նեոլիթյան հեղափոխության շրջանում: Վաղ շրջանում դեռևս գոյություն չունեին էթնիկ պետություններ: Խոշոր քաղաքական միավորները ռազմական ճանապարհով նվաճված, տարբեր լեզուներով խոսող, միմյանց հետ թույլ կապերով կապված էթնիկ խմբերի միություններ էին: **Պետության տարբեր շրջաններին բնորոշ էր տնտեսական և մշակութային զարգացման անհավասարաչափ մակարդակը:** Առավել զարգացած կենտրոնը (մայրաքաղաքը և շրջակա տարածքները) էականորեն տարբերվում էին քիչ ավելի հեռու ընկած շրջաններից:

Քաղաքակրթության տարածումը ընթանում էր ինչպես տվյալ պետության ներսում, այնպես էլ պետությունից դուրս՝ դեպի հարևան երկրներ:

Ք.ա. IV հազարամյակից սկսած՝ մեծ էր Եգիպտոսի, Միջագետքի, Հայկական լեռնաշխարհի, Հնդկաստանի և Չինաստանի վաղ երկրագործական կենտրոնների ազդեցությունը հարևան տարածաշրջանների ժողովուրդների վրա: Այդ կենտրոններն աստիճանաբար ընդլայնում են իրենց գործունեության ոլորտը: Աճող բնակչության կենսապահովման կարիքները, զարգացող արհեստագործությանը անհրաժեշտ բնական ռեսուրսների պահանջարկը ստիպում էին փնտրել այդպիսիք հարևանների մեջ: Դրա ընթացքում կանոնավոր հարաբերություններ էին հաստատվում դեռևս մինչպետական փուլում գտնվող ժողովուրդների հետ փոխանակային առևտրի միջոցով: Այդ պահից սկսվում է քաղաքակրթու-

թյան աստիճանական շարժումը դեպի ոչ քաղաքակիրթ («բարբարոսական») աշխարհ:

Քաղաքակրթության տարածումը ընթանում էր երկու հիմնական եղանակներով՝ խաղաղ ներթափանցման և հարկադրական ծավալման:

ա) *Խաղաղ ներթափանցում:* Այդպիսին էին քաղաքակիրթ և ոչ քաղաքակիրթ շրջանների փոխհարաբերությունները վաղ փուլում: Քաղաքակրթական կենտրոնները դեռևս բավարար հնարավորություններ չունեին ռազմաքաղաքական ազդեցության տակ առնելու իրենց համար կենսականորեն անհրաժեշտ տարածքները: Գերակշռում էին տնտեսական հարաբերությունները, որոնք արտահայտվում էին փոխանակային առևտրով: Այդ շրջաններում հիմնվում էին առևտրական գաղութներ, որոնց միջոցով էլ իրականացվում էր նյութական արժեքների փոխանցումը: Արիեստագործական արտադրանքի փոխարեն քաղաքակրթական կենտրոն էր ներկրվում հումք (հիմնականում՝ մետաղներ, թանկարժեք քարեր, շինանյութ): Այսպիսի փոխհարաբերությունների ակնառու օրինակ է Ք.ա. XIX–XVIII դդ. Հյուսիսային Միջագետքի Աշշուր պետությունը: Այս շրջանում մի քանի տասնյակ աշշուրյան առևտրական գաղութներ էին հիմնվել օգտակար հանածոներով հարուստ Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում և Փոքր Ասիայում: Նույնպիսի հարաբերություններ էին հաստատվել նաև Ք.ա. I հազարամյակի կեսերին Սև ծովի ափերին և Ալենիսյան թերակղզում հիմնված հունական գաղութների և տեղական ցեղերի միջև: Հատկանշական է, որ երկու դեպքում էլ տեղական ժողովուրդները

արագորեն յուրացնում էին ավելի առաջավոր նյութական մշակույթը:

բ) *Հարկադրական ծավալում:* Քաղաքակրթության տարածման երկրորդ եղանակը ռազմական նվաճումն է: Այդպիսի դեպքերում շարունակվում են նախկին տնտեսական հարաբերությունները, սակայն արդեն ռազմական վերահսկողության պայմաններում: Այս եղանակը գերիշխող է դառնում արդեն Ք.ա. III հազարամյակի կեսերից՝ կապված պետությունների հզորացման հետ: Նվաճողի և նվաճվողի միջև հաստատվում են բազմապիսի հարաբերություններ: Նվաճված երկրների բնակչության վերնախավը ժամանակի ընթացքում սկսում է սերտաձել նվաճողների հետ: Նրանցից շատերը ներգրավվում են ռազմական ծառայության մեջ, ստանում բարձր պաշտոններ ինչպես սեփական, այնպես էլ նվաճող երկրում: Ավելի զարգացածի ազդեցությունը արտացոլվում է նաև հոգևոր մշակույթի ասպարեզում: Երկուսի միասնացումը արագացնում է նվաճվողի զարգացման գործընթացը:

Հարկադրական քաղաքակրթումը առկա էր, օրինակ, Եգիպտոսի Հին թագավորության փուլում Պաղեստինում և Ասորիքի առափնյա շրջաններում: Նույնը նաև Ք.ա. IX–VIII դդ. Ասորեստանի արամեական կիսաքոչվոր ցեղերի պարագայում էր: Վերջիններիս նվաճմանը զուգընթաց սկսվում է դրանց «քաղաքակրթման» գործընթացը: Դրա հետևանքով արամեացիները կարճ ժամանակում տոհմատիրական կարգերից թևակոխեցին զարգացման նոր փուլ և ներգրավվեցին Ասորեստանի քաղաքական ու մշակութային կյանքի ոլորտ:

Հատկանշական են Հոռմի կողմից Գալլիայի և Բրիտանիայի նվաճման հետևանքները: Հոռմեացիները գրավված եվրոպական պրովինցիաներում կառուցում էին քաղաքներ, բարեկարգ ճանապարհներ, դպրոցներ, ինչը նպաստում էր տեղական բնակչության հետ բարիդրացիական հարաբերությունների ձևավորմանը:

«Քույր» քաղաքակրթություններ

Քաղաքակրթության ծավալումը նպաստում էր հասարակական և տնտեսական առումներով ավելի ցածր աստիճանի վրա գտնվող ժողովուրդների զարգացմանը, և երկու մշակույթների փոխազդեցությունները ժամանակի ընթացքում հանգեցնում էին նոր երևույթների ձևավորմանը: Ինչ էր տեղի ունենում այդ փոխհարաբերությունների հետևանքով:

Տեղական թեկուզև պարզունակ տոհմատիրական հասարակությունը սկսում էր ընդօրինակել ավելի բարձր մշակույթը: Սակայն դա ամենևին չէր հանգեցնում սեփականի կորստյան: *Ձևավորվում էր*

երկուսի տարրերով հազեցած նոր մշակույթ, որն ընդունված է անվանել «քույր» քաղաքակրթություն: Դրանցում ներմուծվում էին օտարի օրինակով ստեղծված պետական կառավարման համակարգը, ավելի կատարյալ աշխատանքային գործիքները, հոգևոր մշակույթի առանձին երևույթները: Սակայն դրա հետ մեկտեղ առժամանակ պահպանվում էին գոյություն ունեցող ընկերային–տնտեսական հարաբերությունները:

«Քույր» քաղաքակրթությունները կարող էին ձևավորվել ինչպես մեկ, այնպես էլ երկու և ավելի քաղաքակրթությունների հետ փոխշփումների հետևանքով, օրինակ՝ Միջերկրական ծովի արևելյան ծովափնյա շրջանները (փյունիկյան քաղաք–պետություններ, արևմտյան Փոքր Ասիա՝ հոնիական–հունական աշխարհի և այլն): Առաջինի դեպքում մեծ էր Եգիպտոսի և Միջագետքի, իսկ երկրորդի դեպքում՝ հին Փոքր Ասիայի և մայրցամաքային հունական պոլիսային աշխարհի ազդեցությունը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Այսպիսով՝ քաղաքակրթության տարածումը երկարատև գործընթաց էր, որը սկսվել էր դեռևս նեոլիթյան հեղափոխության փուլում: Պետությունների ձևավորմանը զուգընթաց այն ավելի լայն թափ առավ, որի հետևանքով դրա ոլորտն ընդգրկվեցին ավելի ընդարձակ տարածաշրջաններ: Քաղաքակրթության տարածումն ընթանում էր երկու ուղիներով՝ խաղաղ ներթափանցում և հարկադրական ծավալում: Դրա հետևանքով ժամանակի ընթացքում ձևավորվում են «քույր» քաղաքակրթություններ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ մտայնություն էր գերիշխում Հին աշխարհի մարդկանց աշխարհայացքում: Բերե՞ք դրա պատմական օրինակները: Ձեր կարծիքով՝ այսօր գոյություն ունի՞ նման մտայնություն:
2. Ինչ դեր էր խաղում առևտուրը Հին աշխարհում: Պետությունն ինչո՞ւ էր հովանավորում առևտուրը:

3. Ցույց տվեք քաղաքակրթության տարածման գործընթացի առանձնահատկությունները վաղ փուլում: Փաստերով ներկայացրե՛ք քաղաքակրթական կենտրոնից դեպի «բարբարոսական» աշխարհ տարածումը Արևելքի երկրների օրինակով:

4. Ի՞նչ եղանակներով էր ընթանում քաղաքակրթության տարածումը: Ո՞ր ժամանակներին էր բնորոշ խաղաղ ներթափանցման եղանակը. նշե՛ք դրա օրինակները: Հարկադրական ծավալումը ինչպե՞ս էր տեղի ունենում: Ներկայացրե՛ք այս եղանակի օրինակները:

§ 3. ԿՐՈՆԸ

Արևելյան երկրներ

Կրոնական հավատալիքները ձևավորվել են որպես մարդու կողմից բնության երևույթների ընկալման արդյունք: Պետականությունների հետ միաժամանակ մարդու ստեղծած ոգիները վերածվում են հստակ գործառույթներով օժտված աստվածների: **Պետությունների ամրապնդման և կենտրոնացման փուլում աստվածները միավորվում են, և հանդես են գալիս դիցարանները:** Վերջիններս ստեղծվում էին աշխարհիկ կառույցի օրինակով, որտեղ պետության վարչական կենտրոնի նախկին աստվածը հանդես էր գալիս որպես գլխավոր աստված:

Հին Եգիպտոսում երկար ժամանակ գոյություն չունեին միասնական դիցարան: Փոխարենը գործում էին տեղային՝ նոմային դիցարաններ: Օրինակ՝ Հերակլեոպոլիսի գլխավոր աստվածն էր **Ատումը**՝ նախաստեղծ-արարիչ աստվածը: Ատումը ծնվել էր նախասկզբնական ջրային քառսից, որից և արարվել էին աշխարհը, աստվածներն ու մարդիկ:

Միավորված եգիպտական պետության ի հայտ գալով ձևավորվեց նաև համաեգիպտական դիցարանը: Դրանում առաջ մղվեցին այն քաղաքները ներկայացնող աստվածները, որոնց շուրջն ընթացել էր միավորումը: Օրինակ՝ Միջին թագավորության Արևի աստված **Ռան**

նույնականացվեց Թերեի գլխավոր աստված **Աննի** հետ և սկսեց պաշտվել **Անն-Ռա** անունով:

Եգիպտացիների մեջ արմատավորված էին մեռյալների պաշտամունքը և պատկերացումը հանդերձյալ կյանքի մասին: Նրանց կարծիքով հանդերձյալ կյանքում մահացածին անհրաժեշտ էր մարմին, որում պետք է ապրեր նրա հոգին: Այդ պատճառով մահացածի մարմինը պետք է գմռավեր: Ըստ հավատալիքների՝ եգիպտացին մահից հետո կարող էր դառնալ **Օսիրիս**, այսինքն՝ կարող էր վերածնվել: Օսիրիսը մեռնող և հարություն առնող աստվածություն էր, անդրաշխարհի տիրակալը:

Օսիրիսի կինն էր **Իսիդան**՝ սիրո և մայրության աստվածուհին: Նրանց որդին՝ **Հորը**, մարմնավորում էր Երկինքը: Վերջինս՝ իբրև կենդանի փարավոն, ապրում էր Երկրում:

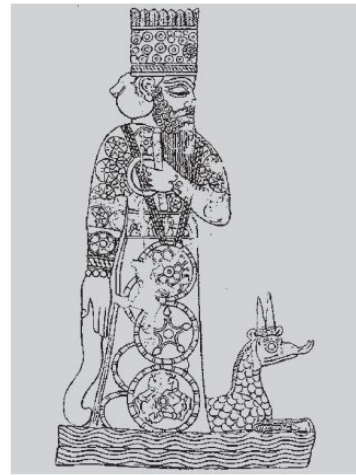
Մինչև Ք.ա. III հազարամյակի վերջերը Միջագետքում գոյություն չունեին միասնական դիցարան: Յուրաքանչյուր քաղաք ուներ սեփական դիցարանը՝ հովանավոր աստծո գլխավորությամբ: Դրանցից մի քանիսն ունեին համաշումերական նշանակություն՝ առաջին սերնդի աստվածների հայր **Անը**, աստվածների մայր **Կին**, երկրորդ սերնդի գերագույն աստված **Էնլիլը** և այլն:

Եգիպտական Օսիրիս, Հոր, Իսիդա
աստվածները

Հունական Արտեմիս
աստվածուհին

Բարելոնի Մարդուկ
գլխավոր աստվածը

Հումերական դիցարանը համակարգվեց Ուրի III հարստության շրջանում, երբ Միջագետքը մեկ դար միավորվեց կենտրոնացված պետականության մեջ:

Ասորեստանի և Բաբելոնիայի վերելքին զուգահեռ առաջ մղվեց *Աշուր* և *Մարդուկ* աստվածների պաշտամունքը, որոնք էլ ստանձնեցին շումերական աշխարհաստեղծման առասպելներում գլխավոր դերը:

Աքեմենյան Իրանի կրոնը՝ *զրադաշտականությունը*, արմատներով հանգում էր հնդեվրոպական հավատալիքներին: Զրադաշտականության հիմքում ընկած էր աստվածային և երկրային աշխարհներ-

ը սահմանող բարձրագույն կարգը, որի մարմնավորողը *հավերժական հուրն* էր:

Զրադաշտականությունը դուալիստական ուսմունք է, որի առանցքը Աստծո և Դևի, Բարու և Չարի, Լույսի և Խավարի պայքարն է: Այն մարմնավորում է երկու կերպարների՝ բարի և ստեղծարար ոգի *Ահուրամազդային* և նրա հակառակորդ *Ահրիմանին*: Ահուրամազդան Երկնքի և Երկրի, մարդու և մարդկային երջանկության արարիչն էր:

Հին Հնդկաստանի կրոնական համակարգը ճյուղավորված կառույց էր: Աստվածները բաժանվում էին երկու խմբի՝ *դայվաներ* և *ասուրաներ*:

Հնդկական Վիշնու աշխարհապահպան աստվածը

Հունական Ափրոդիտես
աստվածուհին

Հունական Նիկե
հաղթանակի աստվածուհին

Մայրություն խորհրդանշող
խեթական աստվածուհին

Հնդարիական հավատալիքների վրա է հիմնված բազմաստվածային **բրահմայական** կրոնը: Այստեղ աստվածների գլխավոր եռյակը կազմում են **Բրահման, Շիվան, Վիշնուն**: Բրահմայականության հիմքում ընկած է **հոգու վերամարմնավորման** գաղափարը: Մահից հետո մարդու հոգին մարմնավորվում է որևէ կենդանու, բույսի կամ այլ մարդու մեջ: Դա կրկնվում է այնքան ժամանակ, քանի դեռ հոգին չի մաքրվել և միաձուլվել **հանրնդհանուր հոգու** հետ: Բրահմայականության շարունակությունն է **հինդուիզմը**:

Չինական առասպելաբանության համաձայն՝ աստվածները մարդկանց սովորեցրին կրակ ստանալ, սնունդ և աշխատանքի գործիքներ պատրաստել: Գերագույն աստվածը՝ **Դին**, անձրևի, կայծակի և քամու տիրակալն էր: Նրան շրջապատում էին արքայի՝ **վանի** մահացած նախնիները:

Չինական կրոնը փոփոխությունների ենթարկվեց **կոնֆուցիականության** ի հայտ գալով: Ըստ վերջինիս՝ երկինքը և երկնային կամքը որոշում են մարդկանց գործողություններն ու վարքը, նրանց հա-

սարակական դիրքը: Մարդիկ բաժանվում են երկու խմբի՝ «վեհանձն այրեր» և «մանր մարդիկ»: Առաջինները կոչված էին կառավարելու, երկրորդները դատապարտված էին ծառայելու:

Հունաստոնեական աշխարհ

Հույներն ունեին դիցաբանական հարուստ համակարգ: Այստեղ առաջին աստվածներից էին **Ուրանոսը, Գեան**, նրանց որդի **Քրոնոսը** և տասներկու **տիտանները**: Քրոնոսին տապալելով՝ իշխանությունն իր ձեռքն է վերցնում նրա որդի **Ջևսը**:

Ջևսը երկնքի, ամպրոպի և կայծակի աստվածն էր, որի իշխանությունը տարածվում էր մյուս բոլոր աստվածների վրա: Վերջիններս ներկայացնում էին բնության որևէ երևույթ կամ վերացական հասկացություն. **Պոսեյդոնը** ծովերի աստվածն էր, **Հերան**՝ մայրության, **Դեմետրեն**՝ բնության և բերրիության, **Ապոլոնը**՝ Արևի և արվեստների, **Ափրոդիտեն**՝ սիրո և գեղեցկության: Աստվածներն ապրում էին **Օլիմպոս** լեռան վրա (այդ պատճառով նրանք կոչվում են «օլիմպիական»):

Մեծ կարևորություն ունեին տարբեր աստվածներին նվիրված տոնակատարություններն ու մրցումները, ինչպիսիք էին Աթենաս աստվածուհու պատվին իրականացվող **Հասնասթենականքը**, Ջևսին նվիրված **օլիմպիական** և **նեմեյան խաղերը**:

Հռոմեական դիցարանի ձևավորման գործում մեծ էր էտրուսկների ու հույների դերը: Մասնավորապես էտրուսկյան և հունական աստվածների օրինակով հռոմեացիներն իրենց աստվածներին պատկերում էին մարդակերպ: Հռոմեական աստվածներից շատերն ունեին էտրուսկյան ծագում՝ **Յուպիտերը**, **Յունոնան**, **Միներվան** և այլն:

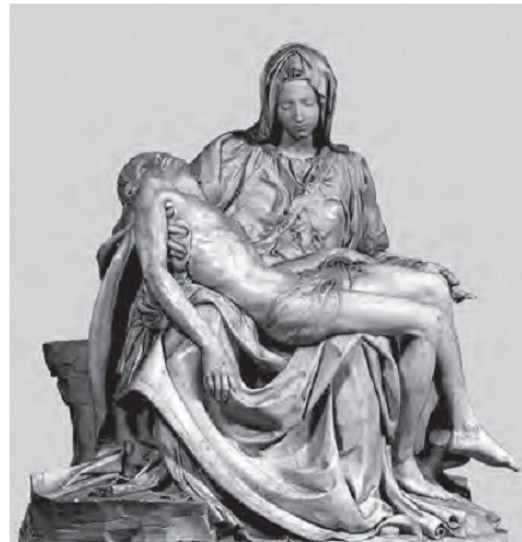
Հռոմում պաշտամունքային հարցերը տնօրինում էին **քրմական կոլեգիաները**: Բարձրագույն քրմական իշխանությամբ էին օժտված նաև կոնսուլները, իսկ հետագայում՝ կայսրը, որը նաև գերագույն քուրմն էր: Կայսերական շրջանում մեծ տարածում գտավ կայսեր անձի պաշտամունքը:

Բազմաստվածության ավարտը. համաշխարհային կրոններ

Միաստվածային կրոնների ծագումը երկարատև գործընթաց էր՝ պայմանավորված պետականության և կրոնի տևական զարգացմամբ:

Միաստվածության դրսևորումներ կային Ատրեստանում՝ սկսած Սարգոն II-ից, երբ սկսեց բացարձակացվել Աշշուր աստծո պաշտամունքը: Վերջինս ինքնուրույն ներկայացնում էր ողջ դիցարանը:

Միաստվածության մյուս դրսևորումը հրեական **Յահվի** աստծու պաշտամունքն է: Այն սկզբնապես հրեական ցեղերից մեկի աստվածն էր, որը հետագայում դարձել էր իսրայելցիների միակ աստվածը:

Միքելանջելո. «Ողբ»

Յահվեն Ք.ա. I հազարամյակի սկզբներին սկսեց առանձնանալ՝ ձեռք բերելով միաստվածական տարրեր և վերածվելով «մարգարեական միաստվածության»:

Նրա պաշտամունքի հիման վրա ձևավորվեց **հուդայականությունը**, որը Ք.ա. I հազարամյակի սկզբներին վերածվեց միաստվածային կրոնի: Այն հիմնված է Աստծո և հրեաների նախահայր **Աբրահամի** միջև «կնքված» պայմանագրի վրա: Դրանով **Իսրայելի որդիները** մերժեցին կուռքերի պաշտամունքը: Հուդայականության հիմնական էությունը Յահվեի՝ որպես միակ աստծո հանդեպ հավատն է և **մեսիայի** (փրկչի) գալստյան, աշխարհի վերջի մոտեցման մասին ուսմունքը:

Միաստվածության հնդկական տարբերակն էր **բուդդայականությունը**, որը ծագել է Ք.ա. I հազարամյակի կեսերին: Հետագայում այն ներթափանցում է Չինաստան՝ ավելի ուշ վերածվելով համաշխարհային կրոնի: Բուդդայականության հիմքը **նիրվանայի** միջոցով փրկության հասնելու գաղափարն է:

Ըստ դրա՝ կյանքը տառապանք է, որից կարելի է փրկվել՝ հետևելով նիրվանա տանող ճանապարհին:

I հազարամյակի սկզբին Պաղեստինում ծագեց **քրիստոնեական վարդապետությունը**, որը արագորեն տարածվեց Ասորիքում, Փոքր Ասիայում, Եգիպտոսում և այլուր: Քրիստոնեության հիմնադիրը **Հիսուս Քրիստոսն** է: Կոստանդիանոս I կայսեր **Միլանի հրովարտակով (313 թ.)** քրիստոնյաները ստացան դավանանքի ազատություն, և քրիստոնեությունը շուտով դարձավ տիրապետող կրոն:

Քրիստոնեության ակունքներում ընկած են տարրեր արևելյան կրոններից (մեհնող-հարություն առնող աստվածություն, հուդայականության մեսիական ուսմունքը), ինչպես նաև անտիկ փիլիսոփաների ուսմունքներից:

Քրիստոնեության գլխավոր գաղափարներն են հավատն առ Աստված, առ Հիսուս Քրիստոս՝ որպես Աստծո Որդի,

և առ Սուրբ Հոգի, Քրիստոսի երկրային առաքելությունը և նրա հարությունը, Քրիստոսի մոտալուտ երկրորդ գալուստը, Ահեղ դատաստանը և երկնային թագավորության հաստատումը:

Վաղ քրիստոնեական համայնքները պարզ կառուցվածք ունեին: Չկար կարգավորված պաշտամունք, չէր մշակվել միասնական դավանաբանություն: Դավանաբանական վեճերին վերջ տալուն էր միտված **325 թ.** հրավիրված **Նիկեայի տիեզերական ժողովը**, որն ընդունեց **Տալիստոն հանգանակը** կամ **Տալիստոսիքը**: Դրանով հաստատվեց **Տայր Աստծո** և **Որդի Աստծո** միագո էությունը, և դատապարտվեց **արիոսականությունը**: Այս հակամարտությանը վերջ տվեց **381 թ.** Կոստանդնուպոլսի I տիեզերական ժողովը, որը հաստատեց **Սուրբ Երրորդության** դավանանքը (Հայր Աստված, Որդի Աստված և Սուրբ Հոգի):

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Հին աշխարհի մարդու կրոնական պատկերացումների հիմքում ընկած էին բնության, ժամանակի և տարածության, կյանքի և մահվան ընկալումները: Բնության հետ փոխկապակցվածությունը մարդուն օժտում էր բնության երևույթները յուրովի մեկնաբանելու կարողությամբ, որի արդյունքում էլ ծնվում էր նրա առասպելաբանական մտածողությունը: Ըստ այդմ՝ ծիսականացվում էր ամեն մի երևույթ, որը դառնում էր պաշտամունքի առարկա, դառնում էր ոգի, ապա և աստված: I հազարամյակում Առաջավոր Ասիայում և Հնդկաստանում ձևավորվեցին նաև միաստվածային կրոններ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշե՛ք կրոնի առաջացման պատմական պայմանները: Ի՞նչ նշանակություն ձեռք բերեց կրոնը պետության համար:
2. Ի՞նչպե՞ս ձևավորվեց միասնական դիցարանը Եգիպտոսում: Միջազգետքում երբ ձևավորվեց միասնական դիցարան:
3. Համեմատե՛ք Եգիպտոսի, Շումերի, Իրանի, Հնդկաստանի և Չինաստանի կրոնական համակարգերը. ի՞նչ նմանություններ ու տարբերություններ կարող եք նշել:

4. Ներկայացրե՞ք հունահռոմեական աշխարհի կրոնական առանձնահատկությունները:
5. Վերհանե՞ք միաստվածային կրոնների առաջացման նախադրյալները: Թվարկե՞ք Հին աշխարհում ստեղծված համաշխարհային կրոնները:

ԳԼՈՒԽ 6. ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

§ 1. ԳԻՐԸ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գիրը

Գիրը քաղաքակրթության կարևորագույն բաղադրիչն է, որը ստեղծվեց նեոլիթյան հեղափոխության ավարտական փուլում: Սակայն որոշակի պատկերների միջոցով լեզուն և միտքը փոխանցելու փորձերը համակարգվեցին միայն պետությունների ձևավորումից հետո: Հին Արևելքում գոյություն ունեին գրի մի քանի կենտրոններ՝ Շումեր, Եգիպտոս, Հնդկաստան և Չինաստան:

Միջագետքում հնագույն գրահամակարգը *նախաշումերական պատկերային գիրն* էր: Այն ուներ մոտ 2000 պատկերանշան, որոնց հիմնական մասը *գաղափարագրեր* էին: Յուրաքանչյուր պատկեր արտահայտում էր մեկ բառ կամ գաղափար: Առաջին պատկերագիր տեքստերը կազմվել են մոտ *Ք.ա. մոտ 3200 թ.*: Պահպանված գրավոր հուշարձանների թիվը հասնում է ավելի քան 6 հազարի:

Շումերական պատկերագիրն ի վիճակի չէր արտահայտելու բառերի ողջ հնչյունական կազմը: Այդ պատճառով Ք.ա. 2700–2500 թթ. ընթացքում պատկերային գիրն ապրեց նկատելի բովանդակային և արտաքին փոփոխություններ: Նշանները պարզեցվեցին, և քանի որ տեքստերը հիմնականում գրում էին հում կավե աղյուսակների վրա եղեգնյա ձողիկներով, որոնք թողնում էին սեպաձև հետք, այդ

գիրը ստացավ *սեպագիր* կամ *քնեռագիր* անվանումը: Այժմ յուրաքանչյուր սեպախումբ, գաղափարագիր արժեքից բացի, ուներ հնչյունական մի քանի արժեքներ: Սեպագիր գրահամակարգը թույլ էր տալիս լիարժեք արտահայտել լեզվի հնչյունական կազմը:

Ք.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսից շումերերենն իր տեղը սկսեց զիջել աքքադերենին և Ք.ա. II հազարամյակի կեսերին դադարեց խոսակցական լեզու լինելուց: Աքքադական սեպագիրն ուներ առավել կիրառական շուրջ 600 սեպանշան: Այն պահպանվեց որպես դպրության լեզու և հարատևեց մինչև Ք.ա. I դարը: Աքքադերենը դարձավ տիրապետող, ապա և միջագային լեզու: Աքքադական սեպագիրը լայնորեն տարածվեց՝ դուրս գալով Միջագետքի սահմաններից:

Այս գրահամակարգի հիման վրա հետագայում, որպես ինքնուրույն դպրոցներ, ձևավորվեցին ասորեստանյան, բաբելոնյան, խեթական, խուռիական, էլամական, ուրարտական, հին պարսկական սեպագիր գրահամակարգերը: Իսկ Ուգարիտում սեպագրի հիման վրա ստեղծվեց հնչյունային գիր՝ բաղկացած 31 սեպանշաններից:

Սեպագիրը բարդ գրահամակարգ էր, պահանջում էր տևական ուսուցում, և գրիչները պետք է տիրապետեին սե-

Շումերական արձանագրություն

Եգիպտական արձանագրություն

Արձանագրություն՝ հայտնաբերված Քաղեշից

պանշանների բազմիմաստությանը, որպեսզի կարողանային օգտվել գրից: Իսկ սեպագիր կարելի էր սովորել հասուկ դպրոցներում, որոնք կոչվում էին **արձանագրության տներ**: Այստեղ, բացի գրից, սովորեցնում էին շումերերեն, աքքադերեն, վայելչագրություն և այլն:

Եգիպտոսում ստեղծվեց գրային մեկ այլ համակարգ՝ **հիերոգլիֆային** գիրը, որի հնագույն օրինակները թվագրվում են Ք.ա. XXXI դարով: Այն հարատևեց ընդհուպ մինչև Ք.հ. IV դարը:

Եգիպտական գիրը հնչյունագաղափարագրային համակարգ էր: Ք.ա. II հազարամյակի կեսերին այն ուներ առավել կիրառական մոտ 700 պատկերանշան: Դրանց թիվը հետագայում հասավ շուրջ 5000-ի: Գրության մեջ ձայնավորները չէին նշվում, այդ իսկ պատճառով բազում հասուկ անունների և բառերի ճշգրիտ հնչողությունը դեռևս հայտնի չէ:

Հնագույն գրահամակարգերից է նաև չինական հիերոգլիֆային գիրը, որն օգտագործվում է մինչ օրս:

Չինական գիրը նույնպես հնչյունագաղափարագրային համակարգ էր: Այն լայն տարածում ստացավ Ք.ա. XVI–XI դդ.: Սկզբում չինացիները գրում էին բրոնզե և ոսկրե իրերի վրա: Չինաստանում թղթի արտադրության և տպագրության ի հայտ

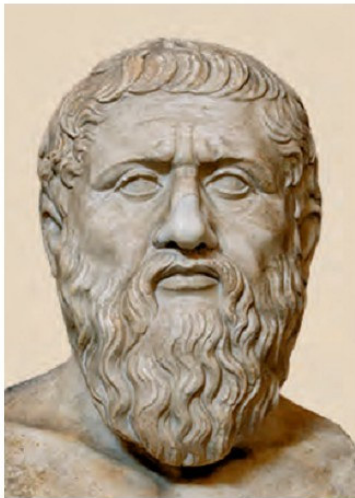
գալով հայտնվեցին տպագիր գրքեր: Չինական գիրը վերջնականապես կանոնակարգվեց Ցին հարստության օրոք:

Այն հսկայական ազդեցություն ունեցավ հարևան երկրների՝ Ճապոնիայի և Կորեայի հիերոգլիֆային գրահամակարգերի վրա: Չինացիները հիմնականում գրում էին վերից վար՝ սկսած աջ կողմից:

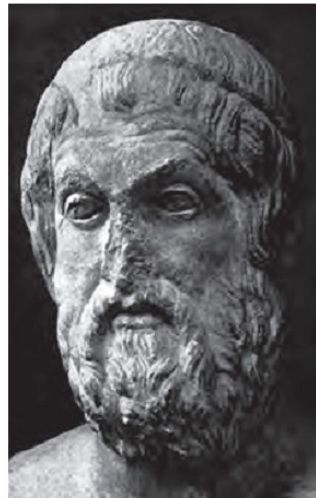
Հնդկաստանում ևս գիրը անցել է զարգացման երկարատև փուլ: Սակայն այստեղ գրի զարգացման ընթացքում արձանագրվեց տևական ընդհատում՝ կապված Մոհենջոդարոյի և Խարապպայի մշակույթի անկման հետ: Այս մշակույթի կրողներն ունեին պատկերային գիր, որը բաղկացած էր շուրջ 400 նշաններից: Առ այսօր այդ գիրը վերծանված չէ:

Արդեն Ք.ա. I հազարամյակում Հնդկաստանում ձևավորվում է այբբենական գիրը՝ **բրահմին**: Մաուրյան հարստության շրջանում արամեական այբուբենի ազդեցության տակ բրահմին կատարելագործվում է և հետագայում լայն կիրառություն ստանում:

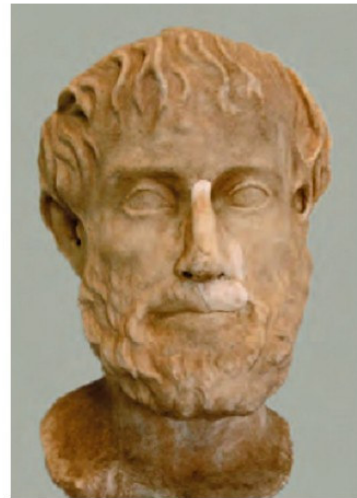
Սեպագրից, եգիպտական և չինական հիերոգլիֆային գրից գատ, Հին Արևելքում կիրառվել են նաև այլ գրահամակարգեր՝ **խեթա-լուվիական հիերոգլիֆային** գիրը, **արամեական ու փյունիկյան հնչյունագիրը** և այլն:

Պլատոն

Սոֆոկլես

Արիստոտել

Իսկ Արևելյան Միջերկրականում այբբենական գրին նախորդել է Ք.ա. II հազարամյակում ստեղծված վանկագիր–հնչյունագիր գիրը (գծային գիրը), որն ուներ երկու տարբերակներ՝ Ա և Բ: Սրանցից երկրորդը ներկայացնում էր հունարենի վաղ բարբառներից մեկը, իսկ առաջինի լեզուն պարզ չէ: Գծային Ա գիրը կիրառվել է Մինոսյան դարաշրջանի Կրետեում:

Ք.ա. I հազարամյակի սկզբներին Հունաստան մուտք գործեց այբբենական գիրը, որը ձևավորվեց Արևելամիջերկրածովյան ավազանի երկրներում կիրառվող գրային համակարգերի ազդեցության տակ:

Հին Իտալիայում Ք.ա. I հազարամյակի սկզբներին սկսեց լայնորեն կիրառվել էտրուսկյան այբբենական գիրը: Այն հետագայում փոխ առան հռոմեացիները, որն էլ դարձավ լատինական այբուբենի հիմքը:

Գրականությունը

Գեղարվեստական ժանրի ստեղծագործությունների հիմքը դրվել է դեռևս

վաղ եգիպտական և շումերական դարաշրջաններում:

Եգիպտական գրականության հնագույն օրինակները թվագրվում են Հին թագավորության շրջանով: Եգիպտական գրականության ժանրերից են առասպելը, օրհներգը, աղոթքը, գուշակությունը, հեքիաթը, պատմվածքը, ինքնակենսագրությունը, առակը և այլն:

Շումերական ժամանակաշրջանից ևս պահպանվել են գեղարվեստական ժանրի հարյուրավոր նմուշներ: Դրանց շարքում կան առասպելներ, օրինակ՝ շումերական աշխարհաստեղծման առասպելը, վիպերգեր, աղոթքներ և աստվածներին ուղղված օրհներգեր, արքաների փառաբանումներ, ինքնակենսագրություններ, ասացվածքներ, օրորոցային երգեր:

Շումերական գրականության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի Ուրուկի արքա *Գիլգամեշի* կյանքին նվիրված ընդարձակ վիպական պոեմը: Դրա ազդեցությունը մեծ էր արևելյան հասարակությունների վրա և լայն տարածում գտավ Միջագետքից դուրս՝ Ասորիքում և Փոքր Ասիայում:

Ք.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսից սկսվում է աքքադերեն գրականության ծնունդը: Այդպիսի ստեղծագործություններից էին բաբելոնյան աշխարհաստեղծման առասպելը, գուշակային, աստղագիտական տեքստերի ժողովածուն և այլն:

Հունահռոմեական աշխարհում գեղարվեստական գրականության սկիզբը թվագրվում է Ք.ա. VIII դարով՝ ի դեմս **Հոմերոսի «Իլիական»** և **«Ոդիսական»** վիպական պոեմների: Սրանք **Հեսիոդոսի** ստեղծագործությունների հետ («Թեոգոնիա», «Աշխատանք և օրեր») հունական գրականության հնագույն նմուշներն են:

Հունական գրականությունն ուներ իր առանձնահատկությունը՝ պայմանավորված թատրոնի գոյությամբ: Գրականությունն ու թատրոնը կազմում էին մի ամբողջություն, և գրականությունը մասամբ կոչված էր սպասարկելու թատրոնին: Ըստ այդմ, առաջնային դեր ստացան **ողբերգությունն ու կատակերգությունը:**

Հին հունական ողբերգության հիմնադիրը **Էսքիլեսն** է, որին հետևեցին **Սոֆոկլեսը** և **Էվրիպիդեսը:**

Ք.ա. VI–V դարերում ծնունդ առավ կատակերգությունը: Այս ժանրի առավել վաղ ներկայացուցիչն էր **Էպիքարմոսը:** Քաղաքական կատակերգության հեղինակը **Արիստոֆանեսն** էր:

Հին հունական արձակն ի հայտ եկավ Ք.ա. V–IV դարերում՝ ի դեմս պատմագրության (**Հերոդոտոս, Թուկիդիդես, Քսենոփոն**). պատմությունը հնում ընկալվում էր իբրև գեղարվեստական ստեղծագործության ժանր: Գեղարվեստական արձակը ներկայանում էր նաև փիլիսոփայական երկխոսության (**Պլատոն, Արիստոտել**), հռետորական արվեստի և հանդիսավոր ճարտասանության (**Լիսիաս, Դեմոսթենես, Իսկրատես**) տեսքով:

Հունաստանի նվաճումը նախ Մակեդոնիայի, ապա Հռոմի կողմից դասական հունական գրականության անկման պատճառ դարձավ: Գրականության մեջ սկսեցին գերիշխել ընտանեկան և կենցաղային թեմաները:

Իր բազմազանությամբ հունականին չէր զիջում հռոմեական գրականությունը, թեև այն կրում էր հունական գրականության մեծ ազդեցությունը: Հռոմեական գրականությունը վկայված է՝ սկսած Ք.ա. IV դ. վերջերից: Հիմնական ժանրերից էին պոեմը (**Էննիոս, Վերգիլիոս**), կատակերգությունը (**Պլավտոս, Տերենտիոս**), կենսագրությունը (**Կոռնելիոս Նեպոս, Սվետոնիոս**), պոեզիան (**Հորացիոս, Մանիլիոս**), արձակը (**Կիկերոն, Սայյոստիոս, Պետրոնիոս**) և այլն:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Նեոլիթյան հեղափոխության ավարտին Առաջավոր Ասիայում, Հնդկաստանում և Չինաստանում ստեղծվեց գիրը: Վաղ գրային համակարգերի բնորոշ առանձնահատկությունը լեզվի հնչյունական կազմի վերարտադրման սահմանափակ հնարավորություններն էին: Շուրջ երեքհազարամյա զարգացման ընթացքում անցում է կատարվում գաղափարային գրից հնչյունական–այբբենական գրի: Գրի զարգացման հետ կապված՝ ծնունդ են առնում գեղարվեստական գրական ստեղծագործությունները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է ստեղծվել գիրը: Որո՞նք էին գրի կենտրոնները Հին Արևելքում: Քանի՞ պատկերանշան ուներ Միջագետքի հնագույն գրահամակարգը: Ի՞նչ տարբերություն կար շումերական պատկերագրի և սեպագրի միջև: Որտե՞ղ էր տարածված աքքադական գրահամակարգը:
2. Ինչպե՞ս է կոչվում հին եգիպտական գիրը: Ո՞ր դարին է այն պատկանում և մինչև ե՞րբ գոյատևեց: Քանի՞ պատկերանշան ուներ այն:
3. Ի՞նչ էր հին չինական գիրը: Ե՞րբ այն վերջնականապես կանոնակարգվեց: Նշե՞ք հնդկական գրի առանձնահատկությունները: Որտե՞ղ էին ստեղծվել գծային Ա և գծային Բ գրերը, ի՞նչ առանձնահատկություններ ունեին դրանք:
4. Ներկայացրե՞ք Հին աշխարհի գրականության տարածված ժանրերը և նշանավոր ստեղծագործությունները:
5. Ովքե՞ր էին հունական և հռոմեական գրականության հայտնի հեղինակները, ո՞ր ժանրերն էին տարածված:

§ 2. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բժշկագիտությունը

Արևելյան քաղաքակրթություններում և հունահռոմեական աշխարհում բժշկագիտությունը գիտության առավել զարգացած ուղղություններից էր: Սակայն դրան զուգահեռ բոլոր երկրներում լայնորեն տարածված էր գերբնական միջամտությամբ՝ մոգությամբ բուժումը:

Եգիպտացիները քաջածանոթ էին մարդու մարմնի ներքին կառուցվածքին, ինչին նրանք հասել էին մարդու կամ կենդանիների մարմինների *զմուսնան (մոմիացման)* շնորհիվ: Բժշկագիտական գրվածքներում միայն անատոմիային վերաբերող տերմինների թիվն անցնում էր 200–ից:

Եգիպտական տաճարներին կից գործում էին «Կյանքի տներ», որոնցում ձեռք էին բերում գիտելիքներ բժշկությունից: Պահպանվել են վիրահատական գործիքներ, իսկ որոշ բարձրաբանականներ և պապիրուսներ պատկերում են վիրահատական միջամտության տեսարաններ:

Բժշկության մեջ օգտագործում էին ամենատարբեր բույսեր և պտուղներ, հանքային աղեր, կենդանիների ոսկորներ, օրգաններ և այլն:

Միջագետքում ևս բժշկությունը լուրջ հաջողություններ գրանցեց, ինչի վկայությունը բժշկագիտական մեծաթիվ տեքստերն են:

Հիվանդությունների տարածման կանխարգելման նպատակով հիվանդը մեկուսացվում էր: Որոշ դեպքերում հիվանդության օջախից այլ վայրեր էին տեղափոխում բնակչության մեծաթիվ զանգվածների:

Ք.ա. VII դ. սկսած՝ Հունաստանում ձևավորվեցին բժշկագիտական դպրոցներ: Առաջին բժշկագիտական աշխատությունը հեղինակել է *Ալկմեոնը*: Նրան հաջորդած *Էմպեդոկլեսը*, *Հիպոկրատեսը* և այլք հսկայական ձեռքբերումներ արձանագրեցին բժշկագիտության բնագավառում: Մասնավորապես Հիպոկրատեսը մշակեց ախտորոշագիտության կարևոր

Եգիպտական մահվան աստված Անուբիսը՝
շան գլխով

Բաբելոնական աստվածները՝ երկնային
լուսատուների տեսքով

հարցեր: Նա համարվում է բժշկական աշխարհագրության նախահայրը:

Բժշկագիտությունը Հռոմում մեծ նվաճումների հասավ: Հռոմեացիներն օգտագործում էին նոր դեղամիջոցներ և վիրահատական գործիքներ: Նրանք առկա (ստացիոնար) բուժման համար առանձնացնում էին հատուկ կառույցներ՝ հուպիտալներ: Հռոմեացիները մեծ ուշադրություն էին դարձնում բնակչության առողջապահության խնդիրներին:

Մաթեմատիկական և աստղագիտությունը

Մաթեմատիկայի զարգացմանը նպաստեց կոթողային ճարտարապետությունը: Այդպիսի շինությունների կառուցումը պահանջում էր բարդ հաշվարկներ:

Եգիպտացիներին հայտնի էին թվաբանությունը, հանրահաշիվը, երկրաչափությունը, եռանկյունաչափությունը: Նրանց մաթեմատիկոսները կազմում էին զանազան խնդիրներ պարունակող հանրահաշվական տեքստեր: Եգիպտացիներն առաջինը օգտագործեցին հաշվար-

կի տասական համակարգը, կիրառեցին կոտորակը:

Եգիպտացիները մեծ ձեռքբերումներ ունեն օրացույցի և աստղագիտության բնագավառներում: Նրանք հետևում էին երկնային մարմինների շարժմանը, տարին բաժանում էին հատվածների: Եգիպտացիների տարին ուներ 3 երկրագործական եղանակ՝ վարարում, հունձ, երաշտ՝ ընդհանուր 12 ամիս՝ յուրաքանչյուրը 30-ական օրով, որին վերջում գումարում էին հավելյալ 5 օր: Ամիսը բաժանվում էր երեք «շաբաթների»՝ յուրաքանչյուրը բաղկացած 10-ական օրից:

Միջագետքյան մաթեմատիկան նույնպես բարձր աստիճանի էր հասել: Նրանք ծանոթ էին բազմապատկմանը, հակադարձ մեծություններին, թվերի քառակուսիներին և խորանարդներին:

Սակայն մաթեմատիկական գիտելիքները Եգիպտոսում և Միջագետքում ունեին էմպիրիկ, կիրառական բնույթ և չհասան տեսական ընդհանրացումների մակարդակի:

Աքքադական տախտակ՝ մաթեմատիկական խնդիրներով, Ք.ա. 1700 թ.

Բնագիտության զարգացումը Հին Հունաստանում կապված է **Թալես Միլեթացու** (Ք.ա. 624–548 թթ.) անվան հետ: Մաթեմատիկայի, երկրաչափության, աշխարհագրության, աստղագիտության բնագավառում մեծ ավանդ ունեն **Պյութագորասը**, **Դեմոկրիտը**, **Անաքսիմենեսը** և այլք: Հունական աշխարհում մաթեմատիկական ձևավորվեց որպես համակարգված գիտություն: Նրանց ձեռքբերումներից են առաջին իռացիոնալ թվերի ստացումը, շրջանի քառակուսացման, անկյան եռատման, խորանարդի կրկնապատկման խնդիրները:

Ձեռքբերումներ արձանագրվեցին նաև Հնդկաստանում և Չինաստանում: Հնդիկ գիտնականների կողմից ստեղծվեց իռացիոնալ և բացասական թվերով հանրահաշիվը: Նրանք էին հեղինակը արդի տասական դիրքային թվարկության համակարգի՝ իր թվանշաններով, որոնք սովորաբար հայտնի են «արաբական» անվամբ:

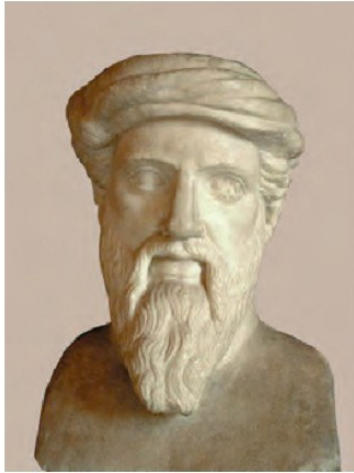
Մաթեմատիկայի հետ անխզելիորեն կապված էր աստղագիտությունը, որի հա-

մար գիտնականները կիրառում էին մաթեմատիկական մեթոդներ: Բաբելոնյան աստղագետները գրեթե ճշգրիտ հաշվարկել են տարվա տևողությունը՝ 365 օր, 5 ժամ, 41 րոպե և 4,16 վայրկյան, ինչն ընդամենը 7 րոպե և 17 վայրկյանով էր սխալ: Միջագետքցիները կանոնավոր հետևում էին երկնային մարմինների շարժմանը, Արեգակի և Լուսնի խավարումներին: Բաբելոնում և այլ քաղաքներում կային աստղագիտական դպրոցներ:

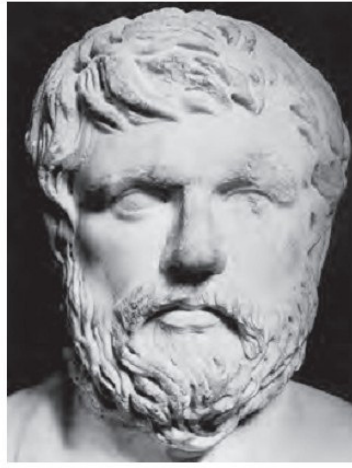
Աստղագիտությունը Հունաստանում ներկայանում էր այնպիսի խոշոր մտածողներով, ինչպիսիք էին **Էրատոսթենեսը**, **Արիստոտելը** և այլք: **Հիպարքոսը** (Ք.ա. II դ.) կազմեց աստղացուցակ, որը պարունակում է շուրջ հազար աստղերի երկնային դիրքաթվերը (կոորդինատները) և պայծառությունների գնահատականները: Այն օգտագործվում է նաև այսօր:

Հին աշխարհի հանձարեղ գիտնականներից էր հույն **Արքիմեդը** (Ք.ա. 287–212 թթ.), որը ծնվել էր Սիցիլիա կղզում՝ հունական գաղութ Սիրակուզա քաղաքում: Նա հայտնի է որպես մաթեմատիկոս, ֆիզիկոս, աստղագետ, ճարտարագետ և փիլիսոփա: Կատարել է մի շարք հիմնարար հայտնագործություններ այդ բնագավառներում:

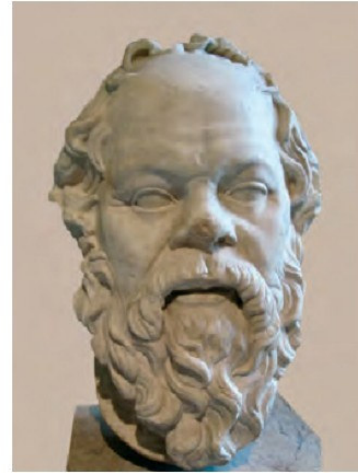
Հռոմեական դարաշրջանի ճանաչված աստղագետ էր ծագումով հույն **Պտղոմեոսը** (Ք.հ. II դ.): Նա զարգացրեց իր նախորդների կողմից առաջ քաշված՝ Տիեզերքի երկրակենտրոն կառուցվածքի մասին տեսությունը: Այն ընդհուպ մինչև XVI դարի երկրորդ կեսը գերիշխում էր գիտության մեջ: Իսկ արևակենտրոն համակարգի մասին առաջինը խոսել է **Արիստարքոս Սամոսցին** (Ք.ա. IV–III դդ.):

Պյութագորաս

Քսենոփոն

Սոկրատես

Փիլիսոփայություն և պատմագիտություն

Փիլիսոփայական մտքի ձևավորման ասպարեզում մեծ է հունական քաղաքակրթության դերը: Հին հունական փիլիսոփայական միտքը ձևավորվել է տարբեր դպրոցներում՝ ծնունդ տալով մի շարք ուղղությունների:

Առաջինը *միլեթյան դպրոցն* էր (Ք.ա. VI դ.), որի հիմնադիրն էր *Թալես Միլեթցին*: Նրա հետևորդները աշխարհի նյութական նախահիմք էին համարում որևէ տարր՝ *ջուրը, օդը* կամ *սպեյրոնը* (անվերջ, անորոշ սկզբնանյութ): Իսկ *Հերակլիտը* որպես այդպիսին դիտում էր կրակը:

Հաջորդը *Պյութագորասի* տեսությունն էր (Ք.ա. VI դ.): Նա, որպես բոլոր իրերի կեցության սկզբունք, համարում էր *թիվը*: Թվի շնորհիվ է աշխարհն ընկալվում որպես օրինաչափություն, տիեզերական կարգունկնի հիմք: Հետագայում տարբեր փիլիսոփաներ առաջարկեցին այլ նախահիմքեր:

Իր մեծ նախորդ Սոկրատեսի համընդհանուր բանականության սկզբունքը

Պլատոնը վերափոխեց *օբյեկտիվ խեղճի* ուսմունքի: Նա գաղափարները հռչակեց հավերժական, գերազույն գոյեր: Գլխավորը «բարիքի գաղափարն է», որից ներքև մյուս գաղափարներն են, իսկ զգայական և նյութական աշխարհը գաղափարների ստվերներն են:

Ավելի ուշ փիլիսոփայության մեջ տիրապետող են դառնում տարբեր ուղղություններ՝ *ստոիցիզմը, էպիկուրականությունը, սկեպտիցիզմը, նորպլատոնականությունը*:

Պատմագիտական միտքը փիլիսոփայության պես առավել մեծ զարգացում ապրեց հունահռոմեական աշխարհում:

Հունաստանում պատմական բնույթի առաջին գործերը գրվել են Ք.ա. VI–V դդ. *լոգոգրափոսների* կողմից: Նրանք ներկայացնում էին իրենց քաղաքների, առասպելական հերոսների մասին տեղեկություններ: Լոգոգրափոսներից հայտնի էին *Հեկատոնոս Միլեթցին* (Ք.ա. մոտ 546–480 թթ.) և *Հելլանիկոս Միտիլենցին* (Ք.ա. V դ.):

Հերոդոտոսը (Ք.ա. 485–425 թթ.) հիմք դրեց ընդհանրացնող ուսումնա-

սիրություններին: Նրա «Պատմության» մեջ, բացի հույն-պարսկական պատերազմների նկարագրությունից, հսկայական նյութ է հաղորդվում տարբեր երկրների պատմության, ժողովուրդների կենցաղի ու սովորույթների մասին: Նրան հաջորդեցին մեծաքանակ պատմիչներ, որոնց աշխատությունները նվիրված էին համահունական նշանակության իրադարձություններին (*Թուկիդիդես*, *Քսենոփոն* և այլն):

Վաղ հռոմեական պատմագրությունը ձևավորվեց *տարեգրությունների* հիման վրա: Միայն Ք.ա. II դարից է սկսվում բուն

հռոմեական պատմագրության ծնունդը, որի ձևավորման վրա մեծ էր հունական ազդեցությունը: Հռոմում գործում էին շատ հույն պատմագիրներ՝ *Պոլիբիոսը*, *Դիոդորոս Սիցիլիացին*, *Դիոնիսիոս Հալկաոնասացին*, *Ապիանոսը* և այլք:

Հռոմեացի պատմագիրներից խոշոր ներդրում ունեն *Տիտոս Լիվիոսը*, *Տերենտիոս Վառոնը*, *Սայյուստիոսը* և այլք:

Բացի ընդհանուր պատմագիտական ստեղծագործություններից՝ հանդես են գալիս պատմահուշագրական (*Հուլիոս Կեսար*) և պատմակենսագրական ժանրերը (*Պլուտարքոս*, *Սվետոնիոս*):

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Գիտության տարբեր բնագավառների հիմքերը դրվեցին Առաջավոր Ասիայում և Միջերկրածովյան ավազանում պետականությունների կազմավորմանը զուգընթաց: Այստեղ ձևավորվեցին բնագիտության ամենատարբեր ուղղություններ, ինչպես նաև հասարակական գիտություններ: Դրանք հետագա զարգացում ապրեցին միջնադարում և նոր ժամանակներում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ բժշկագիտությունը Եգիպտոսում բարձր մակարդակի հասավ: Բուժման ինչ ձևեր էին տարածված Եգիպտոսում՝ բացի գիտական բժշկությունից: Ի՞նչ է հայտնի Միջագետքի և հունահռոմեական աշխարհի բժշկության մասին:
2. Մաթեմատիկայի ո՞ր ճյուղերին էին ծանոթ եգիպտացիները: Ի՞նչ ձեռքբերումներ ունեին եգիպտացիները օրացույցի և աստղագիտության բնագավառներում: Համեմատե՞ք Եգիպտոսի, Միջագետքի և Հունաստանի ձեռքբերումները մաթեմատիկայի և աստղագիտության բնագավառներում:
3. Ի՞նչ դեր են խաղացել հույները փիլիսոփայական մտքի զարգացման գործում: Նշե՞ք հայտնի հեղինակներին:
4. Ովքե՞ր էին լոգոգրափոսները: Ներկայացրե՞ք հունահռոմեական հայտնի պատմագիրներին:

§ 3. ԱՐՎԵՍԸ

Եգիպտոս

Ճարտարապետության սկիզբը կապված է պետականությունների ձևավորման փուլում վարչական և հոգևոր կառույցների անհրաժեշտության հետ:

Հին եգիպտական ճարտարապետության և շինարարական տեխնիկայի գլուխգործոցը *Գիզեի* Մեծ բուրգերն են՝ Կահիրեից ոչ հեռու: Եգիպտոսում հաշվվում է շուրջ 100 բուրգ, որոնց մեծ մասը

Ռամզես II-ի արձանը Լուքսորում

կառուցվել է Հին և Միջին թագավորությունների դարաշրջանում:

Եգիպտական տաճարային ճարտարապետության մեջ իրենց ծավալներով և շքեղությամբ առանձնանում են երկու համալիրներ: Առաջինը Ամոն աստծո տաճարն է *Կսոնսկում Լուքսոր* քաղաքի մոտ: Այն բաղկացած է ընդհանուր պարսպով շրջապատված չորս խոշոր և պարսպից դուրս կառուցված բազմաթիվ փոքր տաճարներից՝ 20 000 մ² ընդհանուր մակերեսով: Տաճարի սյունազարդ մեծ սրահն ունի մի քանի մակարդակ՝ մինչև 21 մ բարձրությամբ 134 հսկայական սյուններով: Այստեղ կանգնեցված երկու կոթողներն ունեն 30 մ բարձրություն, յուրաքանչյուրը՝ շուրջ 1000 տ քաշ:

Երկրորդը Լուքսորի (նախկինում՝ Թեբե) տաճարային համալիրն է, որի կառուցումն ավարտվեց Ռամզես II-ի օրոք: Գլխավոր տաճարն աչքի է ընկնում 24 մ բարձրությամբ հսկայական սյուններով՝ պատված Ռամզեսի և հետագա փարավոնների արշավանքների դրվագներով: Տաճարի մուտքի մոտ վեր էին խոյանում Ռամզեսի վեց հսկա արձանները, ինչպես նաև գրեթե 25 մ բարձրությամբ գրանիտե զույգ կոթողներ:

Նարամսինի պատկերով բարձրաքանդակ

Խոշոր տաճարներից է նաև Ռամզես III-ի կառուցած տաճարը *Մեդինեթ-Աբու*՝ Լուքսորի մոտ:

Տաճարաշինության նոր ձևերից են ժայռափոր կառույցները: Դրանց շարքում հատկապես նշանավոր է Ռամզես II-ի տաճարը *Աբու-Սիմբելում*՝ փարավոնի 20 մ բարձրության 4 հսկա արձաններով:

Եգիպտական պալատական համալիրները իրենց չափերով չեն զիջել տաճարներին: Օրինակ՝ Ամենհոտեպ IV (Էխնաթոն) փարավոնի՝ Ախետաթոնում կառուցած պալատի արևելյան ճակատն ունեցել է 700 մ երկարություն:

Քանդակագործությունն ու նկարչությունը Եգիպտոսում զարգանում էին ճարտարապետության հետ զուգահեռ: Տաճարները և պալատները զարդարվում էին բարձրաքանդակներով, սրահներում դրվում էին աստվածների, փարավոնների արձաններ, պատերը նկարագարվում էին հանդիսավոր տեսարաններով: Դրանցում գլխավոր դերակատարը արքան էր: Քանդակագործը կամ նկարիչը պարտավոր էր արտահայտել փարավոնի անձի գերազանցությունը իր հպատակների նկատմամբ և նրա հավասարությունը աստվածների հետ:

Պերսեպոլիս. Դարեհ I-ի տաճարի դարպասը

Միջագետք

Միջագետքում կոթողային ճարտարապետությունը սկսվում է շումերական առաջին քաղաքների կառուցման հետ: Դրա արտահայտությունը կանոնավոր հատակագծով տաճարային, պալատական համալիրներն ու *զիկկուրատներն* են:

Առաջին զիկկուրատը կառուցվել է Ուրուկ քաղաքում Ք.ա. XXXI–XXIX դդ.: Այս տիպի կառույցներից է Ուրի III հարստության արքա Ուր Նամուի և նրա որդի Շուլգիի եռահարկ զիկկուրատը Ուրում: Այն ուներ 20 մ բարձրություն և զբաղեցնում էր 2800 մ² տարածք: Նշանավոր է Բաբելոնի Մարդուկ աստծո տաճարը, որի զիկկուրատն ուներ 91 մ բարձրություն («Բաբելոնյան աշտարակը»):

Տաճարներն ու պալատները սովորաբար ունեին ուղղանկյուն կամ քառանկյուն հատակագիծ՝ բաղկացած մեկ կամ մի քանի բաց բակերի շուրջը խմբված սենյակներից և պահեստներից: Միջագետքյան ճարտարապետության առանձնահատկությունը բացարձակ համաչափության շեշտումն էր:

Աքքադական դարաշրջանի արվեստը հիմնականում ներկայացված է քանդակագործությամբ և կնիքագործությամբ:

Հռոմի Ֆորումը

Նշանավոր է Նինվեից գտնված աքքադական արքայի բրոնզե գլուխը, ինչպես նաև Աքքադի արքա Նարամսինի կոթողը: Այստեղ նկատվում է աքքադական արվեստի իրապաշտական ոճը:

Միջագետքում միասնական պետականության հաստատման հետ մեկտեղ արվեստում ևս արձանագրվեցին փոփոխություններ: Պատկերագրությունը ձեռք բերեց միօրինակություն: Արքաները ներկայացվում են հանդիսավորությամբ օժտված, նախորդ շրջանի համեմատությամբ՝ հույզերից զուրկ:

Միջագետքյան քանդակագործությունը իր բարձրակետին հասավ նորաստրեստանյան տերության շրջանում: Պալատական ամբողջ սրահներ պատվում էին արքայի հաղթարշավները և նրա առօրյան (խնջույք, որս կամ ծիսական արարողություն) ներկայացնող բարձրաքանդակներով: Դրանք երբեմն ունեին մինչև 4 մ բարձրություն և ձգվում էին տասնյակ մետրեր:

Ասուրա-բաբելոնյան քանդակագործության դասական օրինակներ են պալատների և քաղաքի մուտքերը հսկող կեսմարդ-կեսկենդանի էակների արձանները:

Աքեմենյան Իրան

Աքեմենյան Իրանի ճարտարապետության վաղ փուլի գլխավոր հուշարձանը **Պասարգադքն** է՝ իր ժամանակաշրջանի համար աննախադեպ ընդարձակ, չորս կողմից պարտեզներով շրջապատված պալատական մի համալիր: Պասարգադքի բնութագրական կառույցներից են համալիրի հանդիսավոր մուտքը, գահանիստ պալատը, «ընդունելությունների սրահը» և Կյուրոսի դամբարանը:

Իրանական ճարտարապետության հաջորդ հուշարձանը Դարեհ I-ի հիմնադրած **Պերսեպոլիսի** հուշարձանախումբն է: Այն 450x300 մ չափերով արհեստական հարթակի վրա կառուցված ընդարձակ պալատական համալիր է: Համալիրի կենտրոնում 100-այունանոց հսկայական սրահն է: Սրահի սյուները վեր են խոյանում գրեթե 20 մ՝ պսակվելով կենդանակերպ խոյակներով:

Աքեմենյան արվեստի առավել լավ ներկայացված ձյուղերից է քանդակագործությունը: Դրա լավագույն վկայությունը Դարեհ I-ի, նրա մերձավորների և գերեվարված արքաների պատկերներն են՝ փորագրված Բեհիսթունի ժայռի վրա: Պալատական համալիրները զարդարված էին հարյուրավոր բարձրաքանդակներով՝ ի ցույց դնելով արքաների հզորությունն ու տերության գաղափարախոսությունը:

Հունահռոմեական աշխարհ

Հին հունական ճարտարապետությունը անցել է մի քանի փուլեր՝ Կրետե-միկենյանից մինչև հելլենիստական:

Միկենյան ճարտարապետությանը բնորոշ են **կիկլոպյան** շարվածքով ամրացված քաղաքները և պալատները: Այդպիսիք հայտնաբերվել են Միկենքում, 116

Պիլոսում, Տիրինթոսում: Դրանք ունեին հանդիսավոր սրահներ, բնակելի, օժանդակ շինություններ, արհեստանոցներ և այլն: Միահարկ կամ երկհարկ պալատի կենտրոնը **մեգարոնն** էր՝ գահանիստ քառասյուն սրահը:

Դասական շրջանի քաղաքաշինության հիմնական տարրերն էին **սկրոպոլիսը**՝ միջնաբերդ-սրբավայրը, և **ագորան**՝ քաղաքի հասարակական և առևտրական կենտրոնը: Ք.ա. VI դ. վերջերից քաղաքային ճարտարապետությանը բնորոշ դարձավ ուղիղ, խաչաձև հատվող փողոցներով հատակագիծը:

Պաշտամունքային հիմնական կառույցները տաճարներն են: Սրանք ուղանկյուն տաճարներ էին՝ ձակատային սյուներով:

Տաճարների և սյունազարդ շինությունների՝ քարից կառուցումը նպաստեց **ճարտարապետական օրդերների** (հենահեծերի) կիրառության մեծացմանը: Սկզբնականը **դորիական օրդերն** էր, որն աչքի է ընկնում պարզությամբ և խստությամբ: Այդ օրդերով է կառուցված Աթենքի **Պարթենոնը**:

Հունական ճարտարապետության բնորոշ դրսևորումն է **թատրոնը**: Այն կիսաշրջանաձև կառույց է, որի մի կողմում հանդիսատեսի նստատեղերն էին, կենտրոնում՝ բեմադրությունների հրապարակը: Դրանցից ամենավաղը Դիոնիսոսի թատրոնն է Աթենքում, որը տեղավորում էր 17 հազար հանդիսական:

Հունական արվեստում մեծ տարածում գտան նկարազարդ խեցեգործությունը, նկարչությունը, խճանկարչությունը: Ծարտարապետության հետ զուգահեռ ծաղկում ապրեց նաև քանդակագործությունը: Հայտնի քանդակագործներ էին **Ֆիդիա-**

ար, Լիսիպպուր, Պրաքսիտելեսը և այլք: Հունական բոլոր տաճարների ներսը և արտաքին պատերը զարդարված էին քանդակներով և արձաններով:

Հռոմեական ճարտարապետության ձևավորման գործում մեծ էր էտրուսկյան ճարտարապետության դերը, ինչի վկայությունը տաճարաշինությունն է:

Ք.ա. III–I դդ. հռոմեական ճարտարապետությունը բնութագրվում է ծավալուն քաղաքաշինությամբ: Մեծ զարգացում ապրեց բնակարանային ճարտարապետությունը:

Հետագայում կատարելագործվեցին հասարակական և պաշտամունքային կառույցների գլխավոր տիպերը՝ **բազիլիկը** (եռամաս երկայնական ընդարձակ սրահ), որ կառուցվում էր քաղաքային **ֆորումի** տարածքում, և **թերմը**: Թերմը բազմագործառույթ կառույց էր՝ հասարակական բաղնիք, որ նախատեսված էր նաև հանգստի, մրցումների, ժողովների համար: Դիոկղետիանոս կայսեր թերմը տեղավորում էր շուրջ 3 հազար մարդ:

Հռոմեական ճարտարապետական և շինարարական տեխնիկայի նվաճումների թվում է **կամարների** լայն կիրառությունը, ինչը հնարավորություն էր տալիս ավելի մեծ մակերես ծածկելու: Հռոմեացիներն առաջինը շինարարության մեջ օգտագործեցին **բետոնը**: Դրանց շնորհիվ ստեղծեցին այնպիսի կառույցներ, ինչպիսիք են **ամֆիթատրոնները** և **աքվեդուկները** (ջրանցույցները): Ամֆիթատրոններից խոշորագույնը Հռոմի **Կոլիզեոնն** է, որը տեղավորում է շուրջ 50 հազար հանդիսական:

Կայսերական շրջանում ճարտարապետությունը դառնում է կայսեր անձի և կայսրության պետական գաղափարախոսության ցուցադրության ձևերից մեկը: Այս երևույթի դրսևորումն է միաթռիչք կամ եռաթռիչք **հաղթականարը** կամ **հաղթադարպասը** և **հաղթակոթողը**, որոնք զարդարվում էին ճոխ բարձրաքանդակներով (Սեպտիմիոս Սևերոսի, Կոստանդիանոսի հաղթականարները, Տրայանոսի հաղթակոթողը և այլն):

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Նյութական մշակույթի առաջին հուշարձանները սկսեցին առաջ գալ պետականությունների ձևավորման հետ: Դրանց շարքում առանձնանում են հատկապես ճարտարապետությունը և քանդակագործությունը, որոնք ժամանակի ընթացքում հասան կատարելության: Հնագույն շրջանի ճարտարապետության և քանդակագործության բնորոշ առանձնահատկությունը դրանց կոթողայնությունն է:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ընդհանուր գծերով ներկայացրե՞ք հին եգիպտական արվեստը: Արվեստի ինչ նշանավոր գործեր են ստեղծել հին եգիպտացիները: Նկարագրե՞ք այդ հուշարձանները:
2. Ի՞նչ կառույցներով արտահայտվեց կոթողային ճարտարապետությունը Միջագետքում: Համառոտ ներկայացրե՞ք այդ ճարտարապետական հուշարձանները:
3. Որո՞նք են Աքեմենյան Իրանի ճարտարապետության նշանավոր կոթողները: Ի՞նչ գիտեք դրանց մասին:

4. Համառոտ ներկայացրե՞ք հին հունական ճարտարապետության ու քաղաքաշինության հիմնական կառույցները: ԹՎարկե՞ք հին հույն քանդակագործների անուններ. նրանց ո՞ր ստեղծագործություններին եք ծանոթ:
5. Որո՞նք են հռոմեական ճարտարապետության և շինարարական արվեստի նշանավոր ձեռքբերումները: Ո՞ր կոթողներն են բնորոշ կայսերական շրջանի հռոմեական ճարտարապետությանը:
6. Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՞ք հին եգիպտական, Միջագետքի, հին հունական և հռոմեական ճարտարապետության և արվեստի նշանավոր կոթողները: Կազմե՞ք որևէ հուշարձանի ընդարձակ նկարագրություն՝ օգտվելով նաև համացանցի նյութերից:

ԲԱԺԻՆ Դ

ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՎԱՐՏԸ

ՉԼՈՒԽ 7. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽԱՉՄԵՐՈՒԿՈՒՄ

§ 1. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Հունաստանի նվաճումը Մակեդոնիայի կողմից

Պելոպոնեսյան պատերազմներից հետո, ինչպես արդեն ասվել է, հունական պոլիսային աշխարհը մուտք գործեց համընդհանուր ձգնաժամի փուլ: Պատերազմների հետևանքով մեծ քանակությամբ մարդիկ գրկվել էին իրենց հողակտորներից, ինչը սոցիալական լուրջ ընդվզումների պատճառ էր դարձել: Խախտվել էր պոլիսի լիարժեք քաղաքացու հիմնական հատկանիշը՝ սեփական հողակտորի առկայությունը:

Գնալով խորտակվում էր պոլիսային համակարգի գլխավոր առանձնահատկությունը՝ պոլիսի քաղաքացիների միջև համերաշխությունը:

Ճգնաժամը դրսևորվեց պոլիսների, ինչպես նաև նրանց և Աքեմենյան տերության փոխհարաբերություններում: Ք.ա. IV դարի հունական աշխարհի քաղա-

քական կյանքի հիմնական առանձնահատկությունը արտաքին կողմնորոշման անկայունությունն էր: Նույնիսկ առաջատար պոլիսները հաճախակի փոխում էին իրենց դիրքորոշումը՝ կախված հանգամանքներից: Հունական պոլիսներից ոչ մեկը ի վիճակի չէր կայուն դեր ապահովելու իր համար: Ներքին խնդիրները լուծելու համար նրանք հաճախակի դիմում էին արտաքին աշխարհին, առաջին հերթին՝ Աքեմենյան տերությանը:

Այս իրավիճակում հունական գործերում նախաձեռնությունն անցավ հզորացող Մակեդոնիային: Վերջինիս արքա *Փիլիպոս II-ը (Ք.ա. 359–336 թթ.)* ստեղծեց ամուր պետականություն և հզոր բանակ: Փիլիպոսն օգտագործեց առաջին իսկ առիթը հունական պոլիսները նվաճելու համար: *Ք.ա. 338 թ.* Բեոտիայի *Քերոնեա* քնակավայրի մոտ տեղի ունեցած ճակա-

Ալեքսանդր Մակեդոնացին Գավգամելայի ճակատամարտում. հատված խճանկարից, Ք.ա. 331 թ.

տամարտում մակեդոնացիները հաջողության հասան:

Հունական պոլիսների անցումը մակեդոնական տիրապետության տակ ամրագրվեց **Ք.ա. 337 թ.** Կորնթոսում հավաքված համահունական վեհաժողովում: Այնտեղ ստեղծվեց հունական պոլիսների միություն՝ Մակեդոնիայի գլխավորությամբ: Հայտարարվեց համընդհանուր խաղաղություն, արգելվեցին պատերազմները: Փիլիպոսը կոչ արեց պոլիսներին՝ միավորվելու ընդդեմ հույների վաղեմի թշնամի պարսիկների:

Աքեմենյան տերության նվաճումը

Սակայն Փիլիպոսը չհասցրեց իրականացնել իր ծրագիրը: Դա վիճակված էր նրա որդի Ալեքսանդրին:

Ք.ա. 334 թ. Ալեքսանդրի բանակը (30 000 հետևակ և 5000 հեծյալ) պատմական Տրոյայից ոչ հեռու՝ **Գրանիկոս գետի** մոտ, ջախջախեց Դարեհ III-ի փոքրասիական սատրապների զորքը: Հաջորդ տարվա գարնանը Ալեքսանդրը Կիլիկի-

այի **Իսոս** քաղաքի մոտ պարտության մատնեց Դարեհի գլխավորած գերակշիռ ուժերին: Այնուհետև նա, տիրանալով ասորիքյան և փյունիկյան քաղաքներին, **Ք.ա. 332 թ.** առանց դիմադրության մտավ Եգիպտոս:

Եգիպտոսից Ալեքսանդրը շարժվեց Միջագետք, որտեղ **Ք.ա. 331 թ. Գավգամելա** բնակավայրից ոչ հեռու տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ: Չնայած թվական զգալի առավելությանը՝ Դարեհի փախուստը մարտադաշտից կանխորոշեց նրա պարտությունը:

Հաղթանակից հետո Ալեքսանդրը առանց դիմադրության տիրացավ Միջագետքին և հասավ սկզբում Շոշ, այնուհետև՝ Պերսեպոլիս քաղաքներ: Դարեհը փորձեց փախչել և ապաստան գտնել Պարթևստանում, սակայն ճանապարհին սպանվեց իր մերձավորների կողմից: Դարեհի մահից հետո Ալեքսանդրը շարունակեց արշավանքը, քանի որ Աքեմենյան տերության արևելքում նրա դեմ ստեղծվել էր դաշինք:

Մակեդոնացիներին դժվարությամբ հաջողվեց **Ք.ս. 329–327 թթ.** հպատակեցնել **Բակտրիան** և **Սողդիանան**: Արշավանքի ավարտին Ալեքսանդրը շարժվեց դեպի Հնդկաստան: Սակայն նրան վիճակված չէր նվաճել այս երկիրը: Առաջին հաղթական ճակատամարտից հետո պատերազմներից հոգնած նրա զինվորները հրաժարվեցին արշավանքը շարունակելուց: Դրանով ավարտվեցին Ալեքսանդրի մոտ տասնամյա նվաճումները, որոնց հետևանքով նա տիրացավ արդեն նախկին Աքեմենյան տերությանը:

Տելլենիստական պետությունները

Ք.ս. 323 թ.՝ Ալեքսանդրի մահվան պահին, նրա ստեղծած տերությունն ընդգրկում էր Բալկանյան թերակղզուց մինչև Կենտրոնական Ասիա ընկած վիթխարի տարածքը՝ ավելի մեծ, քան նախկին Աքեմենյան տերությունը: Կյանքի վերջին երկու տարիներին նա զբաղված էր իր նորաստեղծ տերության կազմակերպման հոգսերով: Սակայն ժամանակը չբավարարեց ամուր վարչաքաղաքական և տնտեսական համակարգ ստեղծելու համար: Ալեքսանդրից հետո նրա տերությունը արագորեն քայքայվեց:

Առաջին տարիներին Ալեքսանդրի զորավարները, որոնք կոչվում էին **դիադոքոսներ** (հուն.՝ «ժառանգորդներ»), համաձայնության եկան՝ պահպանելու նորաստեղծ տերության տարածքային ամբողջականությունը: Վերջինս պետք է բաժանվեր սատրապությունների, որտեղ կառավարելու էին իրենց շարքերից ընտրված սատրապները: Սկզբում իշխանությունը անցավ մակեդոնական հեծելազորի հրամանատար և Ալեքսանդրի մանկահասակ որդու խնամակալ **Պերդիկասի** ձեռքը: Մակեդոնիան և Հունաստանը

տրվեցին **Անտիպատրոսին** և **Կրատերոսին**, Թրակիան՝ **Լիսիմաքոսին**, Փոքր Ասիան՝ **Անտիգոնոսին** և **Էվմենեսին**, Եգիպտոսը՝ **Պտղոմեոսին**:

Այս իրավիճակը երկար շարունակվել չէր կարող, քանի որ Ալեքսանդրի զորավարները միայն ձևականորեն էին ենթարկվում Պերդիկասին: Վերջինիս փորձերը՝ ամրապնդելու կենտրոնական իշխանությունը, հանդիպեց դիադոքոսների դիմադրությանը: **Ք.ս. 321 թ.** Պերդիկան սպանվեց իր մերձավորների կողմից:

Հակասությունները դիադոքոսների միջև տարեցտարի ավելի էին խորանում, դրանք հաճախ վերածվում էին խոշոր պատերազմների: Շուտով նրանց միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր, որն ամրագրեց տարածքների նոր վերաբաժանումը: **Ք.ս. 301 թ.** Սելևկոսը, Մակեդոնիայի արքա Կասանդրոսը և Լիսիմաքոսը պարտության մատնեցին Անտիգոնոսին, որից հետո սկսեցին ձևավորվել ապագա հելլենիստական պետությունների սահմանները: Դրանց շարքում առավել խոշորը Սելևկոսի պետությունն էր, որին հաջողվեց փաստացի իրեն ենթարկել նախկին Աքեմենյան տերության արևելյան շրջանները:

Այսպիսով՝ Ալեքսանդրի մահից հետո մի քանի տասնամյակում ձևավորվեց հելլենիստական պետությունների համակարգը, որը մասնակի փոփոխություններով շարունակեց գոյատևել մինչև Հռոմի ներթափանցումը Արևելք:

Տելլենիզմ

Ալեքսանդրի արևելյան արշավանքով սկսվեց և հետագայում աստիճանաբար ձևավորվեց համաշխարհային պատմության մի կարևոր դարաշրջան, որը

ստացել է *«հելլենիստական»* անվանումը: Դա արդյունք էր երկու միանգամայն տարբեր քաղաքակրթությունների (արևելյան և արևմտյան) միջև դարերի ընթացքում տեղի ունեցած փոխշփումների: Պատմության մեջ առաջին անգամ վերացան Արևելքի և Արևմուտքի միջև առկա քաղաքական սահմանները: Բալկաններից մինչև Կենտրոնական Ասիա և Հնդկաստան ընկած ընդարձակ շրջանները ներառվեցին հելլենիստական աշխարհի մեջ:

Ալեքսանդրի պատկերացմամբ իր նորաստեղծ պետությունը կարող էր հաստատուն լինել միայն նվաճողների և նվաճվողների միջև սերտ փոխհարաբերությունների հաստատման դեպքում: Եկվոր հույներն ու մակեդոնացիները տեղական ժողովուրդների հետ այնքան պետք է սերտանային, որ հետագայում միավորվեին և կազմեին մեկ ժողովուրդ՝ «պարսկահույներ» անվանումով: Ալեքսանդրը շատ պարսիկների, որոնք թշնամաբար չէին տրամադրված մակեդոնացիների դեմ, նշանակեց բարձրագույն պետական պաշտոնների: Արքայի աջակցությամբ հազարավոր հույներ և մակեդոնացիներ ամուսնացան պարսկուհիների հետ:

Արևելյան և արևմտյան մշակույթների և քաղաքական ու տնտեսական ավանդույթների միջև շփման եզրեր ստեղծելու և սերտաձելու նպատակով նա հատուկ ուշադրություն էր դարձնում քաղաքաշինությանը: Ալեքսանդրը իր տերության **մայրաքաղաքը դարձրեց Բաբելոնը:**

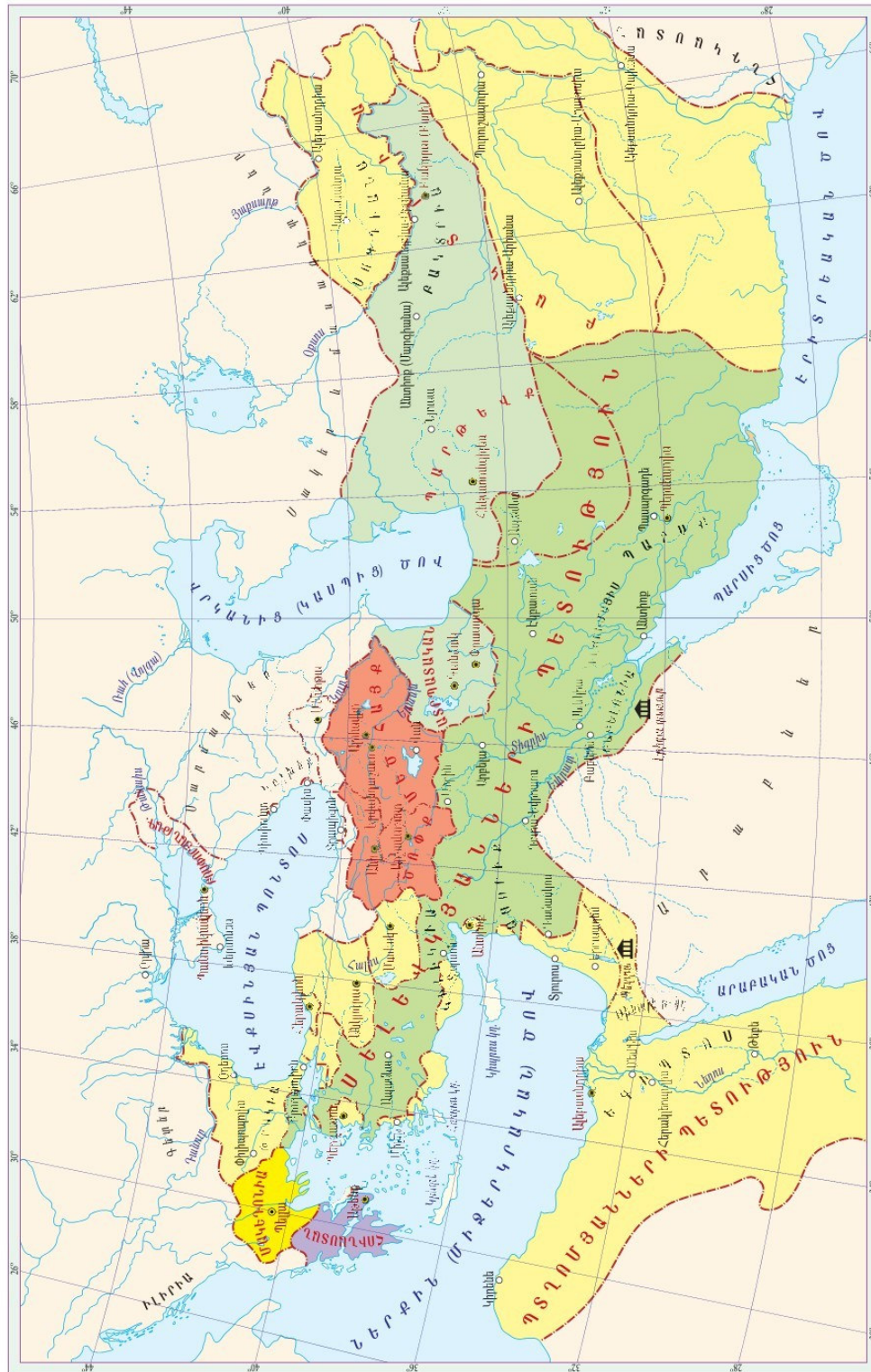
Հելլենիստական պետությունների ծնունդը կարևորագույն հետևանքներ ունեցավ արևելյան քաղաքակրթությունների հետագա զարգացման վրա: Հելլենիստական պետությունները արևելյան

միապետության և հունական աշխարհի պոլիսային համակարգի միաձուլումն էին: Դրանք աչքի էին ընկնում կենտրոնացված ուժեղ արքայական իշխանությամբ և քաղաքների ինքնավարությամբ:

Հելլենիստական աշխարհի կարևոր ստանձնահատկությունը տեղական սպանդակական և եկվոր հունաձևակերտական մշակույթների օրգանական միաձուլումն էր: Երկու մշակույթային տարրերի փոխներգործությունը հանգեցրեց նոր իրողությունների: Այն արտացոլվեց կյանքի բոլոր բնագավառներում՝ կենցաղից մինչև նյութական և հոգևոր մշակույթ, այդ թվում՝ կրոն: Մեծ առաջընթաց նկատվեց քաղաքաշինության, նավաշինության և ռազմական արվեստի բնագավառներում:

Հունական գիտության վրա զգալի էր բաբելոնյան և եգիպտական բնագիտության ազդեցությունը: Հելլենիստական քաղաքները վերածվեցին մշակույթի առաջատար կենտրոնների: Արքայական պալատներում բացվում էին գրադարաններ և **մուսեյոններ** (մուսաների տաճարներ), որտեղ գիտնականները և բանաստեղծները նյութական աջակցություն էին ստանում իրենց աշխատանքով զբաղվելու համար:

Կարևոր երևույթ էր արևելյան և արևմտյան կրոնների սերտացումը և միաձուլումը: Հունական դիցարանի աստվածները նույնացվում էին արևելյան աստվածների հետ՝ ստանալով նոր բովանդակություն: Այսպես՝ Ջևսը նույնացվեց եգիպտական Ամոնի և բաբելոնյան Բելի հետ: Այդպիսի միասնական աստվածությունների պաշտամունքը տարածվեց նույնիսկ հելլենիստական պետություններից դուրս ընկած երկրներում:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու կայսրությունն ու դրա հետնորդ պետությունները

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Ք.ա. IV դարի ճգնաժամը հունական պոլիսային աշխարհում բացասաբար անդրադարձավ բոլոր, առաջին հերթին՝ առաջատար պոլիսների քաղաքական և տնտեսական ներուժի վրա: Ճգնաժամի ընթացքում թուլացած պոլիսներն ի վերջո Ք.ա. 338 թ. ընկան հզորացած Մակեդոնիայի տիրապետության տակ: Իսկ Ք.ա. 334 թ. սկսվեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը, որն ավարտվեց Աքեմենյան տերության նվաճումով: Ալեքսանդրի մահից հետո նրա վիթխարի տերությունը տրոհվեց, և ստեղծվեցին մի շարք պետություններ, որոնք ստացել են «հելլենիստական» անվանումը: Սկսվեց համաաշխարհային պատմության մի նոր ժամանակաշրջան, որը կոչվում է հելլենիստական:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչը նպաստեց պոլիսային համակարգի քայքայմանը: Ո՞րն էր Ք.ա. IV դարի հունական աշխարհի քաղաքական զարգացումների առանձնահատկությունը:
2. Ո՞ւմ օրոք Մակեդոնիան սկսեց հզորանալ: Ինչ քաղաքականություն էր վարում Փիլիպոս II-ը հունական պոլիսների նկատմամբ: Ե՞րբ է տեղի ունեցել վճռական ճակատամարտը մակեդոնական զորքերի և պոլիսների միացյալ բանակի միջև: Ինչ որոշումներ ընդունեց Կորնթոսի համահունական վեհաժողովը:
3. Ներկայացրե՞ք Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքի ընթացքն ու արդյունքները:
4. Ինչո՞ւ Ալեքսանդրի տերությունը շատ արագ տրոհվեց: Հելլենիստական ինչ պետություններ առաջացան:
5. Պարզաբանե՞ք հելլենիզմի բնորոշ կողմերը: Մեծ Հայքը և մյուս հայկական պետությունները ինչպե՞ս ներգրավվեցին հելլենիստական աշխարհի մեջ:

§ 2. ՀՈՈՄԸ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

Հռոմի ներթափանցումը Առաջավոր Ասիա

Հռոմեական հանրապետության ներթափանցումը Առաջավոր Ասիա սկսվեց Մակեդոնիայի նվաճման շրջանից (Ք.ա. 200–168 թթ.): Այս փուլում հռոմեացիները Ք.ա. 190 թ. Մագնեսիայի ճակատամարտում տարած հաղթանակի շնորհիվ ծանրագույն հարված հասցրին ամենահզոր հելլենիստական պետությանը՝ Սելևկյան տերությանը:

Ներթափանցման հաջորդ՝ վճռական փուլը Միհրդատյան պատերազմներն

էին՝ արդեն Սուլլայի և Պոմպեոսի ակտիվ դերակատարմամբ (Ք.ա. 89–64 թթ.):

Ք.ա. 90-ական թվականներին Պոնտոսի արքա *Միհրդատ VI Եվպատորը* սկսեց ընդարձակել իր տիրությունը Հալիս գետից արևմուտք ընկած շրջաններում, որոնք Հռոմի տիրապետության տակ էին: Հռոմեացիների դրոմամբ Բյուրանիայի արքան Ք.ա. 89 թ. պատերազմ սկսեց Միհրդատի դեմ, սակայն վերջինս պարտության մատնեց նրան և Ասիա պրովինցիայում (նախկին Պերգամոնի թագավորությունը) տեղակայված հռոմե-

ական զորքին: Պոնտական զորքը գրավեց Ասիան, և Միհրդատի հրամանով այստեղ ոչնչացվեցին շուրջ 80 000 հռոմեացիներ: Հակահռոմեական ելույթներ սկսվեցին նաև Հունաստանում և Մակեդոնիայում:

Միայն Սուլլայի գլխավորությամբ հռոմեական բանակի հայտնվելը Հունաստանում շտկեց Հռոմի համար ծայրաստիճան ծանր իրավիճակը: Սուլլան ոչ միայն պարտության մատնեց պոնտական երկու բանակներին՝ *Քերոնեսայի* և *Օրքոմենի* մոտ, այլև մուտք գործեց Փոքր Ասիա, որով ստիպեց Միհրդատին՝ *Ք.ա. 85 թ.* կնքել վերջինիս համար ծանր պայմանագիր (*Դարդանոսի պայմանագիրը*):

Հռոմի վերջնական ամրապնդումը արևելքում և այստեղ նրա հիմնական հակառակորդ Պոնտոսի՝ որպես ինքնուրույն պետության վերացումը տեղի ունեցան *Ք.ա. 70-*ական թվականներին: Դրան նախորդել էր Միհրդատի և Մեծ Հայքի տիրակալ Տիգրան Մեծի դաշինքը: Երկու պետությունների խոշոր նվաճումների արդյունքում արևելքում Հռոմի գերիշխանության տակ էին մնացել միայն առանձին շրջաններ: Ստեղծվել էր Տիգրան Մեծի աշխարհակալ հայկական տերությունը:

Սկզբում Լուկուլլոսը, այնուհետև Պոմպեոսը կարողացան հաջողության հասնել Պոնտոսի դեմ պատերազմներում: Պոմպեոսը հաջողություն ունեցավ նաև հռոմեա-հայկական պատերազմում: Արդյունքում էականորեն փոխվեց Առաջավոր Ասիայի քաղաքական քարտեզը հոգուտ Հռոմի: Պոմպեոսը կատարեց պրովինցիաների վերաձևավորում: Սելևկյան պետության տարածքը վերածվեց *Սիրիա* անունը կրող պրովինցիայի:

124

Պոմպեոսը պրովինցիաների վրա սահմանեց հարկ՝ եկամուտների 10 տոկոսի չափով: Նա նաև բարեփոխումներ կատարեց պրովինցիաների կառավարման համակարգում: Մասնավորապես պատժվեցին պրովինցիալ վարչակազմում տեղ գտած չարաշահումների հեղինակները: Նա հարկերից ազատեց հելլենականացված քաղաքներին: Վերջիններիս տրվեցին անվտանգության երաշխիքներ:

Պոնտոսի խնդրի լուծումը և Մեծ Հայքի հետ Արտաշատի *Ք.ա. 66 թ.* պայմանագրի կնքումը լուրջ հաջողություն էին:

Հռոմի քաղաքականությունը Արևելքում

Հռոմի արևելյան քաղաքականությունը էականորեն տարբերվում էր եվրոպականից: *Ք.ա. I դարում՝* Արևելքում Հռոմի նվաճումների պահին, այստեղ ապրում էին պետականության և ընդհանրապես քաղաքակրթության հնագույն ավանդույթներ ունեցող ժողովուրդներ: Վերջապես այստեղ կային ռազմաքաղաքական և տնտեսական խոշոր ներուժ ունեցող պետություններ՝ *Պարթևստանը, Պոնտոսը* և *Մեծ Հայքը*, որոնք իրենք էին ձգտում ընդարձակելու սեփական ազդեցության ոլորտները: Հռոմը ստիպված էր հաշվի նստել Արևելքում տիրող իրավիճակի հետ: Պոմպեոսի արշավանքից հետո Պոնտոսի թագավորության վերացումով կրճատվեց անկախ պետությունների քանակը:

Արևելքում Հռոմի քաղաքական հետաքրքրություններն ընդգրկում էին երեք տիպի տարածքներ:

Առաջինը Առաջավոր Ասիայի արևմուտքում գտնվող շրջաններն էին, որոնք վերածվեցին հռոմեական պրովինցիաների՝ *Ասիա, Բյուրանիա, Պոնտոս, Սիրիա, Պաղեստին, Եգիպտոս* և այլն:

Պրովինցիաներում Հռոմը հիմնում էր գաղութներ, որոնց բնակիչները Իտալիայից եկած առևտրականներ, հողատերեր և վաշխառուներ էին: Սրանք կազմում էին պրովինցիաների բնակչության արտոնյալ խավը: Ինչպես և Եվրոպայում, այստեղ էլ իրականացվում էր հռոմեականացման քաղաքականությունը: Հռոմը հենվում էր նաև տեղական ազնվականության վրա, որը ժամանակի ընթացքում սկսում էր հռոմեականանալ:

Երկրորդ տիպի շրջաններն էին կազմում հռոմեական պրովինցիաների և հայաբնակալի սահմանների միջև ընկած ու Հռոմից կախյալ կարգավիճակ ունեցող պետությունները: Դրանք էին **Կասպադովկիան, Լիկիան և Պամֆիլիան** մինչև պրովինցիաների վերածվելը, ինչպես նաև **Կոմմագենեն**: Սրանց արքաները ձանաչել էին Հռոմի գերիշխանությունը և վայելում էին կիսանկախ կարգավիճակ՝ հարկի վճարման և ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն չվարելու պայմաններով: Այս երկրները միաժամանակ արգելապատնեշային տարածքների դեր էին կատարում մի կողմից Հռոմի, մյուս կողմից՝ անկախ Պարթևստանի և Մեծ Հայքի միջև: Կախյալ պետությունների մի մասը ժամանակի ընթացքում վերածվեց հռոմեական պրովինցիաների:

Երրորդ խմբի մեջ էին մտնում անկախ և հզոր պետությունները՝ **Պարթևստանը** և **Մեծ Հայքը**: Հռոմը հնարավորություն չունեց ուղղակի ծավալման միջոցով իր տիրապետությունը հաստատելու նրանց վրա: Այս պետությունների հետ հարաբերություններում, սկսած Օկտավիանոսից, գերիշխում էր դիվանագիտական պայքարի քաղաքականությունը, որն իրականացվում էր ներքին հակասությունների

օգտագործման միջոցով: Հռոմը ձգտում էր այստեղ ստեղծելու հռոմեամետ ուժեր, աջակցում էր Պարթևստանում և Մեծ Հայքում ոչ հռոմեամետ արքաների դեմ ծավալվող պայքարին:

Այդ քաղաքականությունը ամբողջապես դրսևորվեց Հռոմեական կայսրության գոյության ողջ ընթացքում: Օրինակ՝ պայքարը Հայքի նկատմամբ ազդեցություն ձեռք բերելու համար հաճախ հանգեցնում էր տևական պատերազմների: Դա էր պատճառը, որ Արևելքում Հռոմը ի վիճակի չէր ծավալվելու կամ վարելու այնպիսի հռոմեականացման քաղաքականություն, ինչպիսին կատարում էր Եվրոպայում: Հռոմի զգուշավոր քաղաքականությունը Արևելքում արմատական գործողություններ իրականացնելու առումով սկսվեց Օգոստոսից: Ինչպես նշում է հռոմեացի պատմիչ Սվետոնիոսը, «...**նա երբեք ձակաստանարտ կամ պատերազմ չէր սկսի, եթե համոզված չլիներ, որ հաղթանակի դեպքում կստանա ավելին, քան կկորցնի պատերազմի դեպքում**»:

Այնուամենայնիվ, ժամանակ առ ժամանակ Հռոմը փորձեր էր կատարում ընդարձակելու իր տիրապետության շրջանակները: Սակայն Հռոմի հաջողությունները կարճատև էին, ինչպես եղավ կայսր Տրայանոսի պարթևական արշավանքի պարագայում: Նույնիսկ պարթևական մայրաքաղաք Տիգրանի նվաճումը հնարավորություն չտվեց երկար ժամանակով հաստատվելու Միջագետքում: I–IV դարերում երբեմն տեղի էին ունենում հռոմեա–պարթևական պատերազմներ, որոնք, սակայն, ի վիճակի չէին խախտելու երկու պետությունների միջև հաստատված ուժերի հարաբերակցությունը: Հետագա դարերում էլ հռոմեա–

պարթևական և հռոմեա-սասանյան հակամարտությունը շարունակվեց, սակայն

կողմերից որևէ մեկի համար առանց էական հաջողությունների:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Դեպի Արևելք Հռոմի շուրջ երկդարյա ներթափանցումը ավարտվեց Ք.ա. 60-ական թվականներին՝ Պոմպեոսի արշավանքի արդյունքում: Արևելքի երկրներում Հռոմը ստիպված էր վարել տարբերակված քաղաքականություն: Այստեղ Հռոմի քաղաքականության ոլորտում էին ինչպես նրա անմիջական տիրապետությանը ենթակա պրովինցիաներ, այնպես էլ կիսանկախ և անկախ պետություններ, որոնց հետ Հռոմը պետք է հաշվի նստեր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ առանձնահատկությամբ է բնորոշվում Հռոմի ներթափանցումը Արևելք: Համառոտ ներկայացրե՞ք Հռոմի ներթափանցման պատմությունը Առաջավոր Ասիա:
2. Ինչո՞վ էր տարբերվում Հռոմի արևելյան քաղաքականությունը եվրոպականից: Որո՞նք էին Արևելքում Հռոմի քաղաքական հետաքրքրությունների թիրախ տարածքները. ինչո՞վ էին դրանք իրարից տարբերվում: Քաղաքական ինչ մանկերներ էր օգտագործում Հռոմը: Ձեր կարծիքով՝ ո՞րն էր դրանցից արդյունավետ. ինչո՞ւ:
3. Ժամանակագրական աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՞ք Հռոմի տարածքային և ռազմական ու դիվանագիտական ձեռքբերումները Արևելքում:

§ 3. ՀՌՈՄԸ ԵՎ ԵՎՐՈՊԱՆ

Հուլիոս Կեսարի գալլական արշավանքները

Ալլայան լեռներից այն կողմ ընկած եվրոպական ընդարձակ տարածաշրջանը Հռոմի արտաքին քաղաքականության տեսադաշտում հայտնվեց Կեսարի գալլական արշավանքների ժամանակ: Այս բազմաթիվ տարածքը Հռոմի համար կենսական մեծ նշանակություն ուներ երկու առումներով: Նախ՝ այն Հռոմին անմիջականորեն սահմանակից էր, և ոչ միշտ էր հնարավոր զսպել հյուսիսից հաճախակի Ալլայան լեռնանցքները հաղթահարող և Իտալիան ասպատակող ռազմատենչ ցեղերին (կելտեր (գալլեր), գերմանացիներ և այլք): Երկրորդ՝ Եվրոպան Իտալիային առավել մոտ գտնվող նյութական և մարդկային ռե-

սուրների մի անսպառ աղբյուր էր, նաև շուկա, որը կարելի էր օգտագործել:

Հուլիոս Կեսարի գալլական արշավանքների նախօրեին Գալլիայում տիրում էր լարված իրավիճակ՝ կապված կելտական երկու խոշոր ցեղամիությունների՝ էդուների և սեկվանների միջև հակամարտության հետ:

Ք.ա. 58 թ. մտնելով Գալլիա՝ Կեսարը հնազանդեցրեց *հելվետներին* (ներկայիս Շվեյցարիայում), իսկ սեկվանները ձանաչեցին Հռոմի գերիշխանությունը:

Հաջորդ տարի Կեսարը հաղթեց բելգերին, այնուհետև՝ ծովափնյա *արմորիկներին*: Իր հերթական արշավանքը Կեսարն ավարտեց *սկվիտսանների* նվաճմամբ: Այնուհետև նա անցավ Հռենոս գետը՝ գերմանական ցեղերի տա-

Վերցինգետորիքսը հանձնվում է Հուլիոս Կեսարին

րածքը, որից հետո գերմանացիները դադարեցրին իրենց արշավանքները դեպի Գալլիա:

Կեսարի նվաճումները վտանգվեցին **Ք.ա. 52 թ.**, երբ հարավային Գալլիայում սկսվեց արվերնների ցեղի առաջնորդ **Վերցինգետորիքսի** ապստամբությունը: Ապստամբությանը միացան շատ այլ ցեղեր:

Մի շարք անհաջողություններից հետո միայն Կեսարը կարողացավ գրավել ապստամբների գլխավոր հենակետ **Ալեզիա** ամրոցը: Վերցինգետորիքսը մահապատժի ենթարկվեց:

Այժմ Հռոմի տիրապետությունից դուրս էին մնում միայն Հռենոսից արևելք ընկած գերմանական հողերը, ինչպես նաև Բալկաններից հյուսիս գտնվող շրջանները:

Հռոմի քաղաքականությունը Արևմտյան Եվրոպայում

Գալլիայի նվաճումով սկսվեց Հռոմի ակտիվ ներթափանցումը Եվրոպայի տարբեր շրջաններ: Դա շարունակվեց Օգոստոսի և նրա հաջորդների օրոք և

իրականացվում էր տարբեր եղանակներով:

Այն շրջաններում, որոնց բնակչությունը անհնազանդություն էր դրսևորում, զենքի ունակ հասուն բնակչության մի մասը ֆիզիկապես բնաջնջվում էր կամ ստրկության վաճառվում:

Նորանվաճ շրջաններում կազմակերպում էին պրովինցիաներ կամ ավելի մանր վարչական միավորներ՝ հռոմեական կառավարչի գլխավորությամբ: Այնտեղ տեղադրվում էին կայազորներ, կառուցվում ամրություններ: Միաժամանակ հիմնվում էին բնակավայրեր, որտեղ բնակեցվում էին հռոմեական վերաբնակիչներ և առևտրականներ: Նոր նվաճված երկրների յուրացման այս փուլում Հռոմի նպատակը այդ տարածքների նկատմամբ հուսալի վերահսկողության ապահովումն էր:

Այնուհետև սկսվեց պրովինցիաների յուրացման քաղաքականության հաջորդ՝ «քաղաքակիրթ» փուլը, որը երկարատև միջոցառումների շարք էր: Անհրաժեշտ էր ապահովել տեղի բնակչության հնազանդությունը, վերջիններիս ինտեգրումը

կայսրության քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային համակարգ: Այդ նպատակով հավատարիմ ցեղերի բնակչության մի մասին, առաջին հերթին՝ ազնվականությանը, տրվում էին զանազան արտոնություններ, նույնիսկ հռոմեական քաղաքացիություն: Մասնավորապես, կայսր Կլավդիոսը **Ք.հ. 48 թ. Գալլիայի բնակիչներին շնորհեց հռոմեական սենատում ընտրվելու իրավունք**: Որոշ գալլական քաղաքների բնակչությանը տրվեց հռոմեական քաղաքացիություն:

Հռոմեական իշխանությունները նպատավոր պայմաններ էին ստեղծում տնտեսության զարգացման համար, հիմնում էին բարեկարգ ճանապարհներ: **Պրովինցիաներ էր ներթափանցում հռոմեական մշակույթը** (դպրոցների բացում, լատիներենի լայն տարածում, քաղաքաշինության նկատելի վերելք և այլն):

Հռոմի խաղաղ էքսպանսիայի լավագույն դրսևորումը Գալլիայի հռոմեականացումն է:

Կեսարի արշավանքներից անմիջապես հետո Գալլիայի յուրացումն իրականացվում էր համեմատաբար խաղաղ եղանակով: **Գալլիան բաժանվեց երկու վարչական շրջանների՝ Գալլիա և Բելգիա**: Կեսարը և նրա հաջորդները չվերացրին գալլական ցեղերի ավանդական հասարակական-քաղաքական կառուցվածքը: Նախկինի պես ցեղերը արքայիկների և ցեղապետների իշխանության տակ էին: Նրանք պարտավոր էին ապահովել բնակչության հավատարմությունը Հռոմի հանդեպ և հավաքել հարկերը:

Կեսարը հանդուրժող էր նաև գալլերի ավանդական պաշտամունքների հանդեպ: Գալլ հոգևորականները՝ **դրուիդները**, շարունակում էին իրականաց-

նել իրենց գործունեությունը՝ չնայած այն հանգամանքին, որ տաճարներում և սրբավայրերում պահվող հարստության զգալի մասը բռնագրավվեց և ուղարկվեց Հռոմ:

Քաղաքներում և որոշ շրջաններում **լատիներենը հայտարարվեց պաշտոնական հաղորդակցության լեզու**: Ողջ Գալլիայում մտցվեց հռոմեական դրամական համակարգը, ընդ որում՝ միայն հռոմեական իշխանություններին իրավունք վերապահվեց հատել ոսկե դրամ:

Գալլիայի յուրացումով սկսվեց Կենտրոնական և Արևմտյան Եվրոպայի պատմության որակական նոր փուլ: Եթե մինչ այդ դարեր շարունակ Հռոմի և Ալպյան լեռներից հյուսիս բնակվող ժողովուրդների փոխհարաբերություններում գերակշռում էին ռազմական բախումները, ապա այժմ գալլական ցեղերը դադարեցրին ոտնձգությունները հռոմեական տիրույթների հանդեպ: **Ժամանակակից Ֆրանսիայի, Ըվեյցարիայի և Բելգիայի գալլերը ներառվեցին Հռոմի վարչաքաղաքական համակարգ և բռնեցին քաղաքակրթության ճանապարհը**: Ի դեմս գալլական (կելտական) աշխարհի՝ զգալիորեն ընդլայնվեցին քաղաքակրթության տարածման սահմանները: Այժմ արդեն «բարբարոսական ծայրագավառը» տեղափոխվեց **Հռենոս գետից արևելք**՝ սկսվելով հետագայի Գերմանիայից և շարունակվելով դեպի Արևելյան Եվրոպա:

Արևմտյան Եվրոպան կայսրության շրջանում

Գալլիայի հռոմեականացման գործընթացը շարունակվեց կայսրության շրջանում: Հռոմեական իշխանությունները ձգտում էին մարդկային և նյութական

Կայսրության տարածքում հռոմեացիների կողմից կառուցված ճանապարհներից մեկը

ռեսուրսներով արտակարգ հարուստ այս ռազմավարական տարածքը ներառելու կայսրության քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային համակարգ: Առաջին հերթին կարգավորվեց հարկային համակարգը: Օգոստոսից սկսած՝ 15 տարին մեկ անգամ կատարվում էին գույքագրում և դրան համապատասխան հարկի չափի սահմանում: Գալլիայի տարածքում իրականացվող յուրաքանչյուր տնտեսական գործարք (առք ու վաճառք, ներմուծում, արտահանում և այլն) ենթակա էր հարկման:

Գալլիայի կարևոր ռազմավարական կենտրոններում և գերմանական ցեղերին հարող սահմանային կետերում տեղադրվեցին հռոմեական կայազորներ: Դեռևս Կեսարի արշավանքներից մի քանի տարի անց հռոմեական զինվորների ընդհանուր թիվը այստեղ հասավ շուրջ 100 հազարի: Մոտավորապես այդքան էլ հռոմեացի վերաբնակիչների հողեր տրամադրվեցին: Տասնյակ հազարավոր հռոմեացի առևտրականներ և այլ զբաղ-

մունքի տեր անձինք մշտապես ապրում էին Գալլիայում: Սրանով հռոմեացիները ձգտում էին իրենց համար ստեղծելու ամուր սոցիալական հենարան: Դա նույն քաղաքականությունն էր, որն իրականացնում էին Արևելքում:

Այնուամենայնիվ, չնայած Գալլիայի նվաճումն ուղեկցող մարդկային և նյութական խոշոր կորուստներին՝ հռոմեական տիրապետությունը Գալլիայում ունեցավ նաև դրական հետևանքներ:

Առաջինը Գալլիայի տնտեսության շարունակական վերելքն էր, հատկապես գյուղատնտեսության բնագավառում: Ք.հ. I–II դարերում կտրուկ աճեցին նախկինում անմշակ հողերի յուրացման ծավալները: Երկրագործությունը, մասնավորապես հացահատիկի մշակումը, վերածվեց Գալլիայի տնտեսության հիմքի: Առաջացան խոշոր երկրագործական տնտեսություններ, որոնք պատկանում էին հռոմեացիներին և տեղական ազնվականությանը: Աճեց խոշոր քաղաքների և բնակավայրերի թիվը:

Զգալի վերելք ապրեցին հանքարդյունաբերությունը, արհեստագործությունը և առևտուրը: Հռոմեացիները Գալլիայում ստեղծեցին բարեկարգ ճանապարհների համակարգ: Դրանք շուրջ 10 մ լայնությամբ սալապատ ճանապարհներ էին, որոնք զգալիորեն հեշտացրին ներքին երթևեկը և նպաստեցին առևտրի զարգացմանը: Մեծ վերելք ապրեց քաղաքաշինությունը: Քաղաքները կառուցվում էին հռոմեական օրինակով, միասնական նախագծով: Քաղաքները Գալլիայի հռոմեականացման կարևոր օղակներից էին: Այստեղ էր բնակվում հռոմեական կենցաղը յուրացրած գալլական ազնվականության մեծ մասը:

Հռոմեականացման գործընթացի առավել կարևոր ուղղությունը լատիներենի ներդրումն էր Գալլիայում: Գալլական ազնվականության վերնախավը արագ յուրացրեց լատիներենը՝ փորձելով նմանվել նվաճողներին՝ դրանից բխող հետևանքներով: Ք.հ. I դ. գալլական քաղաքների բնակչության խոսակցական լեզուն, ի տարբերություն գյուղական շրջան-

ների, գերազանցապես լատիներենն էր: Այն դասավանդվում էր դպրոցներում, պաշտոնական լեզու էր բանակում, որտեղ ծառայում էին շատ գալլեր: Լատիներենի ներդրմանը շատ նպաստեց այն հանգամանքը, որ գոյություն չունեին միասնական կելտերեն, այլ կային ընդամենը բարբառներ: Բացի այդ՝ կելտերը չունեին սեփական գիր և օգտվում էին լատինական այբուբենից: Արդյունքում արդեն *կայսրության վերջին փուլում լատիներենը դարձավ Գալլիայի բնակչության մեծ մասի լեզուն:*

Հռոմի ներթափանցման և այնտեղ իրականացված հռոմեականացման քաղաքականության արդյունքում Գալլիան աստիճանաբար կորցրեց իր էթնիկ-մշակութային նկարագիրը: Հռոմին մոտ գտնվող կամ տնտեսական և ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող շրջանները մեծ մասամբ ինտեգրվեցին Հռոմեական կայսրության կյանքում: Միայն առանձին հեռավոր շրջաններն էին դեռևս դուրս մնում հռոմեականացումից:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Ք.ա. I դարում Հռոմը, տիրելով Արևմտյան Եվրոպայի մեծ մասին, ձեռնամուխ եղավ դրա յուրացմանը: Դա իրականացվում էր նպատակասլաց քաղաքականության միջոցով: Սկզբում հռոմեացիները ճնշում էին հակահռոմեական ելույթները, գրավված տարածքները միավորում էին պրովինցիաներում և սահմանամերձ գոտիներում կառուցում էին ամրություններ: Վերջապես Հռոմը Գալլիայում սկսեց իրականացնել հռոմեականացման նպատակասլաց քաղաքականություն, որի արդյունքում այս ընդարձակ տարածաշրջանը հիմնավորապես ինտեգրվեց կայսրության մեջ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ էին հռոմեացիները մեծ ուշադրություն դարձնում Ալպյան լեռներից հյուսիս ընկած եվրոպական տարածաշրջանին: Պաշտպանական նկատառումով ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեցին հռոմեացիները:
2. Եվրոպայի տարբեր շրջանների հանդեպ Հռոմը տարբեր քաղաքականություն էր վարում. փաստերով հիմնավորե՞ք այս պնդումը:

3. Կեսարի արշավանքներից անմիջապես հետո ինչ եղանակով էր իրականացվում Գալլիայի հռոմեականացումը: Վարչական ինչ շրջանների այն բաժանվեց:
4. Գալլիայի հռոմեական յուրացումը ինչ նշանակություն ունեցավ Եվրոպայի պատմության մեջ: Ք.հ. I–III դարերում Եվրոպայի ո՞ր մասն էր համարվում «բարբարոսական ծայրագավառ»:
5. Կայսրության շրջանում ինչ նորություններ մտան Գալլիայի հռոմեականացման քաղաքականության մեջ: Ներկայացրե՞ք Գալլիայի հռոմեականացման հիմնական արդյունքները:

ԳԼՈՒԽ 8. ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՎԱՐՏԸ

§ 1. ՀՈՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ III–V ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Պրինցիպատից դոմինատ

III դարում Հռոմեական կայսրությունը նշանակալից կորուստներ կրեց, ինչը կապված էր *Սևերոսների* արքայատոհմի օրոք ներքաղաքական կյանքում տիրող ձգնաժամի հետ: Դանուբյան պրովինցիաներում գոթական ցեղերը, իսկ Գալլիայում գերմանական *ալեմաններն* ու *ֆրանկները* սպառնում էին հռոմեական տիրույթներին: Իրենց հերթին գալլերը փորձեցին անկախանալ Հռոմից և ստեղծեցին սեփական պետություն: Իսկ արևելքում սասանյան արքա *Շապուհ I-ը* պարտության մատնեց հռոմեական բանակին *Եդեսիայի* մոտ՝ գերելով նույնիսկ կայսր *Վալերիանոսին*:

Ավրելիանոսի օրոք նոր սպառնալիք ստեղծվեց Եվրոպայում: Կայսրը ստիպված էր ապահովության համար զորքերը և հռոմեական վերաբնակիչներին տեղափոխել Դանուբի ձախափնյակ: *Գոթերը, սարմատները և մարկոմանները* գրավեցին *Դակիա* պրովինցիան: Քանի որ բարբարոսները սպառնում էին նաև Իտալիային, Հռոմ քաղաքի շուրջը կառուցվեց նոր պարիսպ:

Այս իրավիճակում զինվորական վերնախավի աջակցությամբ կայսր հռչակվեց ծագումով իլլիրիացի *Դիոկղետիանոսը* (284–305 թթ.):

Դիոկղետիանոսն անցկացրեց ռազմավարչական մեծ բարեփոխումներ, որոնց նպատակն էր ապահովել անձայրածիր կայսրության արդյունավետ կառավարումը և վերանվաճել կորցրած տարածքները: Նա կայսրությունը բաժանեց երկու մասի՝ արևելյան (կենտրոնը՝ *Նիկոմեդիա*՝ Փոքր Ասիայում) և արևմտյան (կենտրոնը՝ *Միլան*): Դրանցից յուրաքանչյուրում կառավարում էր *օգոստոս* տիտղոսը կրող անձ: Արևելքը նա վերցրեց իրեն, իսկ արևմուտքում նշանակվեց *Մաքսիմիանոսը*: Օգոստոսներն ունեին մեկական տեղակալներ՝ *կայսրեր*, որոնց նստավայրերը առավել վտանգավոր սահմանամերձ շրջաններում էին: Վերջիններիս կնության տրվեցին օգոստոսների դուստրերը՝ պայմանով, որ 20 տարի անց նրանք դառնալու էին օգոստոսներ: Կառավարման այս համակարգը կոչվեց *քառասպետություն* (տետրարխիա):

Կայսրությունը բաժանվեց 12 *դիոցեզների*, որոնք էլ իրենց հերթին՝ *պրո-*

վինցիաների: Վերջիններիս չափերը փոքրացվեցին, իսկ քաղաքացիական և ռազմական գործառույթներն անջատվեցին միմյանցից: Դրա նպատակը պրովինցիաների կառավարիչների ինքնուրույնության սահմանափակումն էր:

Կատարվեց նաև ռազմական բարեփոխում: Ավելացվեց բանակի թվակազմը ի հաշիվ նախկին ստրուկների և կայսրության տարածքում վերաբնակված բարբարոսների: Բանակում ընդգրկվեցին նաև կայսրության սահմաններում բնակվող բարբարոսների ջոկատներ (**Ֆեդերասոսները**):

Այսպիսով՝ Դիոկղետիանոսի օրոք ավարտվեց պրինցիպատը, և հիմք դրվեց կառավարման նոր եղանակին՝ **դոմինատին** (լատ.՝ «տեր» բառից): Դրա էությունն այն էր, որ ստեղծվեց ռազմական միապետություն՝ մեկ անձի անսահմանափակ իշխանությամբ: Կայսերական իշխանությունը աստվածացվում էր: Կայսրության բոլոր քաղաքացիները համարվում էին կայսեր, ոչ թե պետության հպատակները:

Դիոկղետիանոսի՝ իշխանությունից հրաժարվելուց հետո արևմտյան կայսրության օգոստոսի որդին՝ **Կոստանդիանոսը**, վերացրեց տետրարխիան (քառապետություն) և դարձավ կայսրության միանձնյա կառավարիչ (306–337 թթ.): Այնուամենայնիվ, նա պահպանեց Դիոկղետիանոսի ստեղծած քառամաս վարչական համակարգը, որոնցից յուրաքանչյուրը կոչվում էր **պրեֆեկտուրա**: Դրանց կառավարիչները կոչվում էին **պրեֆեկտներ**, որոնք անմիջականորեն ենթարկվում էին կայսրին:

330 թ. Կոստանդիանոսը հեռացավ Հռոմից և մայրաքաղաք հռչակեց Բոսֆո-

րի ափին գտնվող **Բյուզանդիոն** քաղաքը, որը վերանվանվեց **Կոստանդնուպոլիս**:

Կոստանդիանոսի կարևորագույն ձեռնարկումներից էր **325 թ. Նիկեայի ժողովում** քրիստոնեական կրոնի պարտադիր դոգմաների ընդունումը. կայսրն անձամբ մասնակցում էր ժողովին: Կայսրության խոշոր քաղաքներում (Երուսաղեմ, Անտիոք, Ալեքսանդրիա, Հռոմ, Կոստանդնուպոլիս) ստեղծվեցին եպիսկոպոսություններ, որոնց առաջնորդները ստացան **պատրիարք** տիտղոսը: Իսկ Հռոմի և Ալեքսանդրիայի պատրիարքները կոչվում էին նաև **պապեր**: Կայսրության տարածքում քրիստոնեության պաշտոնականացմանը չխանգարեց նույնիսկ կայսր **Տուլիանոսի** (361–363) փորձը՝ վերականգնելու հեթանոսությունը:

Այսպիսով՝ Կոստանդիանոսի օրոք Հռոմեական կայսրությունում վերջնականապես հաղթանակ տարավ դոմինատը՝ կայսեր անսահմանափակ, աստվածացված իշխանությունը:

Բարբարոսները կայսրության սահմաններին. Հռոմի անկումը

Կայսրության հյուսիսային սահմաններում լուրջ սպառնալիք ներկայացնող բարբարոսները զգալիորեն ակտիվացան IV–V դարերում: Այս ընթացքում Եվրոպայի տարբեր շրջաններում շարունակվում էր ցեղային միությունների ձևավորման գործընթացը, որում հատկապես ակտիվ էին գերմանական ցեղերը: Սև ծովի հյուսիսային ափերին ստեղծվեցին արևելյան և արևմտյան գոթերի միությունները: Հռենոս և Դանուբ գետերի ավազանում ձևավորվեցին **Ֆրանկների, տաքսերի, լանգոբարդների և վանդալների** միությունները: Օդեր և Վիսլա գետերից արևելք և հարավ

Բարբարոսների կողմից Հռոմի գրավումն ու ավերումը

կազմավորվեցին *սլավոնական* տարբեր ցեղամիություններ:

Սրանց հարբարությունները կայսրության հետ սովորաբար խաղաղ բնույթ էին կրում: Բարբարոսական ցեղերի տոհմային ավագանին կանոնավոր շփումներ ուներ կայսրության պրովինցիալ վարչակազմի հետ: Նրանցից շատերն արագորեն յուրացնում էին հռոմեական ազնվականության կենցաղը, առավել զարգացած ցեղերի կյանքում մուտք էր գործում նստակյաց երկրագործական և արհեստագործական կենցաղավարությունը: Հաճախ բարբարոսական բնակչության մի մասը, կայսրության համաձայնությամբ, փոխադրվում էր նրա տարածք՝ վարձու զինծառայության պայմանով: Դա որոշակիորեն փոփոխում էր կայսրության հյուսիսային պրովին-

ցիաների բնակչության ազգագրական պատկերը:

Բարբարոսների ճնշումը կայսրության վրա հատկապես ուժեղացավ՝ կապված արևելքից *հոների* տեղաշարժի հետ: Վերջիններս **375 թ.** ջախջախեցին գոթերին, որոնք ստիպված էին ապաստան խնդրել Արևելյան կայսրության կայսր *Վաղեսից*՝ խոստանալով անցնել զինծառայության: Չստանալով խոստացված պարենային օգնությունը՝ նրանք ապստամբեցին և շարժվեցին դեպի Կոստանդնուպոլիս: **378 թ.** *Ադրիանուպոլիս* մոտ գոթերը պարտության մատնեցին կայսերական զորքին. Վաղեսը զոհվեց ճակատամարտում:

Իրավիճակը որոշակիորեն բարելավվեց *Թեոդոսիոս I* կայսեր օրոք, որը գոթերին՝ որպես ֆեդերատների, բնակեցրեց Բալկաններում: Այնուամենայնիվ, այլևս չկարողանալով պահպանել վերահսկողությունը ողջ կայսրության նկատմամբ՝ նա **395 թ.** այն բաժանեց երկու մասի: Արևելյան մասում կայսր հռչակվեց նրա ավագ որդի *Արկադիոսը*, իսկ արևմուտքում՝ կրտսերը՝ *Հոնորիոսը*: Այսպիսով՝ Հռոմեական կայսրությունը բաժանվեց երկու ինքնուրույն կայսրությունների:

Այս իրադարձությունից հետո Արևմտյան կայսրությունը արագորեն սկսեց անկում ապրել: Դրա պատճառն այն էր, որ բարբարոսները արևելքից արևմուտք շարժման ընթացքում անխուսափելիորեն պետք է բախվեին Իտալիայի հետ: Առժամանակ Հոնորիոսին հաջողվում էր կասեցնել բարբարոսների հարձակումները: Դրան նպաստեց արքունիքում կարևոր դեր ունեցող, հայտնի զորավար, ծագումով վանդալ *Ստիլիխոսի* գործունեու-

թյունը: Վերջինս հետ մղեց վեստգոթերի հարձակումը, Իտալիայի մատույցներն ամրացնելու նպատակով **407 թ.** Բրիտանիայից հետ կանչեց լեգեոնները: Սրանով ավարտվեց կայսրության տիրապետությունը Ալպերից հյուսիս:

Այնուամենայնիվ **410 թ.** վեստգոթական զորքը **Ալարիխի** գլխավորությամբ գրավեց և ավերեց Հռոմը: Միայն Ալարիխի մահից հետո վեստգոթերը հեռացան Գալլիա, որտեղ ստեղծեցին թագավորություն՝ **Թուլուզ** մայրաքաղաքով (418 թ.): Ավելի ուշ նրանք նվաճեցին նաև Պիրենեյան թերակղզու մեծ մասը: Նրանց ճնշման տակ այստեղ նախկինում հաստատված վանդալները և ալանները հեռացան Աֆրիկա, որտեղ ստեղծեցին թագավորություն՝ **Կարթագեն** մայրաքաղաքով:

Արևմտյան կայսրության վերջին ռազմաքաղաքական ձեռնարկումը հոների արշավանքի դեմ դիմադրության կազմակերպումն էր: **451 թ.** Գալլիայում՝ **Կաստալունյան դաշտում**, հռոմեական–գերմանական–գալական միացյալ բանակը զորավար **Աեցիուսի** գլխավորությամբ պարտության մատնեց հոներին:

Դա վերջին լուրջ հաջողությունն էր: **476 թ.** Իտալիայում տեղակայված գերմանական վարձու զորքերի հրամանատար **Օդոակրը** գահընկեց արեց մանկահասակ կայսր **Հոմուլոս Ավգուստուլուսին**, որով էլ ավարտվեց Արևմտյան կայսրության գոյությունը: Կայսերական պատվանշանները (թագը և հագուստը) Օդոակրը ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս՝ արևելյան կայսրին:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Դիոկղետիանոսից սկսված վարչաքաղաքական բարեփոխումները և 395 թ. կայսրության բաժանումը երկու մասի ի վիճակի չեղան պահպանելու Հռոմեական կայսրության տարածքային ամբողջականությունը: Դրա պատճառը ոչ այնքան ներքին խնդիրներն էին, որքան ժողովուրդների մեծ գաղթի սկսվելը և Եվրոպայի տարբեր ժողովուրդների քաղաքական ակտիվության աննախադեպ աճը՝ «բարբարոսական» պետականությունների կազմավորումը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն էր Հռոմեական կայսրության III դարում ունեցած տարածքային կորուստների գլխավոր պատճառը: Ովքեր էին կայսրության հակառակորդները:
2. Ռազմավարչական ինչ բարեփոխումներ անցկացրեց Դիոկղետիանոս կայսրը: Ինչ էր քառապետությունը. պարզաբանե՞ք կառավարման այդ համակարգը: Ինչո՞վ էր տարբերվում դոմինատը պրինցիպատից: Ո՞րն էր դոմինատի էությունը:
3. Ինչո՞ւ Կոստանդիանոսը վերափոխեց տետրարխիան: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ նա մայրաքաղաքը տեղափոխեց Բյուզանդիոն: Վերհանե՞ք Նիկեայի տիեզերական ժողովի նշանակությունը:
4. Ցեղային ինչ միություններ էին կազմավորվել և Եվրոպայի ո՞ր տարածքներում. թվարկե՞ք դրանք: Ներկայացրե՞ք դրանց և Հռոմեական կայսրության հարաբերությունները մինչև հոների արշավանքները:

5. Պարզաբանները հոների տեղաշարժերի և հարձակումների հետևանքները բարբարոսների ցեղային միությունների վրա:

6. Ինչո՞ւ Թեոդոսիոս I կայսրը երկու մասի բաժանեց կայսրությունը: Վերհանե՞ք Արևմտյան Հռոմեական կայսրության անկման պատճառները:

§ 2. ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Պարթևական պետությունը

Սելևկյանները հազիվ մի քանի տասնամյակ կարողացան պահպանել իրենց լայնածավալ տերության արևելքը: Ք.ա. III դարի կեսերին նրանից անջատվեցին և անկախացան *Բակտրիան* (ներկայիս Աֆղանստանի հյուսիսը և Ամուդարյա գետի ձախափնյակը) և *Պարթևստանը*:

Պարթևների առաջին արքան *Արշակն* էր, որի անունով էլ արքայատոհմը սկսեց կոչվել *Արշակունիք*: Սկզբնական շրջանում Պարթևստանը համեմատաբար փոքր տարածք էր զբաղեցնում: Արշակի որդի *Տրդատ I-ը* միայն տարածքային զիջումների գնով պահպանեց իր պետությունը սելևկյան արքա Անտիոքոս III-ի արևելյան արշավանքի ընթացքում:

Պարթևստանի վերելքը սկսվեց *Միհրդատ I-ի* օրոք (Ք.ա. 171–138 թթ.), երբ պետությունը տարածվեց Հինդուստանի լեռներից մինչև Եփրատ: Սակայն դրանից մի քանի տարի անց Պարթևստանը ենթարկվեց արևելքից *թոխարների* հարձակմանը: Պարթևական երկու արքաները՝ *Տրատատ II-ը* և *Արտավան I-ը*, զոհվեցին թոխարների դեմ պատերազմներում: Միայն *Միհրդատ II-ին* հաջողվեց կանգնեցնել հակառակորդին: Արքան նույնիսկ փորձ կատարեց մերձենալու Հռոմի հետ՝ դեսպան ուղարկելով Սուլլայի մոտ:

Պարթևական պետության հզորացմանը ծանր հարված հասցրեց Մեծ Հայքի արքա Տիգրան Մեծը՝ նրանից զավթելով

զգալի տարածքներ: Սակայն Տիգրանի անհաջողությունը Հռոմի դեմ պատերազմում կրկին խթանեց պարթևների ակտիվությունը: *Ք.ա. 53 թ.*՝ Խառանի ձակատամարտից հետո, պարթևները գրավեցին Ասորիքը: Պարթևական արքա *Տրատատ IV-ը* պարտության մատնեց Անտոնիոսին նրա՝ *Ք.ա. 36 թ.* արևելյան արշավանքում:

Այս պահից պարթևա-հռոմեական հարաբերություններում հաստատվեց երկարատև խաղաղություն: Պարթևստանը վերածվեց Առաջավոր Ասիայի հզորագույն տերության, որի հետ Հռոմը ստիպված էր հաշվի նստել:

Հռոմի ակտիվությունը Արևելքում վերսկսվեց կայսր Տրայանոսի արշավանքով: Միայն կայսեր մահը փրկեց պարթևներին հետագա կորուստներից: Տրայանոսի հաջողությունները կրկնեցին *Մարկոս Ավրելիոսը 164 թ.* և *Սեպտիմիոս Սևերոսը՝ 198–199 թթ.*: Պարթևական վերջին արքա *Արտավան V-ը* հռոմեացիներից հետ նվաճեց Միջագետքը, սակայն մի քանի տարի անց՝ *226 թ.*, Պարթևական պետությունը անկում ապրեց Սասանյանների ապստամբության հետևանքով: Արտաշիրի բարձրացրած ապստամբությունն ավարտվեց հաջողությամբ, իսկ Արտավան V-ը սպանվեց:

Պարթևական պետությունը քաղաքակրթական տարբեր աստիճաններ ունեցող, կիսանկախ երկրների միություն էր: Բուն Պարթևստանը և իրանալեզու

Սելևկյան տերության խոշորագույն քաղաքներից մեկի՝ Ապամեայի ավերակները

շրջանները բաղկացած էին արքայատոհմի անդամների կողմից կառավարվող մարզերից, որոնց կառավարիչները հաճախ իշխում էին ժառանգաբար (Ատրպատական, Ֆարս, Էլամ): Նրանք ունեին սեփական զորք, իսկ ոմանք նույնիսկ դրամ էին հատում: Հռոմեացի պատմիչ Պլինիոսի տեղեկության համաձայն՝ պարթևներին ենթակա էին 18 թագավորություններ: Տերության առավել զարգացած շրջանը արևմտյանն էր: Միջագետքը և Ասորիքը տիպիկ հելլենիստական տարածքներ էին, որտեղ գերիշխում էր քաղաքային կենցաղը, իսկ հոգևոր և նյութական մշակույթը հիմնավորապես հելլենականացած էր:

Պարթևստանի կառավարման համակարգը լիովին արտացոլում էր տերության բազմաշերտ կառուցվածքը: Գոյություն չունեի պետական կառավարման միասնական համակարգ: Հաճախ պահպանվում էին նվաճված երկրում նախկին ժամանակներից մնացած կառավարման մարմինները: Պարթևական արքաները հաշվի էին նստում տերության կազմում

եղած երկրների առանձնահատկությունների ու ավանդույթների հետ:

Միայն հզոր արքայական իշխանության պայմաններում էր հնարավոր իրականացնել այսպիսի տարաբնույթ վարչական կառույցի վերահսկողությունը: Արքայական իշխանության թուլացման դեպքում տերության ինքնուրույն միավորները սկսում էին դրսևորել կենտրոնախույս միտումներ: Դա հատկապես զգացվեց արդեն Ք.հ. I–III դարերում, երբ տերության կազմում եղած որոշ երկրներ փաստացի դուրս եկան պարթևական արքաների վերահսկողությունից: Այսպես՝ **58 թ.** անկախացավ **Վրկանիսան**, որի արքան նույնիսկ դեսպանություն ուղարկեց Հռոմ: III դարի սկզբին տերության կազմից դուրս եկավ Ֆարսը, որի արքան ընդունեց **շահ** (արքա) տիտղոսը:

Հնդկաստանը Մսուրյան հարստության շրջանում

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքից մի քանի տարի անց նվաճողների դեմ սկսվեց ապստամբություն՝ **Մսուրյան**

Մաուրյան հարստություն. Աշոկա

տոհմի ներկայացուցիչ *Չանդրագուպտայի* գլխավորությամբ: Նա վտարեց մակեդոնացիներին, իսկ *Ք.ա. 305 թ.* հաջողության հասավ Հնդկաստան արշաված Սելևկոս I-ի դեմ պատերազմում: Սելևկյանները ստիպված էին Չանդրագուպտային զիջել զգալի տարածքներ Աֆղանստանում և Իրանում: Նորաստեղծ պետության կենտրոնական մասն ընդգրկում էր *Մագադհան*՝ Գանգեսի հովտում (մայրաքաղաքը՝ *Պատալիպուտրա*): Չանդրագուպտային փոխարինեց որդին՝ *Աշոկան* (*Ք.ա. 268–231*), որի օրոք Մաուրյան պետությունը հասավ իր հզորության բարձրակետին:

Պետությունը տարածվում էր գրեթե ողջ թերակղզու վրա՝ ընդգրկելով նաև զգալի տարածքներ Հնդկաստանից արևմուտք: Աշոկան ստեղծեց պետական կառավարման այնպիսի համակարգ, որն ապահովում էր ահռելի տերության կառավարումը: Տերությունը բաժանվեց 5 փոխարքայությունների, որտեղ կառավարում էին արքայատոհմի անդամները:

Սանչի ստուպայի դարպասը.
Մաուրյան ժամանակաշրջան

Փոխարքայություններն իրենց հերթին բաժանվում էին ավելի մանր վարչական միավորների: Արքային կից գործում էր արքայական խորհուրդը, որի անդամները բարձրագույն ազնվականության ներկայացուցիչներն էին:

Պետությունն ամրապնդելու ճանապարհին կարևոր խնդիր էր նրա տարբեր շրջանների բնակչության միջև հոգևոր կապերի սերտացումը, քանի որ յուրաքանչյուր երկիր ուներ իր սեփական կրոնապաշտամունքային համակարգը: Չվերացնելով մյուս կրոնները՝ Աշոկան համապետական կրոն հռչակեց *բուդդայականությունը*:

Մաուրյան պետությունը Աշոկայից հետո սկսեց թուլանալ և *Ք.ա. 180 թ.* անկում ապրեց:

Մաուրյան տերությունը Հնդկաստանի պատմության մեջ առաջին համահնդկական պետությունն էր, որի արքաները փորձում էին ստեղծել մեկ միասնական քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային համակարգ:

Չինաստանը Ցին կայսրության շրջանում

Ք.ա. V–III դարերում Չինաստանը բաժանված էր մի շարք խոշոր և մանր թագավորությունների՝ *Հան, Չժաո, Ցին* և այլն: Մինչև Ք.ա. IV դ. վերջը սրանցից Ցին պետությունը երկրորդական նշանակություն ուներ: Արքաների հիմնական մտահոգությունը երկիրը բարեփոխումների միջոցով ամրապնդելն էր:

Ք.ա. IV դ. վերջերից Ցինի արքաները սկսեցին նվաճողական պատերազմներ: *Ք.ա. 241 թ.* նրանք պարտության մատնեցին չորս թագավորությունների միացյալ բանակին, իսկ *Ք.ա. 221 թ.* Ցինի արքա *Ին Չժենը* հաղթեց վերջին հակառակորդներին: Նա այդուհետ սկսեց կոչվել *Ցին Շի Հուանդի*՝ «Ցինի առաջին կայսր»: Մայրաքաղաք հռչակվեց *Չուանը*: Հետագայում կայսրը գրավեց նաև հարավային Չինաստանը, իսկ հյուսիսում վտարեց քոչվոր հոների: Քոչվորների առջև պատնեշ ստեղծելու նպատակով նա կառուցեց *Չինական մեծ պարիսպը*՝ շուրջ 5000 կմ երկարությամբ:

Ցին Շի Հուանդին կատարեց վարչական բարեփոխումներ՝ կայսրությունը բաժանելով 40 մարզերի: Կայսրը ձգտում էր ստեղծելու միասնական ժողովուրդ՝ միասնական կառավարման համակարգով և մտայնությամբ: Արգելվեց տարբեր մարզերի բնակիչներին իրենց անվանել ըստ տվյալ մարզի նախկին անվան: Երկրի ներքին շրջաններում եղած քաղաքների պարիսպները քանդվեցին, պահպանվեցին միայն սահմանամերձ շրջանների ամրությունները: Մասնավոր անձանց ձեռքում եղած զենքը առգրավվեց: Արգելվեց նաև կրել ժառանգական տիտղոսներ:

Ցին կայսրություն. Ցին Շի Հուանդի

բոլոր քաղաքացիները հավասար էին օրենքի առջև: Մոցվեցին միասնական օրենսդրություն, գերագույն վերահսկողական ծառայություն, որը հսկում էր վարչական ապարատի գործունեությունը և ենթարկվում էր անձամբ կայսրին:

Կայսրը մեծ նշանակություն էր տալիս ցամաքային և գետային ճանապարհաշինությանը: Շինարարական աշխատանքները մեծ չափեր ընդունեցին: Մոցվեցին կշոի, երկարության, ծավալի միասնական միավորներ, ինչպես նաև միասնական դրամ: Կատարվեց գրային համակարգի բարեփոխում. հիերոգլիֆային գիրը պարզեցվեց, որպեսզի հեշտացվի դրա կիրառումը: Ժամանակակից չինական գրի հիմքում ընկած է այդ շրջանի գրային համակարգը:

Այսպիսով՝ Ցին Շի Հուանդին արմատական բարեփոխումներ իրականացրեց տերության քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային կյանքում, որոնց նպատակն էր ստեղծել միասնական ամուր պետականություն:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՐ ԱՇՈԿԱ ԱՐՔԱՅԻ ՀՌՉԱԿԱԳԻՐԸ (ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ)

Աստվածների սիրելին՝ Աշուկա արքան, ասում է. «Բարի գործ կատարելը դժվար է: Նա, ով բարի գործ է կատարում, շատ պետք է չարչարվի: Ես շատ բարի գործեր եմ կատարել, և եթե իմ որդիները, թոռները և նրանց հետնորդները ընդհուպ մինչև աշխարհի վերջը այդպես վարվեն, նրանք էլ շատ բարի գործեր կանեն: Սակայն եթե նրանցից որևէ մեկը անտեսի սա, ապա չարիք կգործի: Հիրավի, չար գործ կատարելը շատ հեշտ է»:

Աստվածների սիրելին՝ Աշուկա արքան, ասում է. «Նախկինում պետական գործերը կարգավորված չէին, ոչ էլ արքային զեկուցում էին ամեն պահ: Բայց այժմ ես հրամայել եմ, որ ցանկացած ժամանակ՝ ուտելիս կլինեն ես, թե կանացի հարկաբաժնում, ննջարանում, թե մարտակառքի վրա, պատգարակի վրա, թե այգում կամ որևէ այլ վայրում, լրաբերներին պետք է հանձնարարվի զեկուցել ինձ ժողովրդի վիճակի մասին, որպեսզի ես տեղյակ լինեմ այդ վիճակի մասին, որտեղ էլ որ կլինեն»:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Ք.ա. III դարում Առաջավոր Ասիայի մի մասում, Հնդկաստանում և Չինաստանում, նախկինում գոյություն ունեցող քաղաքակրթական կենտրոններում ձևավորված պետությունների տարածքում ի հայտ է գալիս քաղաքական կենտրոնացման միտում: Դրա անմիջական հետևանքը Պարթևստանի, Մաուրյան Հնդկաստանի և Ցին կայսրության հանդես գալն էր:

Հարցեր և սուսադրանքներ

1. Երբ և ո՞վ հիմնադրեց Պարթևական պետությունը: Ո՞ւմ օրոք վերելք ապրեց Պարթևստանը: Արևելքից ո՞ր ցեղերն էին սպառնում Պարթևստանին Ք.ա. III դարի երկրորդ կեսին:
2. Ք.ա. I դարի առաջին կեսին ո՞վ ծանր հարված հասցրեց պարթևների տերությանը: Ի՞նչ արդյունք ունեցան այդ նույն դարի կեսերի հռոմեա-պարթևական բախումները: Ե՞րբ անկում ապրեց Պարթևստանը:
3. Ներկայացրե՛ք Պարթևստանի հասարակական կյանքի առանձնահատկությունները: Ի՞նչպիսի՞ն էր կառավարման համակարգը:
4. Ո՞վ գլխավորեց մակեդոնացիների դեմ պայքարը Հնդկաստանում Ք.ա. IV դ. վերջին: Ո՞ւմ օրոք Մաուրյան պետությունը հասավ իր հզորության գագաթնակետին: Ո՞ր կրոնը դարձավ համապետական:
5. Քաղաքական ի՞նչ իրավիճակ էր տիրում Չինաստանում Ք.ա. V–IV դարերում: Ցին արքաների պատերազմները ի՞նչ արդյունքներ տվեցին Ք.ա. III դ. վերջին: Ի՞նչ է նշանակում Ցին Շի Հուանդի կայսեր անունը: Ի՞նչո՞ւ նա կառուցել տվեց Չինական մեծ պարիսպը:
6. Ներկայացրե՛ք և գնահատե՛ք միասնական պետության ստեղծման նպատակով Ցին Շի Հուանդիի քաղաքականությունը:

§ 3. ԲԱՐԲԱՐՈՍԱԿԱՆ ԵՎՐՈՊԱՆ

Կելտեր

Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպան Ք.ա. I հազարամյակում բազմաթիվ խոշոր և մանր ցեղային միություններով խիտ բնակեցված տարածք էր՝ հունահռոմեական քաղաքակիրթ աշխարհի անմիջական հարևանությամբ, որի հետ ուներ տարաբնույթ փոխհարաբերություններ: Այստեղից հունական պոլիսները կանոնավոր ներմուծում էին փայտանյութ, մետաղներ (հատկապես կապար՝ Բրիտանիայից)՝ փոխարենը մատակարարելով արհեստագործական ապրանքներ:

Եվրոպական ցեղերից այս ժամանակաշրջանում առավել բազմաքանակը և զարգացածը կելտերն էին: Սրանք միմյանց լեզվակից տասնյակ խոշոր և մանր ցեղեր էին, որոնք բնակվում էին Հռենոս, Սենա և Լուարա գետերի ավազաններում: Ավելի ուշ նրանք ծավալվեցին դեպի Պիրենեյան թերակղզի (Իսպանիա), Բրիտանական կղզիներ, Գերմանիայի հարավ, Հունգարիա, Չեխիա և Բալկանյան թերակղզու հյուսիս: Ք.ա. V–IV դարերում կելտերը մուտք գործեցին նաև Իտալիա և բնակություն հաստատեցին Ապենինյան թերակղզու հյուսիսում՝ Պո գետի ավազանում (Ցիսալպյան Գալլիա): Հռոմեացիներին կելտերը հայտնի էին որպես գալլեր, իսկ նրանց բուն երկիրը՝ Գալլիա: Ք.ա. III դ. կելտերի մի ճյուղը շարժվեց դեպի Հունաստան, այնտեղից էլ՝ Փոքր Ասիա և հաստատվեց այստեղ (*գալաթներ*): Իսկ նույն ժամանակներում կելտական ցեղերից *բելգերը* գրավեցին Ֆրանսիայի հյուսիսը և Բրիտանիայի մի մասը: Կելտերը յուրացրին Բրիտանիան, ինչպես նաև Իռլանդիան (շոտլանդացիների, ուելսցիների և իռլանդացիների նախնիները):

Գալլիայի առավել զարգացած շրջանը հարավն էր (ներկայիս Ֆրանսիայի Պրովանս մարզը): Կելտական առաջին ցեղային պետությունները ստեղծեցին Ֆրանսիայի հարավում հիմնավորված երկու խոշոր ցեղախմբերը՝ *էդուները* և *արվերները*: Այստեղ բնակչության սոցիալական և գույքային շերտավորումը բավական խորացել էր: Իշխանությունը տոհմային ազնվականության խորհրդի ձեռքում էր: Արտոնյալ կարգավիճակ ունեին *դրուիդները*, որոնք համարվում էին իմաստության կրողներ:

Հունահռոմեական ազդեցության հետևանքով կելտական ցեղերը յուրացրին քաղաքակրթական շատ տարրեր: Կելտերին է պատկանում սուր խոփ ունեցող ծանր գութանի հայտնագործումը, որը թույլ էր տալիս շատ ավելի խոր ակոսներ փորել: Կելտերը հիմնում էին խոշոր բնակավայրեր, որոնք պատվում էին սրբատաշ քարերով կառուցված պարիսպներով: Կելտական ցեղախմբերի շատ արքայիկներ հույների և հռոմեացիների ազդեցության տակ նույնիսկ հատում էին սեփական պատկերով ոսկե և արծաթե դրամներ:

Այնուամենայնիվ, նույնիսկ առավել զարգացած կելտական ցեղերը այդպես էլ չմիավորվեցին միասնական պետականության շրջանակներում:

Գերմանացիներ

Գերմանական մեծաքանակ ցեղերը սկզբնապես բնակվում էին ժամանակակից Գերմանիայի հյուսիսային և կենտրոնական շրջաններում՝ Վեզեր և Օդեր գետերի միջև, ինչպես նաև Սկանդինավյան թերակղզու հարավում: Ք.ա. I

Կելտական զինվոր

հազարամյակի կեսերից սկսած՝ նրանք տեղաշարժվեցին հարավ՝ հասնելով մինչև Հռենոսի ափը: Գերմանացիների ձնշման տակ տեղի կելտական ցեղերը ստիպված էին հեռանալ այլ վայրեր: Իրենց մշտական տեղաշարժերի ընթացքում գերմանական առանձին ցեղեր հասան նույնիսկ մինչև Ապենինյան թերակղզի՝ լուրջ սպառնալիք դառնալով հռոմեացիների համար: Այս վաղ շրջանի գերմանական ցեղերից էին **մարկոմանները, սվևները, տևտոնները** և այլն:

Դեպի Եվրոպա հռոմեական ներթափանցման շրջանում գերմանական ցեղերը բնակվում էին Դանուբ գետից հյուսիս և արևելք՝ Հռենոս և Վիսլա գետերի միջև: Այս ընդարձակ տարածքը, որը հռոմեացիները չկարողացան նվաճել, նրանք անվանում էին «Ազատ Գերմանիա»: Իսկ Հռենոսի ձախափնյակում էին Հռոմին ենթակա **Վերին և Ստորին Գերմանիա** արովինցիաները:

Կելտերի հետ համեմատած՝ գերմանացիները զարգացման ավելի ցածր մակարդակ ունեին: Գերմանական ցե-

Գերմանացի զինվոր

ղերը քաղաքակիրթ աշխարհի հետ շփվում էին կելտերի միջոցով: Միայն Ք.ա. IV դ. գերմանական որոշ ցեղեր սկսեցին զբաղվել երկաթի մշակմամբ: Գերմանացիները հիմնականում անասնապահներ էին, որոնց մեջ երկրագործությունը երկրորդական դեր էր կատարում: Դա էր պատճառը, որ նրանք շարժունակ էին և շարունակ նոր բնակավայրեր էին փնտրում: Գոյամիջոցների սակավությունը գերմանացիներին ստիպում էր պարբերաբար արշավանքներ կազմակերպել հարևանների դեմ: Նրանք հաճախ վարձու զինծառայություն էին կատարում կելտական արքայիկների կամ հռոմեացիների համար:

Հռոմեական կայսրության սահմանակից «Ազատ Գերմանիայի» ցեղերի մի մասի մեջ Ք.հ. I դարում ընթանում էր տոհմատիրական հարաբերությունների քայքայման գործընթացը:

Առաջին խոշոր գերմանական միությունը ստեղծեցին մարկոմանները, որոնց առաջնորդ **Մարբորդի** շուրջը միավորվեցին սվևները, լանգոբարդները և

այլք: Մարոքոդն ուներ շուրջ 70 000 զորք: Մարկոմանական հզոր միության գոյությունը անկախացման հույսեր ներշնչեց Հռոմից կախյալ ցեղերին:

9 թ. Հռոմի դեմ ապստամբեց **խերուսկների** առաջնորդ **Արմինիոսը**, ով **Տևոտրոգյան անտառում** գլխովին ջախջախեց հռոմեական երեք լեգեոնների: Արմինիոսը փորձում էր միավորել հարևան գերմանական ցեղերին և ստեղծել պետություն: Սակայն շուտով Արմինիոսը պարտություն կրեց հռոմեացիներից:

II դ. երկրորդ կեսին գերմանական ցեղերից մարկոմանները և քվադները կրկին ներխուժեցին կայսրության հյուսիսային պրովինցիաներ: Կայսր Մարկոս Ավրելիոսը մեծ դժվարությամբ կարողացավ կանգնեցնել նրանց:

Հաջորդ դարում գերմանական ցեղերի մի մասին հաջողվեց ստեղծել արդեն համեմատաբար կայուն միություններ: Դրանք հիմնականում զբաղեցնում էին Հռոմեական կայսրության սահմաններից հեռու ընկած տարածքներ ժամանակակից Գերմանիայի հյուսիսում: Այդպիսի միություններից իրենց հզորությամբ աչքի էին ընկնում **վանդալները, պեմանները, սաքսերը** և այլք: Վերջիններս ուշ կայսրության շրջանում լուրջ ռազմաքաղաքական ուժ էին, և հռոմեացիները մեծ դժվարությամբ էին կարողանում պահպանել իրենց սահմանների անվտանգությունը:

Եվրոպայի մյուս ժողովուրդները

Հռոմի բալկանյան տիրույթների համար մեծ սպառնալիք էին հյուսիսից արշավող ցեղերը: Կեսարի գալլական արշավանքների շրջանում թրակացիներն ավերեցին Մակեդոնիան, իսկ նրանց ջուկատները վերահսկում էին Մակեդոնիա-

յից Թեսալիա տանող հռոմեական ճանապարհը:

Ժամանակակից Ռումինիայի տարածքում ապրում էին **գետերը** և **դակերը**, որոնք Ք.ա. I դարում ստեղծեցին թագավորություն: Այն շուտով ընդարձակվեց՝ ներառելով Դանուբ գետի երկու ափերը, և հասնում էր մինչև Թրակիա ու Իլլիրիա: Ք.հ. I դ. վերջերին արքա **Դեկեբալի** օրոք Դակիան վերածվեց հզոր քաղաքական ուժի: Հռոմի դեմ պայքարելու նպատակով նա փորձում էր դաշինք կնքել Պարթևստանի հետ:

Հռոմը ստիպված էր տևական պայքար սկսել Դեկեբալի դեմ: Ի վերջո կայսր Տրայանոսին հաջողվեց **106 թ.** վճռական հաղթանակ տանել, և Դակիան անցավ Հռոմեական կայսրության տիրապետության տակ:

Գերմանական ցեղերից արևելք և Սև ծովից հյուսիս ընկած ընդարձակ շրջաններում բնակվում էին մեծաքանակ այլ ժողովուրդներ, որոնք հռոմեացիներին հայտնի էին որպես **սարմատներ, վենետներ, անտեր** և այլն: Այս ցեղերը ընդհուպ մինչև Արևմտահռոմեական կայսրության անկումը անմիջականորեն չէին առնչվում հռոմեացիների հետ: Սրանց ռազմական ակտիվությունը զգացվեց միայն ժողովուրդների Մեծ գաղթի շրջանում:

Եվրոպական քաղաքակրթության սկիզբը

Այսպիսով՝ Ք.ա. I հազարամյակի վերջերին եվրոպական տարածաշրջանում սկսվում է տոհմատիրական կարգերի քայքայման գործընթացը: Այն արագացավ այստեղ Հռոմի ներթափանցման և ստեղծված ժողովուրդների հետ հռոմեացիների ունեցած տարաբնույթ փոխառնությունների հետևանքով: Ներքին զարգացման

և հռոմեական քաղաքակրթության ազդեցության շնորհիվ Ք.հ. I–II դարերում Բրիտանական կղզիներից մինչև Արևելյան Եվրոպա սկսում են ձևավորվել անկայուն ցեղային պետականություններ:

Հռոմի տիրապետությանը ենթակա եվրոպական շրջաններում (Դանուբից հարավ) «բարբարոսական» պետությունների ձևավորումը կանգ առավ: Նախկին ցեղային պետությունները ցրվեցին, և այդ շրջանները վերածվեցին հռոմեական պրովինցիաների (Գալլիա, Իլիրիկ և այլն): Պետությունների ձևավորումն այժմ արդեն ընթանում էր հռոմեական տիրույթների հարևանությամբ եղած գեր-

մանական և հյուսիսբալկանյան տարածքներում: Այդտեղի ցեղամիությունները կայուն հարաբերություններ ունեին Հռոմի հետ տարբեր ոլորտներում՝ վարձու զինծառայություն, առևտուր և այլն, ինչը նպաստում էր հասարակության հետագա շերտավորմանը: Դա էլ իր հերթին հանգեցնում էր պետականության սաղմերի ամրապնդմանը:

Եվրոպայում պետությունների կազմավորումը նոր թափ առավ III–IV դարերում՝ կապված ինչպես ցեղային միությունների հզորացման, այնպես էլ Հռոմեական կայսրության թուլացման հետ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

ՀՈՒԼԻՈՍ ԿԵՍԱՐ, «ՆՈԹԵՐ ԳԱԼԼԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ» (ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ)

Ամբողջ Գալլիան բաժանված է երեք մասի, որոնցից մեկում բնակվում են բելգերը, մյուսում՝ ակվիտանները, իսկ երրորդում՝ նրանք, որոնք իրենց անվանում են կելտեր, մեր լեզվով՝ գալլեր: Սրանք բոլորը միմյանցից տարբերվում են լեզվով, սովորություններով և օրենքներով: Գարոննա գետը գալլերին բաժանում է ակվիտաններից, իսկ Մարնա և Սենա գետերը՝ բելգերից: Այս բոլորից բելգերը ամենախիզախն են, որովհետև նրանք ամենահեռուն են գտնվում քաղաքակրթությունից և մեր պրովինցիայից, առևտրականները հաճախ չեն այցելում նրանց, ներմուծում նրանց համար իրեր, որոնցից նրանց ուղեղը փափկակյաց կդառնար: Եվ նրանք ամենամոտն են գերմանացիներին, որոնք ապրում են Հռենոսից այն կողմ, և որոնց դեմ նրանք շարունակաբար մարտնչում են: Այդ նույն պատճառով հելվետները նույնպես գերազանցում են մնացած գալլերին քաջությամբ, քանի որ ստիպված են գրեթե ամենօրյա կռիվներ մղել գերմանացիների դեմ, երբ նրանք (հելվետները) դուրս են մղում նրանց (գերմանացիներին) իրենց հողերից կամ մարտնչում են իրենց սահմաններում:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Մինչև Ք.ա. I դարի կեսերը Ալպյան լեռներից հյուսիս ընկած Կենտրոնական և Արևմտյան Եվրոպայում բնակվում էին սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային զարգացման մակարդակներով միմյանցից տարբեր բազմաթիվ ժողովուրդներ՝ կելտեր, գերմանացիներ և այլք: Դեպի Եվրոպա Հռոմի ներթափանցման շրջանում եվրոպական ժողովուրդներից կելտերի մոտ պետականության զարգացումը կանգ առավ: Եվրոպայում ցեղային պետությունների ձևավորումը արագացավ արդեն կայսրության շրջանում, հիմնականում հռոմեական գերիշխանությունից դուրս ընկած շրջաններում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպիսի հասարակությունում էին ապրում Եվրոպայի ժողովուրդները -Ք.ա. I հազարամյակում: Կելտական ցեղերը երբ և ո՞ր տարածքներում հաստատվեցին: Ինչպե՞ս էին նրանց անվանում հռոմեացիները:
2. Որտե՞ղ էին բնակվում առավել զարգացած կելտական ցեղերը: Ի՞նչ ազդեցություն ունեցավ նրանց վրա հունահռոմեական քաղաքակրթությունը: Ինչո՞ւ կելտական ցեղերը չկարողացան միավորվել մեկ միասնական պետության մեջ:
3. Որտե՞ղ էին սկզբնապես բնակվում գերմանական ցեղերը: Եվրոպայի ո՞ր շրջաններ նրանք սկսեցին տեղաշարժվել: Ինչո՞ւ նրանց տնտեսությունն այնքան զարգացած չէր, որքան կելտերինը: Ներկայացրե՞ք նրանց հայտնի առաջնորդներին:
4. Արևելյան Եվրոպայում ի՞նչ ցեղեր էին ապրում: Ո՞վ և երբ ստեղծեց թագավորություն ժամանակակից Ռումինիայի տարածքում:
5. Եվրոպական ո՞ր տարածքներում և ո՞ր ցեղերը սկսեցին ձևավորել պետականություններ: Այդ գործընթացը երբ և ինչո՞ւ սկսեց արագանալ:

Ք 4. ՉԻՆԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԸ ՆՈՐ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

Չինաստանը Հան հարստության օրոք

Ցին Շի Հուանդի կայսրը ընդամենը մի քանի տարով կարողացավ պահպանել իր ստեղծած հսկայական տերությունը: Ցինի, ինչպես նաև նախկինում անկախ պետությունների խոշոր ազնվականությունը դժգոհ էր կայսեր անսահմանափակ իշխանությունից: Կայսեր մահից հետո սկսվեցին հուզումներ տերության շրջաններում, որոնք վերածվեցին քաղաքացիական պատերազմի: Ապստամբների առաջնորդներից *Լյու Բանը* հասավ հաջողության: Կայսրը գերվեց, իսկ Լյու Բանը *Ք.ա. 202 թ.* իրեն հայտարարեց կայսր: Նրանով սկսվեց Ավագ Հան հարստության կայսրությունը:

Քաղաքացիական պատերազմի ավարտին տերությունը նյութական և մարդկային խոշոր կորուստներ էր կրել: Ավերվել էին բնակավայրերը, ոռոգման համակարգը, երկրում սով էր տիրում: Պատմիչ *Սիմա Ցյանի* հավաստմամբ

խոշոր քաղաքներում 10 բնակչից մնացել էր հազիվ 1–2–ը:

Կայսրը վերականգնեց պետական կառավարման քայքայված մարմինները: Նա սկզբում ստիպված էր հանդուրժել չինական նախկին պետություններում իշխող արքայատոհմերի ժառանգական իրավունքները: Վերջիններս, որոնք կոչվում էին *փան* («կառավարիչ, արքա»), շարունակեցին տիրել իրենց տարածքներին: Սակայն նրանք շուտով սկսեցին ինքնուրույն քաղաքականություն վարել: Դա էր պատճառը, որ հետագայում Լյու Բանը սկսեց վերացնել վաների արտոնությունները, իսկ մի մասին մահապատժի ենթարկեց:

Լյու Բանից հետո վաների կենտրոնախույս միտումներն ուժեղացան: Նրանք երբեմն դաշնակցում էին կայսրության արտաքին թշնամիների հետ: Իսկ *Ք.ա. 154 թ.* կայսրին մեծ դժվարությամբ հաջողվեց ձնշել 7 վաների ապստամբությունը: Վաներին ջախջախիչ հարված

Չինական մեծ պարիսպը

հասցրեց միայն *Ու Դի* կայսրը (Ք.ա. 140–87 թթ.): Վերջինիս կառավարման հետ է կապված Չինաստանի տնտեսության զգալի վերելքը:

Ընդարձակվեց ոռոգման համակարգը: Կայսրը պետական մենաշնորհի մտցրեց աղի, երկաթի, գինու արտադրության բնագավառում: Միայն կայսերական վարչակազմն իրավունք ուներ դրամ հատելու: Մեծ վերելք ապրեց արտաքին առևտուրը, որը կապված էր հատկապես *Մետաքսի ճանապարհի* բացման հետ: Առևտրադրամական հարաբերությունները ներթափանցեցին կյանքի բոլոր բնագավառներ: Պետական գանձարանի եկամուտներն ավելացնելու նպատակով *Ք.ա. 123 թ.* նույնիսկ թույլատրվեց պետական պաշտոնների առքուվաճառքը:

Տնտեսական մեծ վերելքի շնորհիվ զգալիորեն աճեց բնակչության թվաքանակը: Մարդահամարի տվյալներով՝ Չինաստանի բնակչությունը այս շրջանում հասնում էր շուրջ 60 միլիոնի:

Կատարելագործվեց նաև պետական կառավարման համակարգը: Այն վերածվեց կենտրոնացված պետական կառույ-

ցի: Տերությունը բաժանվեց 13 խոշոր մարզերի, վերջիններս՝ 83 ավելի մանր շրջանների: Մարզերից յուրաքանչյուրում կառավարում էր կայսեր նշանակած փոխարքան: Կայսերական վարչակազմի ընդհանուր թվաքանակը հասնում էր շուրջ 130 հազար մարդու: *Ք.ա. 136 թ.* սահմանվեց օրենք պետական պաշտոնյաների վերաբերյալ: Վերջիններս պաշտոնավարման անցնելուց առաջ պարտավոր էին քննություն հանձնել, որի արդյունքներով ստանում էին համապատասխան դասային աստիճաններ:

Կայսրը վերակազմավորեց նաև բանակը: Ստեղծվեց ծանրազեն զրահապատ հեծելազոր, որը կազմեց բանակի հիմքը: Հետևակի զինավորման մաս կազմեցին ինքնանետները (միջնադարյան եվրոպական արքալետի տարատեսակը): Չինական բանակը զինված էր նաև քարանետ մեքենաներով, որոնք ի վիճակի էին հարվածելու շուրջ 500 մետր հեռու ընկած նշանակետին:

Չեզոքացնելով հոներից եկող սպառնալիքը՝ կայսրն ինքն անցավ ակտիվ գործողությունների: Արևմուտքում կայսե-

Գուպտաների ժամանակաշրջանի ճարտարապետական նմուշներ

րական բանակը հասավ մինչև Ֆերգանայի հովիտ՝ Կենտրոնական Ասիայում, որով Չինաստանը անմիջական կապ հաստատեց Առաջավոր Ասիայի պետությունների հետ: Սկսեց գործել Մետաքսի ճանապարհը, որը խոշոր եկամուտներ էր ապահովում պետական գանձարանի համար:

Հան տերության վերելքը, սակայն, ուղեկցվում էր նաև բացասական երևույթներով: Պետական խոշոր ծախսերը փոխհատուցվում էին հարկերի ավելացմամբ: Հաճախ մարդիկ ստիպված էին ընտանիքներով հեռանալ իրենց բնակավայրերից:

Ք.հ. 8 թ. իշխանությունը զավթեց մանկահասակ կայսեր խնամակալ **Վան Մանը**, ով իրեն հայտարարեց **Մին** հարստության կայսր: Իր համար սոցիալական հենարան ապահովելու նպատակով կայսրը խոստացավ բոլոր կարիքավորներին հող տրամադրել: Սակայն նա միաժամանակ ստիպված էր ավելացնել հարկերը (բերքի 1/10 մասը):

Վան Մանի դիրքերը վտանգվեցին հոների ակտիվության հետևանքով: Վերջին-

ներս արևմուտքում գրավեցին Մետաքսի ճանապարհը, և կայսրը պարտություն կրեց նրանց դեմ պատերազմում: Իսկ երկրում սկսվեցին ապստամբություններ: Հատկապես ծանր էր «Կարմրահոնքերի» ապստամբությունը: Ապստամբները գրավեցին մայրաքաղաքը: Սակայն նրանք չկարողացան դիմանալ այստեղ: Հան արքայատոհմի ներկայացուցիչներից **Գուան Ու Դին** ձնչեց ապստամբությունը և իրեն կայսր հռչակեց: Նրանով Չինաստանում սկսվեց Կրտսեր Հան հարստությունը:

Գուպտաների տերությունը

Մաուրյան պետության տրոհումից հետո Հնդկաստանը վերածվեց տասնյակ պետությունների մի ցանցի: Միասնական պետականության բացակայության պայմաններում Ք.ա. II դարում Հնդկաստանի հյուսիս-արևմուտքը գրավվեց Բակտրիայում և ժամանակակից Աֆղանստանի տարածքում ստեղծված քուշանական թագավորության կողմից: Քուշանների տիրապետությունը համեմատաբար թույլ էր: Հնդկական մշակույթը

Չանդրագուպտայի քանդակը

և հասկապես բուդդայական կրոնը այս շրջանում զգալի վերելք ապրեցին: Քուշանական արքա **Կանիշկայի** օրոք բուդդայականությունը տարածվեց ողջ տերությունում:

Ք.հ. II դարից սկսած՝ Հնդկաստանի շատ շրջաններ անկախացան քուշաններից, և այստեղ ստեղծվեցին անկախ պետություններ (**Ռաջաստանը**, **Փենջաբը** և այլն): Հնդկական պետություններից հատկապես աչքի էր ընկնում Գանգեսի հովտում գտնվող **Մագադհան**, որի կառավարիչ **Գուպտան** III դարում ստեղծեց խոշոր պետություն: Նրա հաջորդների օրոք Մագադհան վերածվեց Հնդկաստանի հզորագույն պետության:

Գուպտաների պետությունը հասավ իր հզորության գագաթնակետին **Չանդրագուպտա II-ի** (380–415 թթ.) օրոք: Նա նվաճեց Հնդկաստանի արևմուտքը՝ դուրս գալով Արաբական ծովափ, որով անմիջական կապ ստեղծվեց Առաջավոր Ասիայի երկրների հետ: Նրա կառավարման շրջանում տերությունը հասավ իր առավելագույն չափերին: Աննախընթաց վերելք

ապրեցին տնտեսությունը և մշակույթը: Արքան հովանավորում էր գիտնականներին, գրողներին և արվեստագետներին: Նրա կառավարման շրջանը հետագայում կոչվեց «Գուպտաների ոսկեդար»:

Չանդրագուպտայի հետնորդների օրոք տերությունը սկսեց դժվարություններ կրել, որոնք առաջին հերթին կապված էին արքայատոհմի անդամների միջև ծավալված գահակալական պայքարի հետ: Երկրի թուլացմանը նպաստեցին նաև պարբերաբար Հնդկաստան ներխուժող հոների դեմ պատերազմները:

Հնդկաստանի մշակույթը Գուպտաների օրոք

Գուպտաների դարաշրջանում (III–V դարեր) Հնդկաստանում մեծ վերելք ապրեցին տնտեսության և մշակույթի տարբեր ճյուղեր: Դա վերաբերում է հանքարդյունաբերությանը, ծովային և գետային տրանսպորտին և այլ բնագավառների: Մեծ աճ է նկատվում արտաքին առևտրի ասպարեզում: Արտահանվում էին համեմունքներ, դեղորայք, ներկեր, բամբակ, մետաղներ, թանկարժեք քարեր, ձիեր, փղեր և այլն:

Գուպտաների շրջանում Հնդկաստանը ապրեց իր մշակութային առավելագույն վերելքը: Այն ժամանակվա քաղաքակիրթ աշխարհում Հնդկաստանը հայտնի էր որպես զարգացած և իմաստուն մարդկանց երկիր:

Հնդկական գիտության զարգացածության վառ վկայությունն է փիլիսոփայական տարբեր ուղղությունների առկայությունը: Այս շրջանում սուր գիտական պայքար էր ընթանում նյութապաշտական և գաղափարապաշտական ուղղությունների միջև: **Չարվակա** ուղղության հետևորդները կարծում էին, որ աշխար-

հում նյութն է միակ իրականը, իսկ գիտելիքի միակ աղբյուրը զգայական ընկալումն է:

Հնդիկները անգերազանցելի էին հատկապես մաթեմատիկայի և աստղագիտության ասպարեզում: Նրանց է պատկանում «արաբական» կոչվող թվերի հայտնագործությունը: Հնդիկները գիտեին քառակուսի արմատը, երկու անհայտով հավասարումները, սինուսների աղյուսակը և այլն: Նրանց կարծիքով երկրագունդը կլոր է և պտտվում է իր առանցքի շուրջը, այն ունի ձգողական ուժ, մոլորակները դասավորված են Երկրից շատ հեռու:

Ձևավորվեց և լայն կիրառություն ստացավ Հնդկաստանի բազմաթիվ լեզուներից մեկը՝ **սանսկրիտը**: Դրանով

են գրված նշանավոր «Մահաբհարատա» և «Ռամայանա» վիպերգությունները: Հնդկական բարոյախրատական բնույթի գրականության ազդեցության տակ է ստեղծվել արաբական «Հազար ու մի գիշերը»:

Հին հնդկական գրականության խոշորագույն գործիչ **Կալիդասան** (IV–V դարեր) ապրել է հենց այս շրջանում: Նա դրամատիկ ստեղծագործությունների անգերազանցելի վարպետ էր:

Աննախադեպ նվաճումների հասավ նաև հնդկական կոթողային ճարտարապետությունը: Գուպտաների օրոք են կառուցվել բուդդայական խոշորածավալ տաճարները՝ **ստուպաները**:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Չինաստանում Ք.ա. II դարում, իսկ Հնդկաստանում III դարում սկսվում է գոյություն ունեցող պետականությունների վերամիավորման երկրորդ փորձը: Չինաստանում Հան, իսկ Հնդկաստանում Գուպտաների հարստություններին հաջողվում է միավորել և ստեղծել մեծ տերություններ: Միավորումը մեծապես նպաստեց Չինաստանի և Հնդկաստանի տնտեսական և հոգևոր կյանքի առաջընթացին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ և ե՞րբ հիմնադրեց Ավագ Հան հարստությունը Չինաստանում: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ քաղաքացիական պատերազմը, չինացի պատմիչ Սիմա Ցյանը ի՞նչ է մեզ հարորդել այդ մասին:
2. Թվարկե՛ք նոր կայսր Լյու Բանի ձեռնարկած միջոցառումները դրությունը կարգավորելու համար: Ներկայացրե՛ք և գնահատե՛ք Ու Դի կայսեր գործունեությունը: Հան հարստության օրոք Չինաստանի առաջընթացի մասին վկայող ի՞նչ փաստարկներ կարող եք նշել: Որո՞նք էին Հան հարստության անկման պատճառները:
3. Ինչպիսի՞ն էր Հնդկաստանի քաղաքական վիճակը Մաուրյան պետության անկումից հետո: Ի՞նչը նպաստեց քուշանների հաջողությանը Հնդկաստանում:
4. Որտե՞ղ և ե՞րբ ստեղծվեց Գուպտաների պետությունը: Ինչպե՞ս կանվանե՛ք Չանդրագուպտա II-ի կառավարման շրջանը և ինչո՞ւ:
6. Այս ժամանակի Հնդկաստանը հայտնի էր որպես զարգացած, իմաստուն մարդկանց երկիր. ի՞նչն էր նման գնահատականի հիմքը: Թվարկե՛ք հնդկական մշակույթի նվաճումները:

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

ԲԱԺԻՆ Ա

ԱՆՅՈՒՄ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ

ԳԼՈՒԽ 1. ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

§ 1. ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ

Նոր քաղաքակրթության ձևավորման ուղիները

Միջնադարյան քաղաքակրթության ձևավորումը բարդ ու երկարատև գործընթաց էր: Եթե Եվրոպայում անտիկ քաղաքակրթությունը հիմնականում զարգանում էր Հին Հունաստանում և Հռոմում, ապա միջնադարի քաղաքակրթությունը ընդգրկում է համարյա ողջ Եվրոպան:

Միջնադարին անցման ժամանակ Եվրոպայում գոյություն ունեին երկու տարբեր հասարակություններ՝ **ուշ անտիկ** և **բարբարոսական**: Առաջինը ներառում էր Հռոմեական կայսրության սահմաններում բնակվող ժողովուրդներին, իսկ երկրորդը՝ բարբարոսական ցեղերին (գերմանացիներ, սլավոններ, կելտեր): Երկու հասարակություններում էլ միմյանցից անկախ ձևավորվում էին միջնադարի քաղաքակրթությանը յուրահատուկ հատկանիշներ:

Իրավիճակը փոխվեց, երբ բարբարոսական, մասնավորապես գերմանական ցեղերի մի մասը տարաբնակվեց Արևմտահռոմեական կայսրության սահմաններում: Սա Եվրոպայի հետագա ճակատագրի համար մեծ նշանակություն ունեցավ: **Արևմտահռոմեական կայսրու-**

150

թյունը դադարեց գոյություն ունենալուց, ուստի փոխվեց Եվրոպայի քաղաքական բարոնեզը: Նախկին կայսրության զբաղեցրած տարածքներում առաջացան մի շարք բարբարոսական թագավորություններ, որոնք հիմք դարձան նոր՝ ավատատիրական տիպի պետությունների կազմավորման համար: Եվրոպայի մնացած շրջաններում ևս, որոնք Հռոմեական կայսրության մաս չէին կազմել, ստեղծվում են ավատատիրական տիպի պետություններ: Այսպիսով՝ Եվրոպայում միջնադարի քաղաքակրթությունը ձևավորվում էր ինչպես երկու հասարակությունների (հռոմեական և բարբարոսական) բախման և փոխներգործության, այնպես էլ նրանցից որևէ մեկի բացակայության պայմաններում:

Հռոմեական և բարբարոսական քաղաքակրթությունների համադրումը

Ժողովուրդների մեծ գաղթի դարաշրջանում (IV–VII դդ.) բարբարոսական ցեղերի տեղաշարժերին մասնակցում էին բնակչության խոշոր զանգվածներ: Նրանք տարաբնակվում էին կայսրության տարածքներում: Արդեն ասվել է, որ արևմտյան գոթերը նախ հաստատվեցին Հարա-

վային Գալլիայում, ապա՝ Իսպանիայում, վանդալները՝ Հյուսիսային Աֆրիկայում, ֆրանկները՝ Գալլիայում, արևելյան գոթերը և լանգոբարդները՝ Իտալիայում, անգլոսաքսերը՝ Բրիտանիայում:

Արևմտյան Եվրոպայի մի շարք շրջաններում գերմանական տոհմացեղային և ուշ հռոմեական հասարակությունների փոխներգործության և համադրման արդյունքում միջնադարյան քաղաքակրթությունը սկսեց ձևավորվել **Գալլիայում և Իսպանիայում**:

Նոր ձևավորվող հասարակությունն ուներ մի շարք **ատանձնահատկություններ**: Դրանցից **ատաջինը եկվոր գերմանացիների և տեղաբնիկների թվական հարաբերակցությունն** էր: Գերմանացիները կարողացել էին նվաճված տարածքներում իրենց ձեռքը վերցնել ռազմական և քաղաքական իշխանությունը, սակայն նրանք թվաքանակով զգալիորեն զիջում էին տեղացիներին: Այսպես՝ փոխներգործության ու համադրման կենտրոն համարվող Հյուսիսարևմտյան Գալլիայում թվական հարաբերակցությունը կազմում էր մեկ ֆրանկ — տասը տեղաբնիկ գալլա-հռոմեացի:

Մյուս ատանձնահատկությունը գերմանացիների տարաբնակեցման բնույթն էր: Գալլիայում, Իսպանիայում, Իտալիայում հաստատված ֆրանկները, արևմտյան գոթերը, արևելյան գոթերը սովորաբար զբաղեցնում էին ազատ հողատարածքները: Անհրաժեշտության դեպքում տեղաբնիկներից վերցնում էին մշակովի հողերի և արոտավայրերի մի մասը: Այս դեպքում գերմանացիները և տեղաբնիկները ապրում էին սերտ հարևանությամբ, կամ առաջանում էին խառը բնակչություն ունեցող գյուղեր: Այսպես՝ գերմանացիները

կարող էին ընդօրինակել գյուղատնտեսության և արհեստագործության այն ձևերը և աշխատանքի կազմակերպման այն եղանակները, որոնք ունեին տեղաբնիկները, և հակառակը: Գերմանացիները ևս իրենց հերթին որոշակի ազդեցություն ունեցան արտադրության կազմակերպման վրա: Գերմանական բնակչության հիմնական մասը ազատ գյուղացիներն էին, ուստի Գալլիայում և Իսպանիայում **սկսեց լայնորեն տարածվել մանր արտադրությունը**: Այս ձևը ավելի առաջադիմական էր, քանի որ գյուղացին ինքն էր վարում իր տնտեսությունը և շահագրգռված էր արդյունքով:

Որոշ գերմանական ցեղեր՝ մասնավորապես անգլոսաքսերը, վանդալները և լանգոբարդները, աշխատում էին առավել համախմբված ապրել, ուստի ամբողջովին բռնագրավում էին տեղաբնիկների հողերը կամ զանգվածաբար ոչնչացնում էին նրանց: Այս դեպքում տեղաբնիկների հետ տնտեսական կապերը թույլ էին կամ բացակայում էին, նոր հասարակության ձևավորումն ու զարգացումը դանդաղում էր:

Հաջորդը եկվորների և տեղաբնիկների սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակն էր: Իսպանիայի և Գալլիայի միջերկրածովյան շրջանները իրենց զարգացման մակարդակով չէին տարբերվում Իտալիայից, և այստեղ հաստատված գերմանացիները ընդօրինակելու շատ բան ունեին: Կայսրության առավել թույլ և հետամնաց շրջաններում ապրող տեղաբնիկների և եկվոր գերմանացիների զարգացման մակարդակը համարյա նույնն էր, ուստի միմյանց ընդօրինակելու կարիք չկար:

Գերմանական ցեղերը ևս տարբերվում էին իրենց զարգացման աստիճան-

նով: Այսպես՝ մինչև Իսպանիայում հաստատվելը արևմտյան գոթերը շուրջ մեկ դար ապրել էին կայսրության տարածքում (Հարավային Գալլիա) և յուրացրել էին հռոմեական հասարակության շատ տարրեր: Ֆրանկները Ք.հ. I դ. բնակվում էին կայսրության սահմանամերձ շրջաններում և անընդհատ շփվում էին Գալլիայում բնակվող գալլա-հռոմեացիների հետ, ընդօրինակում աշխատանքի կազմակերպման նրանց փորձը:

Միջնադարյան քաղաքակրթության ձևավորման ներքին ճանապարհը

Այն հասարակություններում, որտեղ երկու քաղաքակրթությունների փոխներգործությունը թույլ էր կամ բացակայում էր, միջնադարյան քաղաքակրթության ձևավորումը դանդաղ էր ընթանում: Վերջինիս ձևավորման ժամանակ հասարակությունները զարգացման տարբեր աստիճանների վրա էին: Նրանց մի մասը (Բյուզանդիա, Իրան, Հնդկաստան, Չինաստան) մինչավատատիրական քաղաքակրթության անկման փուլում էր: Գերմանիան, Բրիտանիան, Արևելյան Եվրոպան, Արաբական թերակղզին զբաղեցնող հասարակությունները ապրում էին տոհմացեղային հարաբերությունների քայքայման ժամանակաշրջանում: Այլ քաղաքակրթությունների հետ փոխներգործության բացակայության պայմաններում այդ հասարակություններում միջնադարի ձևավորումը տեղի էր ունենում ներքին ճանապարհով:

Կախված նրանից, թե հասարակությունը զարգացման որ աստիճանից էր անցնում միջնադարին՝ ներքին ճանապարհը կարելի է ստորաբաժանել երկու ուղու: Առաջին դեպքում (Բյուզանդիա, Իրան, Հնդկաստան, Չինաստան) միջ-

նադարը ձևավորվում էր անկում ապրող անտիկ և արևելյան հասարակարգի ներսում: Երկրորդ դեպքում (Գերմանիա, Բրիտանիա, Արաբական թերակղզի) միջնադարը ծնվեց քայքայվող տոհմացեղային հասարակարգի ներսում: Սակայն սրանք լրիվ մեկուսացված չէին, և այստեղ ևս զգացվում էր այլ քաղաքակրթությունների ազդեցությունը, որը ներթափանցում էր առևտրական կապերի ու մշակույթի միջոցով:

Միջնադարյան քաղաքակրթության տարատեսակները

Տարբեր հասարակություններ միջնադարին անցել են ո՛չ միաժամանակ և ո՛չ էլ նույն ճանապարհով: Ժամանակագրական սահմանները տարբեր են մայրցամաքների և անգամ միևնույն երկրի տարբեր շրջանների համար: Ավատատիրության առաջացման և զարգացման վրա զգալի էին ոչ միայն հասարակության զարգացման աստիճանը, այլև բնակլիմայական պայմանները, ժողովրդագրական պատկերը և կրոնը:

Միջին դարերում կրոնը առաջատար դիրք էր զբաղեցնում հասարակության հոգևոր և սոցիալ-քաղաքական կյանքի կազմակերպման գործում: Հաշվի առնելով կրոնի դերը՝ ***միջնադարյան քաղաքակրթությունը բաժանվում է չորս տիպի՝ քրիստոնեական, իսլամական, բուդդայական, հինդուական:***

Մյուս դեպքում, հաշվի առնելով, որ միջին դարերը ներառում են ավատատիրական հարաբերությունների ձևավորումը, զարգացումը և անկումը, այն բաժանվում է հետևյալ տեսակների՝ ***արևմտատիրոպական, բյուզանդական, սկանդինավյան-նոսական, մուսուլմանական, արևելյան:***

Միջնադարի քաղաքակրթության **արևմտաեվրոպական** տարատեսակը ընդհանուր քրիստոնեական քաղաքակրթության մի մասն է: Միջին դարերում այն ներառում էր Ֆրանսիան, Գերմանիան, Անգլիան, Ապենինյան և Պիրենեյան թերակղզիները:

Բյուզանդական (Արևելահռոմեական կայսրություն) միջնադարն ուներ մի շարք առանձնահատկություններ, որոնց շնորհիվ քրիստոնեական քաղաքակրթության մեջ ներկայանում է որպես առանձին տեսակ: Նրա հիմքում ընկած էին անտիկ հունահռոմեական մշակույթի հիմնական հատկանիշները:

Սկանդինավյան-նուսական տեսակը ներառում էր Ռուսիան և Սկանդինավյան

թերակղզին: Այստեղ տոհմատիրական հասարակարգից միանգամից անցում կատարվեց միջնադարին՝ շրջանցելով հին հասարակության փուլը:

Միջնադարյան քաղաքակրթության **մուսուլմանական** տարատեսակի առաջացումը կապված էր իսլամի և մի շարք տարածքներում (Արաբական թերակղզի, Մերձավոր Արևելք, Հյուսիսային Աֆրիկա) դրա հաստատման հետ:

Միջնադարի **արևելյան** տիպը տարածում գտավ Իրանում, Հնդկաստանում, Չինաստանում, Ճապոնիայում: Իրանում միջնադարի ձևավորումը սկսվեց III–IV դդ. (Սասանյան տերություն), Չինաստանում՝ II–III դդ., Հնդկաստանում՝ V–VI դդ.:

Միջնադարյան քաղաքակրթության տարատեսակներն ըստ երկրների կամ տարածաշրջանների

Արևմտաեվրոպական	Ֆրանսիա	Գերմանիա	Անգլիա	Իտալիա	Իսպանիա
Բյուզանդական	Բյուզանդիա				
Սկանդինավյան-նուսական	Հին Ռուսիա		Նորվեգիա	Շվեդիա	Դանիա
Մուսուլմանական	Արաբական թերակղզի	Հյուսիսային Աֆրիկա		Մերձավոր Արևելք	
Արևելյան	Իրան	Հնդկաստան	Չինաստան		Ճապոնիա

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Միջնադարյան քաղաքակրթությունը Եվրոպայում զարգանում էր տարբեր ուղիներով: Այն ձևավորվում էր ինչպես երկու հասարակությունների (հռոմեական և բարբարոսական) բախման և փոխներգործության, այնպես էլ նրանցից որևէ մեկի բացակայության պայմաններում: Արդյունքում նոր հասարակությունն առաջանում էր համադրման և ներքին ճանապարհներով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ ուղիներով էր ձևավորվում միջնադարյան քաղաքակրթությունը Եվրոպայում:
2. Ո՞ր ժամանակաշրջանն է ընդգրկում Ժողովուրդների մեծ գաղթը: Ի՞նչով էր այն տարբերվում բարբարոսական ցեղերի նախորդ տեղաշարժերից: Ի՞նչպե՞ս տարաբնակեցվե-

ցին այդ ցեղերը: Ինչ պայմաններ էին անհրաժեշտ նոր հասարակության առաջացման համար:

3. Ներկայացրե՞ք միջնադարին անցման ներքին ուղին: Ո՞ր երկրներում էր միջնադարը ձևավորվում այդ ճանապարհով:

4. Ըստ կրոնական չափանիշի՝ միջնադարյան քաղաքակրթության ինչ տիպեր կարող եք նշել: Ո՞րն է միջնադարյան քաղաքակրթությունների տարբերակման մյուս չափանիշը: Ներկայացրե՞ք միջնադարյան քաղաքակրթությունների տարատեսակներից յուրաքանչյուրի առանձնահատկությունները:

§ 2. ԱՎԱՏԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Սոցիալական միջավայրի կազմակերպումը

Միջնադարը ներառում է ավատատիրական հարաբերությունների ձևավորման, զարգացման և անկման փուլերը, ուստի այն հաճախ անվանում են ավատատիրական քաղաքակրթություն:

Միջնադարի մարդը շրջակա միջավայրը հիմնականում օգտագործում էր գյուղատնտեսական աշխատանքներ կազմակերպելու համար:

Բնակավայրի հիմնական ձևը գյուղն էր: Տունը ծառայում էր ոչ միայն որպես բնակատեղի, այլև անհրաժեշտ ապրանքներ արտադրելու տեղ: Այս ամբողջը միասին կազմում էին մարդու սոցիալական միջավայրը, սրանց միջոցով էր նա բավարարում իր սոցիալական պահանջմունքները:

Տոհմացեղային հասարակարգը մասնավորապես գերմանացիների մեջ արդեն Ք.հ. I դ. սկսեց անկում ապրել, քանզի առաջանում էր գույքային և սոցիալական անհավասարություն: Գերմանական տոհմացեղային հասարակության մեջ ամենաբազմամարդ խավը ազատ մարդն էր, որը հիմնականում զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ: Նա միաժամանակ նաև զինվոր էր և ժողովրդական ժողովի անդամ:

Սոցիալական շերտավորման արդյունքում ազատ մարդկանց զանգվածից անջատվեց տոհմացեղային ավագանին, որն իր ձեռքում կենտրոնացրեց հսկայական հողատարածքներ: Այժմ տնտեսություն կազմակերպելու համար նրանց անհրաժեշտ էր շահագործել ուրիշի աշխատանքը: Աշխատուժ կարող էին դառնալ աղքատացած, բայց դեռևս ազատ մարդիկ: Տոհմացեղային ավագանին աշխատում էր նրանց կտրել հասարակական աշխատանքից (զինվոր, ժողովրդական ժողովի անդամ) և դարձնել կախյալ մարդիկ: Այսպես՝ տոհմացեղային հասարակության ներսում ազատների կողքին առաջացավ մի նոր՝ կախյալ մարդկանց խավ:

Ավատատիրական հողատիրության ձևավորումը

Ավատատիրական հարաբերությունների հաստատմանը զուգահեռ ձևավորվում էր հողային սեփականության ավատատիրական իրավունքը: Այն սովորաբար ընթանում էր երկու ճանապարհով: Առաջինը տեղի էր ունենում գյուղական համայնքի ներսում: Գյուղացու հողը ժառանգաբար անցնում էր հորից որդուն, իսկ VI դ.՝ նաև դստերը: Այդ հողը կարելի էր վաճառել, նվիրել, պարտքի դիմաց գրավ դնել: Երբ աղքատացած գյուղացին

իր հողը վաճառում էր կամ գրավ դնում, հողատարածքները կենտրոնանում էին մի խումբ մարդկանց ձեռքում:

Հողային սեփականության առաջացման երկրորդ ճանապարհը որևէ ծառայության դիմաց հողի շնորհումն էր: Թագավորը կամ խոշոր հողատերերը ծառայության դիմաց հող էին շնորհում իրենց նվիրված մարդկանց: Սրանք ևս մտնում էին ավատատերերի դասակարգի մեջ: Ավատատիրոջ հողը սովորաբար բաժանվում էր երկու մասի՝ **տերունական հող (դոմեն)** և այն հողը, որը մշակելու համար հանձնում էին գյուղացուն: Այսպես ձևավորվեցին ավատատերերի և գյուղացիների դասակարգերը:

Հասարակության սոցիալական կառուցվածքը

Ավատատիրական հասարակությունը **երկու հիմնական դասակարգերից՝ գյուղացիներ և ավատատերեր**, բաղկացած հասարակարգ էր: Յուրաքանչյուրի համար սահմանված էին որոշակի իրավունքներ և պարտականություններ: Մարդը դրանք կարող էր իրականացնել միայն իր կոլեկտիվի միջոցով: Գյուղացին հողակալման իրավունքը իրականացնում էր **գյուղական համայնքի** միջոցով՝ որպես նրա անդամ: Ավատատերը հողի և նրա վրա ապրող գյուղացու նկատմամբ ունեցած սեփականության իրավունքը իրականացնում էր **վասալական կապերի** միջոցով:

Ստացած հողի վրա գյուղացին վարում էր ինքնուրույն տնտեսություն, քանի որ ուներ սեփական տուն, անասուններ և աշխատանքի գործիքներ: Գյուղացին, որը մշակում էր ավատատիրոջ հողը, չէր համարվում այդ հողի սեփականատեր, սակայն իր հողը ժառանգություն թողնելու

իրավունք ուներ: Գյուղացու տնտեսական կախվածությունը հողատիրոջից արտահայտվում էր հարկեր վճարելով: Ավատատերերի դասակարգը բաղկացած էր աշխարհիկ և հոգևոր ավատատերերից, որոնք վաղ միջնադարում կազմում էին բնակչության 1–2%–ը: **Ավատատերերի դասակարգն իր հերթին բաղկացած էր մի քանի դասից:**

Եթե անտիկ Եվրոպայում ազատ մարդու՝ հող ունենալու իրավունքը կապված էր այն բանի հետ, որ նա ծնվել էր տվյալ պոլիսում, ապա վաղ միջնադարում պայմանավորված էր ավատատերերի դասակարգին կամ գյուղական համայնքին նրա պատկանելությամբ:

Ավատատիրական աստիճանակարգությունը

Ավատատերերի դասակարգի կազմակերպման կարևոր առանձնահատկություններից մեկը նրա ներսում գործող աստիճանակարգությունն էր, որը հիմնված էր հողային սեփականության վրա:

Ավատատիրական հարաբերությունների հաստատմանը զուգահեռ փոխվում էին նաև հողի սեփականության իրավունքի ձևերը: Սկզբում դա **այողն** էր, որն անցնում էր ժառանգաբար և կարելի էր վաճառել, նվիրել: Օգտվելով սրանից՝ հողատերը որևէ ծառայության դիմաց ցմահ օգտագործելու պայմանով հող էր շնորհում առանձին մարդկանց: Հողատիրության այս ձևը՝ պայմանական հողատիրություն, կոչվում էր **բենեֆիցիում**: Դրան շուտով փոխարինեց **ավատը**: Այն ևս պայմանական հողատիրություն էր, սակայն տրվում էր ոչ թե ցմահ, այլ ժառանգաբար օգտագործելու իրավունքով:

Հողատիրության իրավունքի շրջանակներում հող շնորհողը կոչվում էր **սեն-**

Ասպետի ռազմական հանդերձանքը

յոր, իսկ ստացողը՝ **վասալ**: Հողի սեփականության իրավունքը պայմանական էր, քանի որ ավատի սեփականատեր համարվում էր ոչ միայն վասալը, այլև այն սենյորը, որից ստացել էր, և ավելի բարձր կանգնած սենյորներ: Այսպես՝ իշխող դասակարգի ներսում ձևավորվեց **ավատատիրական աստիճանակարգությունը**:

Աստիճանակարգության **ամենավերին աստիճանին** կանգնած էր **թագավորը**,՝ որպես բոլոր ավատատերերի **գերագույն սենյոր**: Աստիճանակարգության **երկրորդ աստիճանը** զբաղեցնում էին թագավորի անմիջական վասալները: Դրանք խոշոր հողատերերն էին՝ **դուքսերը, կոմսերը, արքեպիսկոպոսները, եպիսկոպոսները և վանահայրերը**: Նրանք իրենց պատկա-

նող տարածքներում հավաքում էին հարկերը, զբաղվում դատական և վարչական գործունեությամբ: Նրանք դրամ հատելու և պատերազմներ վարելու իրավունք ունեին: Ավատատիրական սանդուղքի **երրորդ աստիճանը** զբաղեցնում էին սրանց վասալները՝ **բարոնները**: Սրանցից ներքև կանգնած էին ավելի **մանր ավատատերերը՝ ասպետները**, որոնցով ավարտվում էր աստիճանակարգությունը:

Արևմտյան Եվրոպայի բոլոր երկրներում, բացի Անգլիայից, աստիճանակարգության ներսում հարաբերությունները կարգավորվում էին «Իմ վասալի վասալը իմ վասալը չէ» սկզբունքով: Անգլիայում բոլոր ավատ ստացողները, անկախ նրանից, թե ումից են ստացել, համարվում էին թագավորի վասալները:

Սենյոր-վասալ հարաբերությունները կարգավորվում էին հողի շնորհումով: Հողը վասալին տրվում էր ծառայության համար: Ավատատիրական սովորույթի համաձայն՝ վասալը պարտավոր էր տարվա ընթացքում 40 օր ծառայել սենյորին: Վասալի պարտականություններից էին պաշտպանել սենյորի պատիվը և արժանապատվությունը, նրա ընտանիքը և մասնակցել նրա մղած պատերազմներին:

Ավատի ստացման ժամանակ վասալը հավատարմության երդում էր տալիս, որի խախտման դեպքում սենյորը իրավունք ուներ ավատը հետ վերցնելու:

Ասպետություն

Ասպետությունը, որը կանգնած էր աստիճանակարգության վերջին աստիճանին, միջնադարի Արևմտյան Եվրոպայի ռազմահողատիրական խավն էր: Այն ներառում էր բոլոր ավատատեր զինվորներին: Ասպետ չէին ծնվում, այլ դառնում էին որոշակի կանոններով կատարվող ձեռ-

նադրությունից հետո: Աշխարհիկ բոլոր ավատատերերի (թագավոր, դուքս, կոմս, բարոն, ասպետ) որդիների դաստիարակության համար մշակվել էր ուսուցման համակարգ, որը տևում էր 21 տարի: Սովորեցնում էին **ասպետական յոթ աստփնություններ**. ձիավարություն, սրամարտություն, նիզականետություն, լող, բազեով որսորդություն, շախմատ խաղալ, սիրած աղջկան նվիրված բանաստեղծություններ գրել:

Ասպետ ձեռնադրելը խորհրդանշական արարողություն էր ասպետության շարքերը ընդունվելու համար: Սկզբում այն աշխարհիկ արարողություն էր, սակայն հետագայում եկեղեցին դարձրեց կրոնական արարողակարգ:

Ասպետությունը առաջացավ VIII դարում: Ասպետը հեծյալ զինվորական ծառայություն կատարող անձն էր, որի համար հող էր ստանում: Հողը տրվում էր այն մշակող գյուղացիներով հանդերձ, որոնք հարկ էին վճարում ասպետին: Ասպետության ձևավորումը՝ որպես ռազմահողատիրական դաս, ավարտվեց XI դարում:

Ձեռնադրությունից անմիջապես հետո ասպետը դառնում էր ինչ-որ մեկի վասալը: Նրա հիմնական զբաղմունքներն էին զինվորական ծառայությունը, որսորդությունը և զինախաղը:

Ասպետության՝ որպես ռազմական դասի ազդեցությունը սկսեց անկում ապրել XV դարում, երբ հայտնագործվեց հրագները:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Ավատատիրական հասարակությունը ձևավորվեց Հին աշխարհի փլատակների վրա: Այն հասարակության ներփակ խմբերից բաղկացած հասարակարգ էր, որոնցից յուրաքանչյուրն օժտված էր որոշակի իրավունքներով և պարտականություններով: Ավատատիրական հասարակության զարգացման կարևոր առանձնահատկությունը աստիճանակարգությունն էր, որի վերին աստիճանին կանգնած էր թագավորը՝ որպես բոլոր ավատատերերի գերակա իշխանավոր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ են միջնադարն անվանում նաև երկրագործական հասարակություն: Միջնադարում ո՞րն էր բնակավայրի հիմնական ձևը:
2. Ինչպե՞ս առաջացավ կախյալ մարդկանց խավը:
3. Ի՞նչ ճանապարհներով էր ձևավորվում հողային սեփականության ավատատիրական իրավունքը:
4. Սոցիալական ի՞նչ խմբերից էր բաղկացած ավատատիրական հասարակությունը: Որո՞նք էին երկու հիմնական դասակարգերը: Ինչպիսի՞ կախվածության մեջ էր գյուղացին ավատատիրոջից, ինչո՞վ էր դա արտահայտվում:
5. Ինչի՞ վրա էր հիմնված ավատատիրական աստիճանակարգությունը: Հողի սեփականության իրավունքի ի՞նչ ձևեր գիտեք: Բացատրե՞ք դրանցից յուրաքանչյուրի օգտագործման կարգը: Ներկայացրե՞ք ավատատիրական աստիճանակարգությունը: Ո՞րն էր դրա սկզբունքը: Ի՞նչ պարտականություններ ուներ վասալը սենյորի նկատմամբ:
6. Ի՞նչ էր ասպետական խավը: Ե՞րբ է առաջացել ասպետությունը: Ինչո՞ւ միջնադարի ավարտին ասպետության ազդեցությունը սկսեց անկում ապրել:

§ 3. ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Թագավորական իշխանության կազմակերպումը

Մինչև ժողովուրդների մեծ գաղթը Արևմտյան Եվրոպայում կար մեկ պետություն՝ Հռոմեական կայսրությունը: Արևմտահռոմեական կայսրության անկման շրջանում գերմանական ցեղերի մի մասը կայսրության տարածքներում ստեղծել էր թագավորություններ, որոնք հայտնի են «բարբարոսական թագավորություններ» անունով: Վաղ միջնադարում պետություններ ստեղծվեցին նաև Եվրոպայի այն մասերում, որոնք երբևիցե կայսրության կազմի մեջ չէին մտել: Տոհմացեղային հասարակարգում ապրող գերմանացիների մոտ, արդեն ասվել է, պետություն սկսեց սաղմնավորվել դեռ II–III դարերում:

Գերմանական ցեղերի քաղաքական կազմակերպման հիմնական ձևերն էին **ժողովրդական ժողովը, ավագների խորհուրդը, ռազմական առաջնորդը:**

Ժողովրդական ժողովը քննարկում էր ցեղի համար մեծ կարևորություն ներկայացնող հարցեր: Նրան մասնակցում էին գեներալները ունակ բոլոր ազատ տղամարդիկ: Ավագների խորհուրդը ուներ միայն դատական իրավունքներ: Ռազմական առաջնորդը օժտված էր միայն ռազմական իշխանությամբ:

Պետության կազմավորման համար անհրաժեշտ էր, որ ռազմական առաջնորդը յուրացներ թագավորական իշխանությանը հատուկ իրավունքներ: Ռազմական առաջնորդից թագավորի վերածվելու գործընթացը արագացավ՝ կապված ցեղային միության առաջացման հետ:

Ցեղային միությունը ներառում էր մի քանի հարյուր հազար մարդ և զբաղեցնում էր մեծ տարածք: Այդ պատճառով ցեղային միության՝ զենք վերցնելու ունակ բոլոր անդամներին անհնար էր հրավիրել ժողովրդական ժողով: Ռազմական առաջնորդի գլխավորությամբ սկսեցին հրավիրել ժողով, որին մասնակցում էին ցեղային միության այն ներկայացուցիչները, որոնք մտնում էին առաջնորդի անձնական զորաջոկատի մեջ, և ցեղային առաջնորդները: Այս ժողովի ընդունած որոշումները պարտադիր էին ցեղային միության համար: Ավագների խորհուրդը դարձավ ռազմական առաջնորդին կից խորհուրդ:

Այսպես՝ ռազմական առաջնորդը աստիճանաբար իր ձեռքում էր կենտրոնացնում ամբողջ իշխանությունը: Ձևավորվեց նաև թագավորական իշխանության ժառանգականության սկզբունքը: Թագավորական իշխանության կազմակերպման և ամրապնդման համար մեծ նշանակություն ունեցավ այն, որ թագավորն էր տնօրինում երկրի հողային ֆոնդը և դրա բաշխման իրավունքը: Հարկային և դատական համակարգը ևս ամբողջովին ենթարկվում էր թագավորին: Այսպիսով՝ թագավորն իր ձեռքում է կենտրոնացնում օրենսդիր, ռազմական, դատական և ֆինանսական ամբողջ իշխանությունը:

Ֆրանկական թագավորությունը

Ֆրանկներն ապրում էին Հռենոս գետի ստորին հոսանքում և ծովափնյա շրջաններում: Նրանց ցեղային միությունը բաժանվում էր երկու ճյուղի՝ **սալիական և ռիպուարական:**

Ֆրանկների առաջնորդ Քլոդվիգը

Արևմտահռոմեական կայսրության անկումից (476 թ.) հետո ֆրանկներն անցան Հռենոս գետը և սկսեցին Հյուսիսարևելյան Գալլիայի նվաճումը: Նրանց ղեկավարում էր սալիական ֆրանկների առաջնորդ **Քլոդվիգը** (486–511 թթ.) **Մերովնի** տոհմից: Այդ պատճառով նոր հիմնադրված պետության առաջին կառավարիչները կոչվում էին Մերովինգներ: **486 թ. Սուասոն** քաղաքի մոտ ֆրանկները պարտության մատնեցին հռոմեացիներին և գրավեցին Հյուսիսարևելյան Գալլիան: Մինչև VI դ. կեսերը ֆրանկները կարողացան գրավել նախկին հռոմեական Գալլիա պրովինցիան, որտեղ ապրում էր շուրջ 6–8 մլն մարդ: Նվաճման ընթացքում ֆրանկները սովորաբար զբաղեցնում էին ազատ հողատարածքները, իսկ անհրաժեշտության դեպքում տեղաբնիկներից վերցնում էին մշակովի հողերի և արոտավայրերի մի մասը:

Քլոդվիգը սեփականացրեց Գալլիայում հռոմեական կայսրերին պատկանող հողատարածքները: Նրան և զորաջոկատի անդամներին բաժին հասավ նաև տե-

Ֆրանկական զինվոր

ղական անհնազանդ խոշոր հողատերերի հողատարածքների մի մասը: Մնացածները ծառայության անցան Քլոդվիգի մոտ:

Ֆրանկները և տեղաբնիկները, երկար ժամանակ ապրելով կողք կողքի, յուրացրին միմյանց լեզուն և սովորույթները: Նրանց միջև սկսեցին ձևավորվել հարևանական և ազգակցական կապեր:

496 թ. Քլոդվիգն ընդունեց քրիստոնեություն և մկրտվեց: Նոր կրոնն ընդունեցին նաև նրա երեք հազար զինվորները: Ձգտելով հասնել միանձնյա իշխանության՝ Քլոդվիգը ոչնչացրեց ֆրանկական ցեղերի բոլոր առաջնորդներին, որոնք իշխանության համար պայքարում էին իր դեմ: Այսպես՝ մոտ **500 թ. *առաջացավ Ֆրանկների թագավորությունը***: Քլոդվիգը դարձավ այդ թագավորության միակ կառավարիչը: Նրա իշխանությունը ժառանգական էր:

Քլոդվիգի պետությունում ժողովրդական ժողով այլևս չէր հրավիրվում, քանի որ անհնար էր ամբողջ Գալլիայում տարաբնակված ֆրանկներին հրավիրել ժողովի: Երկրի կառավարումը Քլոդվի-

Ֆրանկական կայսրությունը

զը կենտրոնացրեց իր ձեռքում: Նա իր թագավորության տարածքը բաժանեց առանձին շրջանների՝ կոմսությունների, որոնք կառավարում էին նրա մերձավորները: Կոմսերը սովյալ տարածքում հավաքագրված զինված ջոկատների հրամանատարներն էին: Նրանք էին ղեկավարում տեղական դատարանը:

Քլոդվիգի ստեղծած պետությունը անկայուն քաղաքական միավոր էր: Խոշոր հողատեր դարձած ֆրանկական ազնվականները հաճախ

ինքնուրույնություն էին դրսևորում: Պետության մի շարք մարզեր այլևս չէին ենթարկվում Մերովինգներին: Երկրի իրական կառավարումն անցավ **մայորդոմներին**, ուստի Մերովինգների արքայատան վերջին ներկայացուցիչները ստացել են «ծույլ թագավորներ» անվանումը:

Մայորդոմը սկզբում թագավորական կալվածքների կառավարիչն էր և նշանակվում էր թագավորի կողմից: Օգտվելով թագավորական իշխանության

թուլացումից՝ նրանք իրենց ձեռքում կենտրոնացրին երկրի փաստական կառավարումը: Նրանք Մերովինգների տոհմից թագավոր էին ընտրում և կառավարում նրա անունից:

Սալիական դատաստանագիրքը

Ավատատիրական հարաբերությունների և թագավորական իշխանության ձևավորմանը զուգահեռ անհրաժեշտություն էր դառնում կարգավորել հասարակության ներսում առաջացած նոր հարաբերությունները: Որոշ ժամանակ ֆրանկներն ապրում էին առանց գրավոր օրենքների՝ իրենց սովորության իրավունքի նորմերով: Օգտվելով օրենսդիր իշխանություն ունենալու իր իրավունքից՝ Քլոդվիգը կարգադրեց գրի առնել սալիական ֆրանկների սովորության իրավանորմերը: Այսպես կազմվեց **Սալիական դատաստանագիրքը**:

Հռոմեական ազդեցությունը օրենսգրքի վրա շատ թույլ էր և դրսևորվում էր նրանում, որ շարադրված էր լատիներենով, իսկ տուգանքները հաշվարկված էին հռոմեական դրամական միավորով: VI–IX դարերի ընթացքում օրենսգիրքը լրացվեց ֆրանկական թագավորների ընդունած օրենքներով:

Սալիական դատաստանագիրքը Գալլիայի բնակչությանը բաժանում էր ֆրանկների և տեղաբնիկների: Իրավական տեսակետից օրենսգիրքը ֆրանկների մեջ ոչ մի սահմանաբաժանում չէր կատարում, և բոլորը համարվում էին ազատ մարդիկ: Սակայն իրավանորմեր կային սոցիալական և գոյքային շերտավորման մասին: Ֆրանկների սովորության իրավունքի համաձայն՝ սպանության համար տուգանք էին վճարում: Այսպես՝ զինվորի սպանության համար նրա հարա-

Քլոդվիգի մկրտությունը

զատներին վճարում էին 600 սոլդո, ազատ ֆրանկի համար՝ 200, իսկ կիսազատի համար՝ 100:

Դատաստանագիրքը տեղական բնակչությանը բաժանում էր երեք խավի՝ խոշոր հողատերեր, մանր հողատերեր և հողագուրկ մարդիկ, որոնք տարբեր պայմաններով մշակում էին ուրիշի հողը:

Ավատատիրական հարաբերությունների զարգացմանը զուգահեռ ֆրանկների և գալլա-հռոմեացիների միջև գոյություն ունեցող ազգային և իրավական տարբերությունները վերանում էին: Քլոդվիգի հաջորդների օրոք տեղական բնակչությանը ևս սկսեցին ընդգրկել զինվորական ծառայության մեջ: Հողահարկ և գլխահարկ սկզբից վերցնում էին միայն գալլա-հռոմեացիներից, իսկ հետագայում՝ նաև ֆրանկներից: Այսպես իրենց գոյությունը պահպանած տեղական հողատերերը մտնում էին ֆրանկական ավագանու, իսկ գալլա-հռոմեական և ֆրանկական մանր արտադրողները միավորվում էին մեկ այլ դասակարգի մեջ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Արևմտահռոմեական կայսրության փլատակների վրա Եվրոպայի բարբարոսական ցեղերը սկսեցին ստեղծել իրենց պետությունները: Դրանց կառավարման եղանակը դեռևս պահպանում էր տոհմացեղային փուլին բնորոշ կառույցներ՝ ժողովրդական ժողով, ավագների խորհուրդ, ռազմական առաջնորդ: Այդ իսկ պատճառով սկզբում թագավորական իշխանությունը դեռևս ուժեղ չէր: Բարբարոսական թագավորություններից ամենահզորը Ֆրանկական պետությունն էր՝ Մերովինգյան արքայատոհմի գլխավորությամբ: Ամուր պետականության ստեղծման նպատակով Քլոդվիգի կարգադրությամբ հավաքվեցին ու գրի առնվեցին սալիական ֆրանկների սովորության իրավանորմերը, և այդպես կազմվեց Սալիական դատաստանագիրքը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Կառավարման ինչ ձևեր էր ընդունված գերմանական ցեղերի մեջ: Ներկայացրե՞ք թագավորական իշխանության ձևավորման գործընթացը:
2. Ո՞ր տարածքներն էին զբաղեցնում ֆրանկները: Ո՞ր տոհմին էին պատկանում Ֆրանկական պետության առաջին կառավարիչները: Ե՞րբ ֆրանկներն ընդունեցին քրիստոնեություն:
3. Ե՞րբ ստեղծվեց Ֆրանկական թագավորությունը: Ինչպե՞ս էր Քլոդվիգը կազմակերպում երկրի կառավարումը: Ինչո՞ւ էին Մերովինգների վերջին ներկայացուցիչներին անվանում «ծույլ թագավորներ»:
4. Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս կազմվեց Սալիական դատաստանագիրքը: Ներկայացրե՞ք Ֆրանկական պետության բնակչության տարաբաժանումն ըստ դատաստանագրքի:

§ 4. ՊԱՅՔԱՐ ԱՐԵՎՄՏԱՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Կարլոս Մարտելի ռազմական բարեփոխումները

Պիրենեյան թերակղզին նվաճած արաբները VIII դ. սկզբին սկսեցին հարձակվել նաև Ֆրանկական թագավորության վրա: **732 թ. Պուատիեի** մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում մայրոգում **Կարլոսը** ծանր պարտության մատնեց արաբներին: Այս հաղթանակի համար ժամանակակիցները նրան տվեցին **Մարտել (Մորձ)** անվանումը: Արաբների դեմ տարած հաղթանակը մեծ նշանակություն ունեցավ, քանի որ կանգնեցվեց նրանց արշավանքը դեպի Արևմտյան Եվրոպայի խորքեր: Շուտով արաբներից

ազատագրվեց նաև Հարավային Գալլիան: Սակայն արաբական արշավանքների վտանգը չվերացավ, քանի որ նրանք հաստատվել էին Իսպանիայում:

Կարլոս Մարտելը գիտակցում էր, որ արաբների դեմ հաջող պայքարելու համար անհրաժեշտ է ունենալ մշտական մարտունակ հեծելազոր, մինչդեռ ֆրանկական բանակը կազմված էր հիմնականում հետիոտն աշխարհագորից: Այդ պատճառով նա անցկացրեց **ռազմական բարեփոխումներ**: Հեծյալ զինվորական ծառայություն կատարելու համար նա զինվորին հող էր տրամադրում: Զինվորը սպառազինության ծախսերը և ապրուս-

տի միջոցները ստանում էր այդ հողի վրա ապրող գյուղացիների վճարած հարկերից: Զինվորական ծառայության դիմաց հողը սկզբում տրվում էր ցմահ (բենեֆիցիում), ապա՝ ժառանգաբար (ավատ): Վերջին դեպքում ժառանգը պարտավոր էր կատարել նույն ծառայությունները, ինչի դիմաց հողը ստացել էր հայրը:

Մեծաքանակ հեծելազոր ստեղծելու համար Կարլոս Մարտելը բռնագրավեց անհնազանդ հողատերերին և եկեղեցուն պատկանող հողերի մի մասը: Այս ճանապարհով նա ժամանակավորապես ամրապնդեց կենտրոնական իշխանությունը: Օգտագործելով այս հանգամանքը՝ նրա որդի և հաջորդ մայորդոմ **Պիպին Կարճահասակը** որոշեց զահրնկեց անել Մերովինգներին և յուրացնել թագավորական տիրոջորը: **751 թ.** Սուասոն քաղաքում Պիպինը հռչակվեց թագավոր: Ֆրանկական պետությունում իշխանությունն անցավ **Կարոլինգներին**: Այս անվանումն առաջացել է հետագայում՝ արքայատան ամենանշանավոր ներկայացուցիչ Կարլոս Մեծի անունից:

Կարլոս Մեծի կայսրությունը

Արևմտահռոմեական կայսրության անկումից հետո **կայսերական գահը թափուր էր մնացել**: Նրա ժառանգման և միասնական կայսրության վերականգնման համար պայքար սկսեց Բյուզանդիան: Սակայն արաբա-բյուզանդական երկարատև հակամարտությունը Բյուզանդիային ստիպեց հրաժարվել այս ծրագրից: Արևմտահռոմեական կայսրության ժառանգության համար պայքար սկսեց Պիպին Կարճահասակի որդի **Կարլոս Մեծը** (768–814 թթ.):

Արևմտահռոմեական կայսրության տարածքներից միայն Գալլիա պրովինցի-

Լևոն III պապը թագադրում է Կարլոս Մեծին

ան էր պատկանում Ֆրանկական թագավորությանը: Կայսրության վերաստեղծման համար Կարլոսը պետք է նվաճեր նրա նախկին տարածքները և ձեռնարկեր կայսերական թագով:

Կարլոսն ուներ վիթխարի հասակ և ամուր կազմվածք: Նա մահացավ 70 տարեկանում, որը ժամանակաշրջանի համար անսովոր տարիք էր, ուստի ժամանակակիցները մտածում էին, թե նա Աստծո ընտրյալն էր: Ֆրանկական թագավորության ընդարձակման և պահպանման համար նա կազմակերպեց 50 արշավանք, որոնցից 30–ը անձամբ է գլխավորել:

Կարլոսը երկու արշավանք կազմակերպեց դեպի Իտալիա, ձերբակալեց լանգոբարդների թագավորին և Հյուսիսային Իտալիան միացրեց իր թագավորությանը: Նա երկարատև պատերազմ սկսեց նաև Իսպանիայում հաստատված արաբների դեմ: Ի վերջո ֆրանկներին հաջողվեց արաբներից խլել **Հյուսիսարևելյան Իսպանիան՝ Բարսելոնա** քաղաքով: Կարլոսի մղած պատերազմներից ամենաերկարատևը **Սաքսոնիայի** նվաճումն էր, որը

տնեց ավելի քան 30 տարի (772–804 թթ.): Այնուհետև նա նվաճեց **Բավարիան**:

Նվաճումների արդյունքում Ֆրանկական թագավորությունն իր տարածքով մոտավորապես համապատասխանում էր նախկին Արևմտահռոմեական կայսրությանը:

Կայսերական թագով թագադրվելու համար Կարլոսին անհրաժեշտ էր հարմար առիթ: Նման առիթ ներկայացավ երբ Լևոն III պապը հռոմեական ավագանու հալածանքներից խուսափելու համար ապաստանեց կայսեր մոտ: Վարձահատույց լինելու համար պապը համաձայնեց Կարլոսին թագադրել կայսերական թագով: Դա տեղի ունեցավ **800 թ. Հոունում՝ Ս. Պետրոսի** տաճարում: Կայսերական տիտղոսը Կարլոսին արդեն հավասար էր դարձնում բյուզանդական կայսեր հետ: Այդ պատճառով հակասություններ առաջացան Ֆրանկական տերության և Բյուզանդիայի միջև: Միայն **812 թ.** Բյուզանդիան պաշտոնապես ճանաչեց Կարլոս Մեծի կայսրությունը:

Կարլոս Մեծն անցկացրեց ռազմական բարեփոխում: Նա գյուղացիներին ազատեց զինվորական ծառայությունից, քանի որ նրանք հնարավորություն չունեին հեծյալ զիվորական ծառայություն կատարելու ձիու և սպառազինության թանկության պատճառով: Հետիոտն աշխարհագործ պահպանեց իր գոյությունը, սակայն ծառայության էին կանչում ավելի շատ հողատարածք ունեցող գյուղացուն: Այսպես զինվորական ծառայությունը դառնում էր ավատատերերի դասակարգի արտոնությունը:

Կարոլինգյան վերածնունդը

Ֆրանկական հասարակության ինչպես ընկերային և քաղաքական, այնպես

164

էլ մշակույթի բնագավառում տեղի էին ունենում փոխներգործություն և համադրում: Անտիկ և բարբարոսական մշակույթների միավորման և նոր տիպի՝ միջնադարյան մշակույթի առաջացման համար կապող օղակ էին դառնում լատիներենը և քրիստոնեությունը: Փոխներգործյան արդյունքում ձևավորված վաղ միջնադարի մշակույթի առաջին դրսևորումներն ի հայտ եկան Կարոլինգների կառավարման շրջանում: Այդ պատճառով այս շրջանի մշակույթը ստացավ «Կարոլինգյան վերածնունդ» անվանումը:

Կարլոս Մեծը փորձում էր ստեղծել մեկ միասնական քրիստոնեական մշակույթ:

787 թ. կայսրը օրենք ընդունեց այն մասին, որ թեմերում բոլոր վանքերը պետք է ունենան իրենց դպրոցները: Այնտեղ պետք է սովորեն ոչ միայն հոգևորականների, այլև աշխարհականների երեխաները: Այդ դպրոցներում դասավանդելու համար Բրիտանիայից հրավիրված **Ալբրիխը** գրեց քերականության, ճարտասանության և աստղագիտության դասագրքեր:

Կարոլինգյան վերածննդի կենտրոնը կայսրության մայրաքաղաք **Աախենի** արքունական ակադեմիան էր: Կարլոսը այստեղ հրավիրեց ժամանակի՝ Եվրոպայի ամենակրթված մարդկանց՝ **Պավել սարկաախզին, Այնհարտին**: Առաջինը գրեց լանգոբարդների պատմությունը, իսկ երկրորդը՝ Կարլոս Մեծի կյանքի ու գործունեության մասին: Կարոլինգյան վերածնունդը կապող օղակ դարձավ բարբարոսական, հռոմեական և քրիստոնեական մշակույթների միավորման համար, ինչի հիմքի վրա էլ ստեղծվեց վաղ միջնադարի մշակույթը:

Վերդենի դաշնագիրը

Կարլոս Մեծի հիմնադրած կայսրությունը ամուր չէր: Այնտեղ ապրում էին տարբեր ժողովուրդներ ու ցեղեր, որոնք միմյանցից տարբերվում էին տնտեսական և մշակութային զարգացման մակարդակներով: Կայսրությունը պահպանվում էր զենքի և կայսեր անձնական հեղինակության շնորհիվ:

Ավատատիրական հարաբերությունների զարգացմանը զուգահեռ կենտրոնական իշխանությունը գնալով թուլանում էր: Խոշոր ավատատերերը համարյա անկախ դարձան:

Տերության տարբեր մարզերի միջև տնտեսական և քաղաքական կապերը թույլ էին կամ բացակայում էին: Այդ պատճառով Կարոլինգյան տերությունը տրոհվեց: Արդեն Կարլոսի որդի **Լյուդովիկոս Բարեպաշտը 817 թ.** կայսրությունը բաժանեց իր որդիների միջև: Նա իրեն վերապահեց միայն կայսեր տիտղոսը: Սակայն այս բաժանումը կողմերից ոչ մեկին չբավարարեց, և նրանց միջև սկսվեցին երկարատև պատերազմներ: Վերջապես **843 թ.** Լյուդովիկոս Բարեպաշտի որդիները հավաքվեցին **Վերդեն քաղաքում** և

կայսրության նոր բաժանման դաշնագիր ստորագրեցին:

Կրտսեր որդին՝ **Կարլոսը**, ստացավ Արևմտաֆրանկական թագավորությունը, որը ներառում էր ապագա Ֆրանսիայի հիմնական տարածքը: Այստեղ գերիշխում էր ռոմանական լեզուն, որի հիման վրա ձևավորվեց ֆրանսերենը: Մյուս որդին՝ **Լյուդովիկոս Գերմանացին**, ստացավ Ալպերից հյուսիս և Հռենոսից արևելք ընկած հողերը՝ Արևելաֆրանկական թագավորությունը: Այս թագավորությունում (ապագա Գերմանիան) հիմնականում բնակվում էին գերմանական ցեղեր: Դրա տարածքում էլ ձևավորվեց միասնական գերմաներենը: Կայսերական տիտղոսը տրվեց Լյուդովիկոսի ավագ որդուն՝ **Լոթարին**: Նրա պետության մեջ մտան Իտալիան և այն տարածքները, որոնք ընկած էին Ֆրանսիայի և Գերմանիայի միջև: Լոթարի կայսրությունը տարբեր ազգային և քաղաքական միավորներից բաղկացած պետություն էր, որտեղ քիչ թե շատ միասնական ամբողջություն կազմում էր Իտալիան:

Վերդենի դաշնագիրը հիմք դրեց արդի Ֆրանսիայի, Գերմանիայի և Իտալիայի կազմավորմանը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Արևմտահռոմեական կայսրության անկումից հետո Բյուզանդիան անհաջող փորձ կատարեց՝ նվաճելու արևմուտքը: Այդ խնդիրն իրականացրեց Գալիայի տարածքում կազմավորված Ֆրանկական թագավորությունը: Կարոլինգյան արքայատոհմի գլխավորությամբ ֆրանկները Կարլոս Մեծի արշավանքների արդյունքում տիրացան նախկին Արևմտյան կայսրության տարածքին: Իսկ 800 թ. Կարլոսը Հռոմի պապի կողմից թագադրվեց որպես կայսր: Կարլոսի հաջորդների օրոք կայսրությունը բաժանվեց երեք մասի (Վերդենի բաժանքը), որով հիմք դրվեց ապագա Գերմանիա, Ֆրանսիա և Իտալիա պետություններին:

Հարցեր և ստաշադրանքներ

1. Ինչի համար էր Կարլոս Մարտելը ստացել իր մականունը: Ինչ նշանակություն ունեցավ Պուատիեի ձակատամարտը: Ինչո՞ւ Կարլոս Մարտելը անցկացրեց ռազմական բարեփոխում: Ե՞րբ և ո՞ւմ օրոք իշխանությունն անցավ Կարոլինգներին:
2. Ինչը Բյուզանդիային ստիպեց հրաժարվել Արևմտահռոմեական կայսրության ժառանգման համար պայքարից: Դեպի ո՞ւր էին ուղղված Կարլոս Մեծի արշավանքները: Ո՞րն էր Կարլոս Մեծի մղած պատերազմներից ամենաերկարատևը: Պարզաբանե՞ք Կարլոս Մեծի արշավանքների արդյունքները:
3. Ե՞րբ Կարլոս Մեծը կայսր հռչակվեց: Ինչը առիթ դարձավ դրա համար: Ինչ բարեփոխումներ իրականացրեց կայսրը:
4. Ինչո՞ւ է վաղ միջնադարյան մշակույթը ստացել «Կարոլինգյան վերածնունդ» անվանումը: Ինչի՞ն էր վերաբերում 787 թ. օրենքը:
5. Վերհանե՞ք Կարլոս Մեծի ստեղծած տերության տրոհման գլխավոր պատճառը: Ե՞րբ ստորագրվեց Վերդենի դաշնագիրը, ո՞ր պետությունների հիմքը դրվեց դրանով:

§ 5. ՍՐԲԱԶԱՆ ՀՌՈՍԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գերմանական թագավորության ծնունդը

Վերդենի դաշնագրով կազմավորված Արևելաֆրանկական թագավորությունում (Գերմանիա) ավատատիրական հարաբերություններն ավելի դանդաղ էին զարգանում, քան Ֆրանսիայում և Իտալիայում: Սրա պատճառներից մեկն այն էր, որ գերմանական ցեղերով բնակեցված տարածքները երբեք Հռոմեական կայսրության մաս չէին կազմել: **Հռոմեական հասարակության ազդեցությունը այստեղ շատ թույլ էր:** Ավատատիրական հարաբերությունները ձևավորվում էին ներքին ճանապարհով: Այստեղ երկար ժամանակ պահպանվում էր տոհմացեղային հասարակարգին բնորոշ ցեղային կառուցվածքը: Չնայած ցեղային կազմավորումները դարձել էին վարչական միավորներ՝ **դքսություններ** (Սաքսոնիա, Բավարիա), սակայն դրանք ինքնուրույն էին, որոնց ղեկավարում էին ցեղային առաջնորդները՝ դուքսերը:

Գերմանիայում **911 թ.** դադարեց Կարոլինգյան արքայատունը, և թագավոր ընտրվեց դուքսերից մեկը՝ **Կոնրադ I Ֆրանկոնացին:**

Նրա մահից հետո ցեղային դուքսերի միջև պայքար սկսվեց իշխանության համար: Ի վերջո թագավոր ընտրվեց Սաքսոնիայի դուքս **Հենրիխ I-ը** (919–936 թթ.): Այսպես **919 թ.** Եվրոպայում ծնվեց **Գերմանական (Տևոնական)** թագավորությունը:

Չնայած դուքսերի անջատողական ձգտումներին՝ կենտրոնական իշխանության ամրապնդման համար ստեղծվել էին որոշակի պայմաններ: Դրանում շահագրգռված էին մանր ու միջին հողատերերը և եկեղեցին, որոնց թագավորը պաշտպանում էր խոշոր հողատերերի ոտնձգություններից:

Այդ ժամանակ նորաստեղծ պետության համար մեծ վտանգ էին ներկայացնում հունգարները: Նրանք անընդհատ ասպատակում էին Գերմանիան: Հուն-

Օտտոն I

գարների դեմ պայքարելու համար դուքսերը հավաքվեցին Հենրիխ I-ի շուրջը: **933 թ.** գերմանացիները առաջին անգամ պարտության մատնեցին հունգարներին:

Սրբազան հռոմեական կայսրության առաջացումը

Հենրիխ I-ից հետո թագավոր դարձավ նրա որդի **Օտտոն I-ը (936-973 թթ.)**: Նա շարունակեց հունգարների դեմ պայքարը և **955 թ.** տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց նրանց: Վերջիններս դադարեցրին արշավանքները դեպի Գերմանիա:

Հունգարների դեմ տարած հաղթանակով **Գերմանիան դարձավ ժամանակակի Արևմտյան Եվրոպայի ամենաուժեղ պետությունը**: Հենվելով այս իրողության վրա՝ Օտտոն I-ը որոշեց թագադրվել Հռոմ քաղաքում, վերականգնել Կարլոս Մեծի տերությունը և յուրացնել կայսեր տիտղոսը: Նորից պայքար սկսվեց

Ալբրեխտ Դյուրեր, «Կարլոս Մեծ»

Արևմտահռոմեական կայսրության ժառանգության համար:

Օտտոնը 951 թ. ձեռնարկեց առաջին արշավանքը Իտալիա, սակայն Հռոմ չհասավ: Նա գրավեց Լոմբարդիան, ամուսնացավ Իտալիայի թագավորության օրինական ժառանգորդուհու հետ և իրեն հռչակեց Իտալիայի թագավոր:

962 թ. Օտտոնը կազմակերպեց երկրորդ արշավանքը: Այս անգամ նա հասավ **Հռոմ և թագադրվեց որպես կայսր**: Այսպես առաջացավ գերմանական կայսրությունը, որը հետագայում ստացավ **Սրբազան հռոմեական կայսրություն** անվանումը:

Օտտոնի և պապի միջև պայմանագիր կնքվեց, ըստ որի՝ պապն ընդունում էր կայսեր գերիշխանությունը: Օգտվելով սրանից՝ Օտտոնի հաջորդները փորձում էին Արևմտյան Եվրոպայում ստեղծել միասնական քրիստոնեական կայսրություն՝ **Ասիսեն** և **Հռոմ** մայրաքաղաքներով: Կայսրությունը պետք է բաղկացած լի-

ներ ինքնուրույն թագավորություններից, որոնց թագավորները պետք է ընդունենին կայսեր գերիշխանությունը: Սակայն այս ծրագիրը չիրագործվեց:

Սրբազան հռոմեական կայսրությունը կարծես թե Կարոլինգյան կայսրության վերածնունդն էր, սակայն տարբերվում էր նրանից: Տարածքով այն ավելի փոքր էր: Նրա մեջ մտնում էին Գերմանիան, Հյուսիսային ու Միջին Իտալիան և Հարավարևելյան Ֆրանսիան:

Կայսերական եկեղեցին

Սրբազան հռոմեական կայսրության տարածքը բավական մեծ էր, և կառավարելը՝ դժվար: Անհրաժեշտ էր գտնել կառավարման նոր ձևեր և միջոցներ: Այս նպատակով Օտտոնը որոշեց կառավարմանը մասնակից դարձնել նաև եկեղեցուն: Դրանով նա փորձում էր հաղթահարել նաև ցեղային դուքսերի անջատողական ձգտումները և ամրապնդել կենտրոնական իշխանությունը: Այդ ժամանակ եկեղեցին միակ կազմակերպությունն էր, որը կայսրության ողջ տարածքում ուներ իր կառույցները՝ վանքերը, եկեղեցիները:

Եկեղեցուն կառավարման մեջ ներգրավելու նպատակով Օտտոնը սկսեց հողեր և արտոնություններ շնորհել նրան: Նա հոգևորականներին պաշտոնների էր նշանակում և կառավարման որոշ գործառույթներ հանձնում նրանց: Եկեղեցիներին և վանքերին տրված հողերում արգելվում էր որևէ այլ դատարանի գործունեություն՝ բացի եկեղեցականից: Հաճախ հոգևորականները ստանում էին նաև կոմսությունը կառավարելու իրավունք և կոմսի տիտղոս: Այսպես եկեղեցին դառնում է **գործադիր իշխանություն իրականացնող մարմին**:

168

Օտտոնը հոգևորականներին ներգրավում էր նաև ռազմական ծառայության մեջ: Նա միաժամանակ աշխատում էր եկեղեցին պահել կայսերական իշխանության ենթակայության տակ: Այդ պատճառով կայսրն ինքն էր բարձրաստիճան հոգևորականներին պաշտոնների նշանակում: Այսպիսով՝ եկեղեցին ամբողջովին ենթարկվեց կայսրին, ուստի ստացավ «կայսերական եկեղեցի» անվանումը:

Արևմտյան Եվրոպայում քրիստոնյա կայսրություն ստեղծելու համար գերմանական կայսրերը պետք է յուրացնեին նաև բարձրագույն հոգևոր իշխանություն: Կայսրը միաժամանակ պետք է լիներ և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր իշխանության կրող: Կայսրերը սկսեցին իրենց համարել Քրիստոսի փոխանորդ Երկրի վրա և կառավարել նրա անունից:

Գերմանական կայսրերի վարած քաղաքականությունը հանդիպեց պապականության դիմադրությանը, որովհետև պապերն իրենք էին իրենց համարում Աստծո փոխանորդ Երկրի վրա:

«Պայքար ինվեստիտուրայի համար»

Շուտով կայսրության և պապականության միջև պայքար սկսվեց այն բանի համար, թե բարձրաստիճան հոգևորականներին պաշտոնների նշանակելու իրավունքը ում է պատկանում: Այն հայտնի է **պայքար ինվեստիտուրայի համար** անվանումով:

Ինվեստիտուրա (շնորհում) էր կոչվում այն արարողությունը, երբ սենյորը ավատը հանձնում էր վասալին: Եպիսկոպոսի և վանահոր համար ինվեստիտուրան ընդգրկում էր ոչ միայն հողի տրամադրումը, այլև հոգևոր կոչում շնորհելը (հոգևոր ինվեստիտուրա): Վերջին դեպքում նրանց հանձնում էին զավազան և մատանի: Եկե-

Օտտոն I-ի պատկերով մետաղադրամ

ղեցական իրավունքի համաձայն՝ հոգևոր ինվեստիտուրայի իրավունքը պատկանում էր հոգևոր իշխանությանը, սակայն մինչև XI դ. կեսերը այն իրականացնում էին կայսրերը:

Պապականությունը մտադիր չէր հաշտվել այս իրողության հետ և սկսեց վիճարկել ինվեստիտուրայի իրավունքը: Պայքար էր գնում նրա համար, թե Արևմտյան Եվրոպայի քրիստոնյա աշխարհը ով էր ղեկավարելու՝ Հռոմի պապը, թե՛ Սրբազան հռոմեական կայսրության կայսրը:

Ինվեստիտուրայի համար պայքարն ավարտվեց միայն **1122 թ.**, երբ ստորագրվեց **Վորմսի համաձայնագիրը**: Կայսրության տարբեր շրջանների համար եպիսկոպոսների և վանահայրերի ընտրության տարբեր կարգեր սահմանվեցին: Գերմանիայում եպիսկոպոսին և վանահորը ընտրում էին հոգևորականների ժողովում: Աշխարհականներից ժողովին պետք է մասնակցեր միայն կայսրը կամ նրա ներկայացուցիչը:

Ընտրությունից հետո հաջորդաբար կատարվելու էր աշխարհիկ և հոգևոր ինվեստիտուրան: Կայսրը հանձնում էր **գայխտնը**՝ կատարվում էր **աշխարհիկ ինվեստիտուրա** (եպիսկոպոսի կամ վանահոր իրավունքը եկեղեցական հողի նկատմամբ): Ապա կատարվում էր

Կարլոս Մեծի պատկերով մետաղադրամ

հոգևոր ինվեստիտուրան (եպիսկոպոսին կամ վանահորը հանձնում էին հոգևոր իշխանության խորհրդանիշերը՝ **գալխազանք** և **մատանին**):

Իտալիայում և Բուրգունդիայում եպիսկոպոսի կամ վանահոր ընտրությունը տեղի էր ունենալու առանց աշխարհիկ անձի ներկայության:

Վորմսի համաձայնագիրը մեծ հարված հասցրեց «կայսերական եկեղեցուն», քանի որ Իտալիայի և Բուրգունդիայի եկեղեցիներն այլևս չէին ենթարկվում կայսեր իշխանությանը:

Օտտոնյան վերածնունդը

Օտտոն I-ի և նրա հաջորդների օրոք Գերմանիայում վերելք ապրեց մշակույթը: Սա կապված էր այն իրողության հետ, որ կայսրության կազմավորումից հետո գերմանացիները ծանոթացան իտալական և բյուզանդական մշակույթներին: Օտտոն I-ը Բյուզանդիայից Գերմանիա հրավիրեց ժամանակի նշանավոր գիտնականների, ճարտարապետների, ոսկերիչների:

Կայսերական իշխանության հովանու ներքո առանձին վանքեր դառնում էին մշակույթի և կրթության կենտրոններ: Օտտոնի ջանքերով արքունիքում ստեղծվեց **սկադեմիա**: Այստեղ ստեղծվում էին

պատմական և գրական երկեր, արտագրում և նկարագարում էին ձեռագրեր:

Օտտոնի ջանքերով արքունիքում և խոշոր վանքերում բացվեցին դպրոցներ, որոնց համար գրվում էին դասագրքեր: Կրթության իրավունք ունեին ոչ միայն հոգևորականների, այլև աշխարհականների զավակները:

Օտտոնյան վերածննդի մշակույթում առավել զարգացավ պատմագրությունը, որի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից մեկը *Վիրտքինդն* էր: Նա իր «Սաքսերի պատմությունը» աշխատության մեջ մանրամասն շարադրել է Օտտոն I-ի կյանքն ու գործունեությունը: Սրբազան հռոմեական կայսրության ստեղծման սկզբնական շրջանի պատմությունը ներկայացված է

Տիտմարի «Ժամանակագրության» մեջ և առանձնահատուկ է նրանով, որ հեղինակը անդրադարձել է ոչ միայն կայսրության ներսում, այլև հարևան երկրներում տեղի ունեցող իրադարձություններին:

Օտտոնյան վերածննդի ինքնատիպ դեմքերից է միանձնուհի *Գրուվխուան*, որին սովորաբար անվանում են գերմանացի առաջին կին գրող: Նրա գրչին են պատկանում Օտտոն I-ին փառաբանող պատմական մի ստեղծագործություն և լատիներենով գրված պոեմներ ու դրամաներ:

Օտտոնյան վերածնունդը հիմք դարձավ գերմանական ազգային մշակույթի ձևավորման համար:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Կարոլինգյան արքայատոհմի իշխանության ավարտից հետո Գերմանիայի թագավոր Օտտոնը Արևմտահռոմեական կայսրության ժառանգության համար պայքարում հասավ հաջողության և 962 թ. ընտրվեց կայսր: Նրա հիմնադրած տերությունը հետագայում ստացավ Սրբազան հռոմեական կայսրություն անվանումը: Կայսերական իշխանության ամրապնդման նպատակով Օտտոնը հենվում էր քրիստոնեական եկեղեցու վրա: Օտտոնի օրոք մեծ ուշադրություն էր դարձվում մշակույթի զարգացմանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ էր ավատատիրական հասարակությունը Գերմանիայում ավելի դանդաղ զարգանում, քան Ֆրանսիայում և Իտալիայում:
2. Ե՞րբ է ծնունդ առել Գերմանական (Տևտոնական) թագավորությունը, ո՞վ էր առաջին թագավորը: Պարզաբանե՞ք, թե ինչը նպաստեց թագավորական իշխանության ամրապնդմանը:
3. Ներկայացրե՞ք Կարլոս Մեծի տերությունը վերականգնելու նպատակով Օտտոն I-ի ձեռնարկած քայլերը: Ե՞րբ սկզբնավորվեց Սրբազան հռոմեական կայսրությունը, որո՞նք էին դրա մայրաքաղաքները: Օտտոն I-ը հասավ իր նպատակին, թե՞ ոչ. կազմակերպե՞ք քննարկում այս հարցի շուրջ:
4. Պետական կառավարման համակարգում ի՞նչ փոփոխություն մտցրեց Օտտոն I-ը: Ինչո՞ւ եկեղեցին ստացավ «կայսերական» անվանումը: Ո՞րն էր Սրբազան հռոմեական կայսրության կայսրերի և Հռոմի պապերի միջև ծագած հակամարտության գլխավոր պատճառը:

5. Ինչ է ինվեստիտուրան: Ո՞րն էր ինվեստիտուրայի համար պայքարի գլխավոր պատճառը: Ե՞րբ և ի՞նչ ավարտ ունեցավ ինվեստիտուրայի համար պայքարը: Եպիսկոպոսների և վանականների ընտրության ի՞նչ կարգ սահմանվեց: Ի՞նչ հետևանք ունեցավ Վորմսի համաձայնագիրը:

6. Վերհանե՞ք Օտտոնյան վերածննդի նախադրյալները: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ վերելք ապրեց գերմանական պատմագրությունը: Ո՞վ էր ժամանակի հայտնի պատմագիրը: Ո՞վ էր գերմանացի առաջին կին գրողը: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Օտտոնյան վերածնունդը:

§ 6. ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Քրիստոնեության տարածումը Արևմտյան Եվրոպայում

Հռոմեական հասարակության ճգնաժամին զուգահեռ անկում էին ապրում նաև հեթանոսական մշակույթը և բազմաստվածությունը: Հասարակության ներսում տեղի ունեցած սոցիալական և քաղաքական տեղաշարժերի արդյունքում ճգնաժամի մեջ հայտնվեց նաև գաղափարախոսությունը: Բազմաստվածությունը այլևս ի վիճակի չէր բացատրելու տեղի ունեցած փոփոխությունները, ուստի անվստահություն էր առաջանում նրա նկատմամբ: Նա իր տեղը գիշում էր քրիստոնեությանը:

Քրիստոնեությունը արագորեն տարածվում էր Հռոմեական կայսրությունում, առաջանում էին քրիստոնեական խոշոր կենտրոններ Հռոմը, Ալեքսանդրիան, Անտիոքը, Կեսարիան, Եփեսոսը:

Կոստանդինոս I կայսրը **313 թ.** հրապարակեց *Միլանի հրովադատակը*, ըստ որի՝ քրիստոնեությունը հեթանոսության հետ ստանում էր հավասար իրավունքներ: Քրիստոնյաների հալածանքները դադարեցին: Նրանք իրավունք ստացան ազատորեն դավանելու իրենց կրոնը, զբաղեցնելու պաշտոններ: Քրիստոնյաներն արդեն չէին հրաժարվում զինվորական ծառայություն կատարելուց, ինչպես նախկինում: Իսկ **381 թ.** քրիստոնեությունը հռչակվեց կայսրության պետական կրոն:

Քրիստոնյա քարոզիչները սկսեցին նոր կրոնը քարոզել նաև գերմանացիների, կելտերի և սլավոնների շրջանում: IV դ. եպիսկոպոս *Վուլֆիան* սկսեց քրիստոնեություն տարածել գոթերի շրջանում: Հաջողության հասնելու համար նա Աստվածաշունչը թարգմանեց գոթերեն: Սակայն գոթերը քրիստոնեությունը ընդունեցին *արիոսական* ձևով, որն այդ ժամանակ համարվում էր հերետիկոսություն: Այս ձևով քրիստոնեությունն ընդունեցին նաև վանդալները, բուրգունդները, լանգոբարդները: Ֆրանկներն ընդունեցին ուղղափառ դավանանքով քրիստոնեությունը: Հետագայում բարբարոսական թագավորությունները հրաժարվեցին արիոսականությունից և դարձան ուղղափառներ:

V դ. կեսերին քրիստոնեությունը Իռլանդիա ներթափանցեց Բրիտանիայից, որով էլ ավարտվեց Արևմտյան Եվրոպայի քրիստոնեացումը:

Տոհմացեղային հասարակարգում ապրող բարբարոսները քրիստոնեությունն ընդունում էին հարկադրաբար, ուստի երկար ժամանակ շարունակում էին պահպանել հեթանոսական սովորույթներն ու

Նիկեայի տիեզերական ժողովը

պատկերացումները: Բարբարոսական թագավորները սովորաբար քրիստոնեությունն ընդունում էին քաղաքական նպատակներով: Դա ավելի ուժեղ Աստուծոց ակնկալվող օգնության հույսն էր և թագավորական տիտղոս յուրացնելու ցանկությունը. «Չկա ուրիշ իշխանություն, բացի Աստծո տվածից»:

Իր ազդեցությունը հավատացյալների շրջանում ուժեղացնելու համար եկեղեցին հեթանոսական որոշ սովորույթներ ու պատկերացումներ ներառեց քրիստոնեության մեջ:

Հափստո հանգանակը

Քրիստոնեական ուսմունքի ձևավորումը համընկավ անտիկ աշխարհից միջնադարին անցման ժամանակաշրջանի հետ: Այդ պատճառով քրիստոնեության վրա մեծ ազդեցություն ունեցավ ինչպես անտիկ քաղաքակրթությունը, այն-

պես էլ ձևավորվող ավատատիրական հասարակությունը:

IV դ. քրիստոնեության ներսում միասնություն չկար: Առաջացել էին մի շարք ուղղություններ: Կոստանդիանոս I կայսրը որոշեց եկեղեցական ժողովի միջոցով ստեղծել միասնական ուսմունք: Դրա համար անհրաժեշտ էր հրավիրել տիեզերական ժողով, որին պետք է մասնակցեին եկեղեցական բոլոր թեմերի ներկայացուցիչները:

Առաջին տիեզերական ժողովը հրավիրվեց 325 թ. Նիկեա քաղաքում: Այն քննարկեց Ալեքսանդրիայի քահանա Արիոսի հարցը, որը վիճարկում էր եկեղեցու ընդունած կանոնները: Նա քննադատում էր աստվածային Երրորդության պաշտոնական ուսմունքը, կարծում էր, որ Որդի Աստվածը, այսինքն՝ եկեղեցու հիմնադիր Հիսուս Քրիստոսը, հավասար չէ Հայր Աստծուն. քանի որ արարված է նրանից, ուստի ցածր է: Նիկեայի ժողովը դատապարտեց այս ուսմունքը և հաստատեց *քրիստոնեության Հափստո հանգանակը*: Աստվածային Երրորդությունը մեկն է և բաղկացած է երեք Անձերից՝ Հայր Աստված, Որդի Աստված, Սուրբ Հոգի Աստված: Սրանք հավասար են և անբաժան:

Նիկեայի ժողովը քննարկեց նաև եկեղեցու կազմակերպման հետ կապված խնդիրներ: Դրանց թվում էր եպիսկոպոսի ընտրության և ձեռնադրության կարգը: Որպես բարձրագույն իշխանություն ունեցող եպիսկոպոսներ՝ առանձնացվեցին *Հռոմիներ* (Արևմուտք), *Անտիոքիներ* (Արևելք), *Ալեքսանդրիայիներ* (Եգիպտոս): Երկրորդ տիեզերական ժողովում այսպիսի կարգավիճակ ստացավ նաև *Կոստանդնուպոլսի* աթոռը:

Հաջորդ խնդիրը Քրիստոսի բնության հարցն էր: Կոստանդնուպոլսի պատրիարք **Նեստորը** քարոզում էր, որ Քրիստոսն ունի միայն մարդկային բնություն: **431 թ. Եփեսոսում** գումարված երրորդ տիեզերական ժողովը մերժեց այս ուսմունքը: Սակայն Նեստորի կողմնակիցներն այն տարածեցին Պարսկաստանում, Չինաստանում, Մոնղոլիայում և Հնդկաստանում:

Քրիստոսի բնության խնդրի քննարկման ժամանակ առաջացել էր ևս մեկ ուղղություն, որի կողմնակիցները կարծում էին, որ Քրիստոսն ունի միայն աստվածային բնություն: Սա ստացավ **միաբնակություն** անվանումը:

Քաղկեդոն քաղաքում 451 թ. հրավիրվեց չորրորդ տիեզերական ժողովը: Հակառակ նեստորականության և միաբնակության՝ ժողովը որոշում ընդունեց Քրիստոսի երկու՝ աստվածային և մարդկային բնության մասին: Մասնակիցների մի մասը չհամաձայնվեց ժողովի այս որոշմանը: Ժողովի ընդունած կանոնների շարքում կարևոր նշանակություն ունեցավ 28-րդ կանոնը, որի համաձայն՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի իրավունքները հավասարեցվեցին Հռոմի պատրիարքի իրավունքներին:

Հայոց եկեղեցին չմասնակցեց Քաղկեդոնի ժողովին և չընդունեց նրա որոշումները: Հայկական, եգիպտական և ասորական եկեղեցու մի մասը մնացին որպես միաբնակ եկեղեցիներ: Նրանք կազմեցին քրիստոնեության **արևելյան ուղղափառ** ուղղությունը:

Եկեղեցու կառույցը

Քրիստոնեության տարածման և պետական կրոն դառնալուն զուգահեռ եկեղեցին ստեղծում էր իր կառույցը: Դրանք

ձևավորելու ժամանակ օգտագործվեց Հռոմեական կայսրության վարչական բաժանումը:

Եկեղեցու ստորին միավորը **ծուխն** էր, որը համապատասխանում էր պետության վարչական բաժանման ստորին օղակին՝ գյուղին: Մի քանի ծխեր կազմում էին **եպիսկոպոսական թեմ**: Եկեղեցու թեմական կառույցում կային ավելի խոշոր միավորներ, որոնք կոչվում էին **միտրոպոլիտություններ** և **արքեպիսկոպոսություններ**: Առավել խոշոր եկեղեցական միավորները՝ Հռոմ, Կոստանդնուպոլիս, Ալեքսանդրիա, Անտիոք, Երուսաղեմ, Վ դարում սկսեցին կոչվել **պատրիարքություններ**:

Եկեղեցու կառավարման գործում մեծ նշանակություն ձեռք բերեցին եպիսկոպոսների ժողովները, որոնք լինում էին տեղական և տիեզերական: Տեղական ժողովին սովորաբար մասնակցում էին մի քանի շրջանների եպիսկոպոսներ և քննարկում էին տեղական նշանակության խնդիրներ:

Արևմտյան Եվրոպայում ևս քրիստոնեության տարածմանը զուգահեռ ձևավորվում էին եկեղեցու կառույցները: Յուրաքանչյուր քաղաք ուներ իր եպիսկոպոսը, իսկ պրովինցիայի կենտրոնը՝ իր միտրոպոլիտը:

Բարբարոսական արշավանքների և բարբարոսական թագավորությունների ստեղծման շրջանում եկեղեցական կառույցները վերափոխվեցին: Եկեղեցուն հանձնվեցին հարկային և դատական իրավունքներ: Եպիսկոպոսը թեմի տարածքում հավաքում էր պետական հարկերը և զբաղվում դատական գործունեությամբ: Այսպես առաջացավ թագավորական եկեղեցին, այսինքն՝ յուրաքանչ-

յուր երկրում եպիսկոպոսությունները միավորվում էին եկեղեցական մեկ միավորի մեջ: Թագավորը յուրացնում էր եկեղեցական ժողովներ հրավիրելու և որոշումները հաստատելու իրավունքը: Այսպես՝ ավատատիրական հարաբերությունների կազմավորմանը զուգահեռ ձևավորվեցին նաև քրիստոնեական եկեղեցու կառույցները:

Պապականության առաջացումը

Տիեզերական ժողովներին զուգահեռ համաքրիստոնեական խնդիրներ լուծելու դեր ստանձնեցին նաև առանձին եպիսկոպոսական աթոռներ: Ավանդույթի համաձայն՝ այդ աթոռները հիմնադրել էին Քրիստոսի առաքյալները և նրանց հաջորդները: Այս աթոռները հետագայում վերածվեցին պատրիարքությունների: Նրանց մեջ գլխավորը համարվում էր Հռոմի եպիսկոպոսը, որը հետագայում ստացավ *պապ* անվանումը: Ըստ ավանդույթի՝ Հռոմի թեմը հիմնադրել էր առաքյալների գլխավոր Պետրոսը:

Պապականությունը փորձում էր տիեզերական եկեղեցում ստեղծել միապետական կառավարման համակարգ: Արդեն IV–V դդ. պապականությունը փորձում էր իրագործել այս ծրագիրը: Այս ուղղությամբ մեծ գործունեություն ծավալեց *Լևոն I Մեծ պապը* (440–461 թթ.): Նա իրեն համարում էր Պետրոս առաքյալի ժառանգորդը և նրա տեղապահը Երկրի վրա: Սակայն Հռոմի աթոռի հետ հավասար իրավունքներ ստացան Արևելքի չորս (Անտիոք, Երուսաղեմ, Ալեքսանդրիա, Կոստանդնուպոլիս) պատրիարքությունները:

Արդեն Քաղկեդոնի չորրորդ տիեզերական ժողովը սահմանեց, որ քրիստոնեական եկեղեցին պետք է կառավարեն

174

հինգ տիեզերական պատրիարքները: Հռոմի աթոռի բարձր դիրքը հաստատվեց միայն Արևմուտքի համար:

Բարբարոսական թագավորությունների առաջացումը և թագավորական եկեղեցու ձևավորումը խախտեցին պապականության և Արևմտյան Եվրոպայում կազմավորված եպիսկոպոսական թեմերի փոխհարաբերությունները: V դ. վերջից մինչև VIII դ. Հռոմի պապին ենթարկվում էին միայն Միջին և Հարավային Իտալիայի եպիսկոպոսները: Բարբարոսական թագավորություններում եկեղեցին ենթարկվում էր թագավորին և կախված չէր պապական աթոռից: Իտալիայից դուրս առաջին եկեղեցին, որն ուղղակի ենթարկվեց Հռոմի աթոռին, անգլոսաքսոնական եկեղեցին էր: Սա կապված էր այն բանի հետ, որ Բրիտանիայում քրիստոնեությունը քարոզում էին Հռոմից ուղարկված քարոզիչները: Այստեղ կազմակերպված եկեղեցու գլուխ կանգնեց արքեպիսկոպոսը, որը բարձր էր եպիսկոպոսից: Արքեպիսկոպոսին ընտրում և ձեռնադրում էր պապը: Եկեղեցու կազմակերպման այս ձևը պապականությունը տարածեց Արևմտյան Եվրոպայի մյուս երկրներում:

Յուրաքանչյուր պետությունում եկեղեցու գլուխ կանգնած էր արքեպիսկոպոսը, որը ենթարկվում էր պապին: Այսպես Արևմտյան Եվրոպայի (բացի արաբական Իսպանիայից) բոլոր երկրների եկեղեցիները ենթարկվեցին Հռոմի աթոռին:

Պապականության դիրքերը ամրապնդվեցին հատկապես Կարոլինգների կառավարման շրջանում: Թագավորական տիտղոսին ձգտող Պիպին Կարճահասակը պապի օժանդակությամբ հռչակվել էր թագավոր և պապականությանը վարձահատույց լինելու համար արշա-

Պատրիարք

Արքեպիսկոպոս

Միտրոպոլիտ

Եպիսկոպոս

վանք կազմակերպեց դեպի Իտալիա: 756 թ. նա Միջին Իտալիան նվիրեց Հռոմի աթոռին. **այսպես առաջացավ պապի աշխարհիկ պետությունը:**

Պատրիարքական աթոռների և պապականության ձևավորումից հետո Հռոմի և Կոստանդնուպոլսի միջև սրվեց պայքարը տիեզերական եկեղեցում գերիշխող դիրք գրավելու համար: Տարաձայնությունները հասցրին նրան, որ երկու եկեղեցիները բաժանվեցին: 1054 թ. Կոստանդնուպոլիս ժամանեցին Հռոմի պապի նվիրակները և նզովեցին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին: Վերջինս իր հերթին նզովեց պապի նվիրակներին, որոնք վրդովված հեռացան Կոստանդնուպոլսից: Այսպես երկու եկեղեցիները բաժանվեցին: Այդ ժամանակից արևմտյան եկեղեցին սկսեց կոչվել **հռոմեակաթոլիկական** (լատինական), իսկ արևելյանը՝ **ուղղափառ** (բյուզանդական, օրթոդոքս):

Եկեղեցին Արևմտյան Եվրոպայի սոցիալ-քաղաքական կյանքում

Քրիստոնեությունը պետական կրոն դառնալուց հետո անմիջապես ներառվեց

ավատատիրական հարաբերությունների մեջ: Եկեղեցիներն ու վանքերը ունեին հսկայական քանակությամբ հողատարածքներ:

Վաղ միջնադարում Արևմտյան Եվրոպայում մշակելի հողերի մեկ երրորդը պատկանում էր եկեղեցուն: Բարձրաստիճան հողևորականները ներառված էին ավատատիրական աստիճանակարգության մեջ:

VI-VII դդ. սկսած՝ ձևավորվում էին մասնավոր եկեղեցիներ: Խոշոր հողատերերը իրենց տիրույթներում եկեղեցիներ և վանքեր էին կառուցում և հանդես էին գալիս որպես նրանց սենյորներ: Կարոլինգները սկզբում իրենց սեփական տիրույթներում, ապա երկրի մյուս շրջաններում հիմնում էին մասնավոր վանքեր, և վանահայրերը դառնում էին նրանց վասալները: Ավելի ուշ նրանք սկսեցին վասալական ծառայություն պահանջել նաև մյուս մասնավոր վանքերից:

Հոգևոր վասալները պարտավոր էին ռազմական ծառայություն կատարել: Կարոլինգների բանակի 2/3-ը (հաճախ էլ

3/4-ը) կազմում էին հոգևորականները: Այսպես ձևավորվեց ավատատիրական եկեղեցին, որը տարբերվում էր IV-V դարերի եկեղեցուց:

Բարձրաստիճան հոգևորականների ներառումը ավատատիրական աստիճանակարգության մեջ հանգեցնում էր նրան, որ եպիսկոպոսներին և վանահայրերին նշանակում էին աշխարհիկ պաշտոնների:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Քրիստոնեության տարածման և պետական կրոն հռչակվելուց հետո աստիճանաբար ստեղծվեց եկեղեցական կառույցը: Համաքրիստոնեական խնդիրների լուծման նպատակով ստեղծվեցին եպիսկոպոսական աթոռներ, որոնք, ըստ ավանդույթի, հիմնադրել էին Քրիստոսի առաքյալները և նրանց հաջորդները: Այդ աթոռները հետագայում վերածվեցին պատրիարքությունների, որոնց մեջ գլխավորը Հռոմի պապն էր: Պապականության գլխավորությամբ կաթոլիկ եկեղեցին ստանձնեց Արևմտյան Եվրոպան միավորող ուժի դերը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Պատմական ինչ պայմաններ նպաստեցին քրիստոնեության արագ տարածմանը Հռոմեական կայսրությունում: Ներկայացրե՞ք Կոստանդիանոս I կայսեր դերը քրիստոնեության պետական կրոն դառնալու գործում: Ե՞րբ այն հռչակվեց կայսրության պետական կրոն:
2. Ե՞րբ է ավարտվել Արևմտյան Եվրոպայի քրիստոնեացումը: Բարբարոսական թագավորություններում սկզբում քրիստոնեությունն ընդունում էին քաղաքական նկատառումներով. ինչո՞ւ:
3. Ինչո՞ւ Կոստանդիանոս I կայսրը որոշեց եկեղեցական ժողով հրավիրել: Ի՞նչ որոշումներ կայացրեց Նիկեայի առաջին տիեզերական ժողովը: Ի՞նչ էր քարոզում Նեստորը, և ո՞ր տիեզերական ժողովը մերժեց այն:
4. Միաբնակության հարցի հետ կապված՝ նրբ և որտե՞ղ հրավիրվեց տիեզերական ժողով: Ի՞նչ որոշում ընդունեց այդ ժողովը: Վերհիշե՞ք, թե ինչու Հայոց եկեղեցին չմասնակցեց այդ ժողովին:
5. Ներկայացրե՞ք քրիստոնեական եկեղեցու վարչական կառույցը Հռոմեական կայսրությունում: Բարբարոսական թագավորությունների ստեղծման շրջանում ի՞նչ վերափոխումներ եղան եկեղեցու կառույցում և իրավասությունների մեջ:
6. Ինչո՞ւ էր Հռոմի եպիսկոպոսը ձգտում դառնալու քրիստոնեական եկեղեցու մեջ գերիշխող: Որո՞նք էին Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովում հաստատված բարձր աթոռները: Ինչպե՞ս առաջացավ Հռոմի պապի աշխարհիկ իշխանությունը:
7. Ե՞րբ տեղի ունեցավ քրիստոնեական եկեղեցու մեծ բաժանումը, և որո՞նք էին դրա գլխավոր պատճառները:
8. Ի՞նչ առանձնահատկություններ ուներ Կարոլինգների ձևավորած եկեղեցին: Փաստերով հիմնավորե՞ք, որ եկեղեցին դարձել էր ավատատիրական իշխանության բաղկացուցիչ մասը:

§ 7. ԲՅՈՒՉԱՆԴԻԱՆ Վ ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ IX ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԸ

Բյուզանդական կայսրության կազմավորումը

Դուք գիտեք, որ **395 թ.** Թեոդոսիոս կայսեր կտակով Հռոմեական կայսրությունը բաժանվել էր երկու մասի՝ արևմտյան և արևելյան: Արևելահռոմեական կայսրության կազմի մեջ էին մտնում Բալկանյան թերակղզին, Փոքր Ասիան, Հյուսիսային Միջագետքը, Հայաստանի մի մասը, Եգիպտոսը, Ղրիմ թերակղզու մի մասը: Արևմտահռոմեական կայսրության անկումից հետո **Արևելահռոմեականը մնաց որպես երբեմնի միասնական կայսրության իրավահաջորդ:** Այս պատճառով կայսրությունը շարունակում էին անվանել Հռոմեական: Միայն XIV դ. սկսեցին օգտագործել Բյուզանդիա (Բյուզանդիոն) անվանումը:

Արևմուտքի հետ համեմատած՝ **Բյուզանդիան ուներ մի շարք ստանձնահատկություններ:** Այստեղ ապրում էին հույներ, հայեր, ասորիներ, հրեաներ, եգիպտացիներ, որոնք զարգացման մակարդակով ավելի բարձր էին, քան Արևմուտքի բնակիչները:

Բյուզանդիայի կազմի մեջ մտան բնակլիմայական առավել նպաստավոր պայմաններ և երկրագործական հին ավանդույթներ ունեցող տարածքներ: Հողը հիմնականում մշակում էին ազատ գյուղացիները, որոնք միավորված էին համայնքի մեջ:

V–VI դդ. Բյուզանդիայի քաղաքները անկում չապրեցին, ինչպես դա եղավ Արևմուտքում: Այս ժամանակաշրջանում արհեստագործությունը և առևտուրը Արևելքում վերելք էին ապրում: Բյուզանդիայում էին նշանավոր քաղաքներ Կոս-

տանդնուպոլիսը, Ալեքսանդրիան, Անտիոքը, Եփեսոսը:

Անցումը ավատատիրական հասարակության Բյուզանդիայում տեղի էր ունենում ներքին ճանապարհով: **Ավատատիրական հարաբերությունները հաստատվում էին առանց խոր ձգնաժամի և ցնցումների՝ ի տարբերություն Արևմուտքի:**

Բյուզանդիան բարբարոսների հարվածներից չկործանվեց, ուստի պետությունը կարողացավ օրենքներով կարգավորել անցումը ավատատիրության: Այս գործում մեծ էր **Հուստինիանոս I կայսեր** (527–565 թթ.) դերը: Անտիկ շրջանից Բյուզանդիան ժառանգություն ստացավ հելլենականությունը, հռոմեականությունը և քրիստոնեությունը: Ավատատիրական հարաբերությունների ձևավորմանը զուգահեռ անհրաժեշտ էր դրանք հարմարեցնել նոր պայմաններին: Հուստինիանոս կայսրը իր առջև խնդիր դրեց այս ամենը միավորելու մեկ համակարգում և ստեղծելու միասնական պետություն, օրենսդրություն, դավանանք: Այս նպատակով նա ստեղծեց «Քաղաքացիական իրավունքի հավաքածու» օրենքների ժողովածուն: Բյուզանդիան դանդաղորեն դառնում էր ավատատիրական տիպի միապետություն:

Հուստինիանոսի վարած պատերազմների արդյունքում Բյուզանդիային միացվեցին Իտալիան, Հյուսիսային Աֆրիկան, Հարավարևելյան Իսպանիան: Երկարատև պարսկա-բյուզանդական պատերազմների արդյունքում կայսրությանը հաջողվեց թույլ չտալ, որ պարսիկները մոտենան Սև և Միջերկրական ծովերին: Սակայն նրա կառավարման վերջին տա-

րիներին Բյուզանդիան սկսեց թուլանալ, ինչը կապված էր ավատատիրական հարաբերությունների ձևավորման հետ: Համայնքի ներսում տեղի ունեցող սոցիալական շերտավորման արդյունքում գյուղացիների մի մասը դառնում էր հողագուրկ և ի վիճակի չէր հարկեր վճարելու կամ զինվորական ծառայություն կատարելու: Ամայանում էին շատ գյուղեր և քաղաքներ: Անկում էին ապրում արհեստագործությունը և առևտուրը:

Պետությունը վաղ Բյուզանդիայում

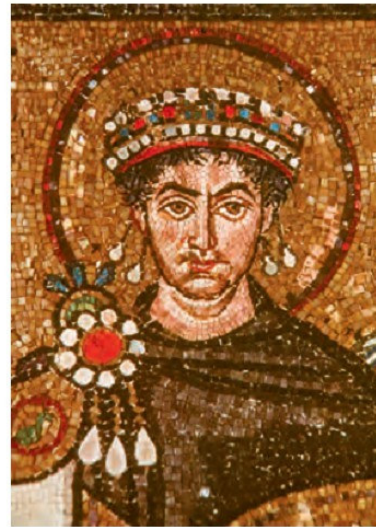
Կայսերական իշխանությունը կազմակերպվում էր այնպես, ինչպես Հռոմեական կայսրությունում: Բարձրագույն օրենսդիր, ռազմական և դատական իշխանությունը պատկանում էր կայսրին: Նա իրեն հռչակեց քրիստոնյա աշխարհի առաջնորդ:

Կայսեր իշխանությունը ժառանգական չէր: Իշխանության անցումը պայմանավորված էր նաև Ծերակույտի դիրքորոշումից: Այդ պատճառով դեռևս կենդանության օրոք կայսրերը ձգտում էին իշխանությունը որդիներից մեկին փոխանցել:

Հսկայածավալ կայսրության կառավարումը կենտրոնացված էր կայսերական արքունիքում և բաժանված էր մի քանի տասնյակ գերատեսչությունների: Սրանցից կարևորագույններն էին հարկային, ռազմական և արտաքին հարաբերությունները կարգավորող գերատեսչությունները:

Պետության կառավարման գործում մեծ դեր էր խաղում կայսերը կից սրբազան խորհուրդը, որի կազմում էին կայսրին առավել նվիրված մարդիկ:

Պետության տարածքը բաժանված էր պրովինցիաների, որտեղ քաղաքացի-

Հուստինիանոս I

ական և ռազմական իշխանությունները տարանջատված էին: Կայսրը նշանակում էր պրովինցիայի կառավարչին, որը տեղում իրականացնում էր վարչական, դատական և ֆինանսական գործառույթներ: Ռազմական իշխանությունը կայսեր նշանակած զորահրամանատարի ձեռքում էր:

Բյուզանդիան ուներ մեծաքանակ բանակ: Հզոր էր նաև ռազմական նավատորմը, որը մրցակից չուներ Սև և Միջերկրական ծովերում: Բյուզանդական արագընթաց նավերը, որոնք բաղկացած էին 200–300–հոգանոց անձնակազմից, անհրաժեշտության դեպքում ծովափնյա շրջաններ էին տեղափոխում հեծյալ և հետևակ զինվորների: Դրա շնորհիվ Բյուզանդիան ոչ միայն պաշտպանվում էր բարբարոսական արշավանքներից, այլև նվաճողական պատերազմներ էր վարում:

Քրիստոնեական եկեղեցու կազմակերպումը

Արդեն ասվել է, որ 381 թ. քրիստոնեությունը հռչակվել էր Հռոմեական կայսրության պետական կրոն: Նույն թվականին Կոստանդնուպոլսի երկրորդ տիեզերա-

կան ժողովում պատրիարքական աստիճան ստացավ Կոստանդնուպոլսի աթոռը և Հռոմից հետո դասվեց երկրորդ տեղում. «Կոստանդնուպոլիսը նոր Հռոմն է»: Կոստանդնուպոլսի աթոռը գերիշխող դիրք ստացավ Արևելքի մյուս պատրիարքությունների շարքում: Այս կարգը իր վերջնական հաստատումը ստացավ Քաղկեդոնի չորրորդ տիեզերական ժողովում (451 թ.): Այսպես Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության ենթակայության տակ հայտնվեցին Բյուզանդիայում եղած բոլոր եկեղեցիները՝ բացի Ասորիքից (Անտիոք) և Եգիպտոսից (Ալեքսանդրիա): Բալկանյան թերակղզում միայն Իլիրիայի թեմն էր ենթարկվում Հռոմի պապին:

Արևելքում կային նաև այլ եկեղեցիներ, մասնավորապես հայկական, եգիպտական (ղպտիական) և ասորական, որոնք չէին ընդունում Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության գերակայությունը:

Բյուզանդիան Հուստինիանոսից հետո, արաբա-բյուզանդական հակամարտությունը

Հուստինիանոսի հաջորդների օրոք Բյուզանդիան սկսեց կորցնել նվաճված տարածքները: **568 թ.** գերմանական ցեղերը՝ լանգոբարդները, գրավեցին Հյուսիսային Իտալիան: Բյուզանդիայի ձեռքում մնաց միայն **Հռավեննա քաղաքը**: Բալկանյան թերակղզու վրա շարունակ արշավում էին ավարները, սլավոնները, բուլղարները:

Այս շրջանում պատմության ասպարեզ մտան նոր վտանգավոր թշնամիներ՝ արաբները: **636 թ. Յարմուք գետի** ափին արաբները ծանր պարտության մատնեցին բյուզանդացիներին և սկսեցին կայսրության արևելյան պրովինցիաների նվաճումը: Շուտով արաբները գրավե-

180

ցին Պաղեստինը, Ասորիքը, Հյուսիսային Միջագետքը, Եգիպտոսը, Հյուսիսային Աֆրիկան: Արաբները ստեղծեցին նաև ռազմական ուժեղ նավատորմ, որի օգնությամբ գերիշխող դիրք գրավեցին Միջերկրական ծովում: Սա հնարավորություն տվեց նրանց մի քանի անգամ ցամաքից և ծովից պաշարելու Կոստանդնուպոլիսը:

Արաբական նվաճումների հետևանքով Բյուզանդիան զրկվեց կենսական նշանակություն ունեցող տարածքներից: Արևելյան պրովինցիաների կորուստը հանգեցրեց նրան, որ այստեղ ապրող հայերի, ասորիների դերը կայսրության կյանքում նվազում էր: Մյուս կողմից՝ համապատասխանաբար աճում էր հույների դերը: Հաշվի առնելով այս իրավիճակը՝ Հերակլես կայսրը լատիներենի փոխարեն հունարենը դարձրեց պաշտոնական լեզու: Լատիներեն **կայսր** տիտղոսի փոխարեն սկսեցին օգտագործել հունարեն **վասիլևսը (բասիլևս)**:

Ռազմավարչական բարեփոխումները, պատկերամարտություն

Մինչև արաբական արշավանքները կայսրության տարածքը բաժանված էր պրովինցիաների: Արաբներից կրած պարտությունները ստիպեցին վերափոխել ձևավորված պրովինցիալ կառավարման համակարգը և վարչական բաժանումը: Անհրաժեշտ էր տեղում իշխանությունը կենտրոնացնել մեկ մարդու ձեռքում: Նախ վերափոխեցին պրովինցիաների սահմանները և կազմեցին վարչական նոր միավոր, որը կոչվեց **թեմ**: Թեմում ռազմական և վարչական իշխանությունը հանձնվեց մեկ մարդու, որը կոչ-

վում էր **ստրատիգու**: Նրան էր ենթարկվում նաև թեմի դատավորը:

Թեմում հավաքագրվող զորքը հիմնականում բաղկացած էր գյուղացի զինվորներից, որոնք կոչվում էին **ստրատիստներ**: Բանակ էին զորակոչվում ունևոր գյուղացիները, որոնք ի վիճակի էին ռազմական հանդերձանք գնելու: Ստրատիոտի ընտանիքը պետք է ունենար վարձու աշխատողներ, որոնք հողը կմշակեին այն ժամանակ, երբ նա մեկներ պատերազմ: Զինվորական ծառայություն կատարելու համար հաճախ պետությունն էր գյուղացուն հող տալիս: Ստրատիոտի հողը համարվում էր արտոնյալ, քանզի ազատվում էր բոլոր հարկերից՝ բացի հողահարկից:

Առաջին թեմերը ստեղծվեցին **Տերակլև կայսեր** օրոք Փոքր Ասիայում: Դրանք էին Արմենիակը, Անատոլիկը: Հետագայում թեմեր ստեղծվեցին նաև Բալկանյան թերակղզում: Թեմական կարգը Բյուզանդիային հնարավորություն տվեց կանգնեցնելու արաբներին, ապա անցնելու հակահարձակման: 718 թ. բյուզանդացիները պարտության մատնեցին շուրջ մեկ տարի մայրաքաղաքը պաշարած արաբներին:

Ռազմավարչական բարեփոխումների արդյունքում Բյուզանդիայում ձևավորվեց քաղաքական նոր խավ՝ ռազմաթեմական ավագանին: Այն կազմված էր ստրատիգոսներից և խոշոր հողատերերից: Սրանց հաջողվեց 717 թ. կայսերական գահը հանձնել Անատոլիկի թեմի ստրատիգոս **Լևոն III-ին** (717–741): Իշխանության

վերաբաշխման համար պայքար սկսվեց թեմական և մայրաքաղաքային ավագանու միջև, որի ձեռքում էր մինչ այդ իշխանությունը: Կայսերական իշխանությունը ամրապնդելու համար Լևոն III-ը փորձեց օգտագործել սրանց միջև եղած հակասությունները:

Սրվել էին նաև պետության և եկեղեցու փոխհարաբերությունները: Եկեղեցին թուլացնելու, կենտրոնական իշխանությունը ամրապնդելու համար սկսված պայքարն ընդունեց գաղափարական շարժման ձև՝ ընդդեմ սրբապատկերների պաշտամունքի:

Սրբապատկերների պաշտամունքը (պատկերապաշտություն) բյուզանդական եկեղեցում մեծ տարածում ուներ: Նրանց միջոցով եկեղեցիները և վանքերը մեծ եկամուտներ էին ստանում: 726 թ. Լևոն III-ը հանդես եկավ սրբապատկերների պաշտամունքի դեմ (պատկերամարտություն): Նրանց պաշտամունքը արգելվեց: Պատկերամարտական գաղափարները թափանցեցին հասարակության մեջ: Սկսեցին բռնագրավել եկեղեցական հողերը և հարստությունները: Շատ վանքեր փակվեցին: Վանականներին պարտադրում էին զինվորական ծառայություն կատարել: Բռնագավթած հողերի և հարստությունների մի մասը դարձավ պետական սեփականություն, և պատկերամարտ կայսրերն այն օգտագործեցին բանակը մեծացնելու համար: Շարժումը շարունակվեց մինչև 843 թ., երբ սրբապատկերների պաշտամունքը նորից թույլատրվեց:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Արևելահռոմեական կայսրությունը (Բյուզանդիա) խուսափեց արևմտյան կայսրության ճակատագրից: Իսկ VI դարում այն Հուստինիանոսի բարեփոխումների և ակտիվ արտաքին քաղաքականության շնորհիվ նույնիսկ ժամանակա-

վորապես վերանվաճեց Արևմտյան կայսրության տարածքի զգալի մասը: Սակայն Բյուզանդիայի վերելքը ավարտվեց արաբների արշավանքների հետևանքով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշեք Հռոմեական կայսրության՝ երկու մասերի բաժանվելու գործընթացը: Ո՞ր տարածքներն էր ընդգրկում Բյուզանդիան: Վերհանեք Բյուզանդիայի հասարակական կյանքի առանձնահատկությունները V–VI դարերում: Ինչո՞ւ Բյուզանդիայի անցումը ավատատիրական հարաբերություններին համեմատաբար հեշտ տեղի ունեցավ, քան Արևմուտքում: Ո՞ր կայսրը կարևոր դեր խաղաց այդ գործում:
2. Ներկայացրեք վաղ Բյուզանդիայի պետական կառավարման համակարգը:
3. Ինչպե՞ս ձևավորվեց քրիստոնեական եկեղեցու կառույցը Բյուզանդիայում: Արևելքի եկեղեցիներից որո՞նք չէին ընդունում Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի գերակայությունը:
4. Ինչ հետևանքներ ունեցան արաբական նվաճումները Բյուզանդիայի համար VII դարի կեսերին: Ինչո՞ւ հունարենը դարձավ կայսրության պաշտոնական լեզու:
5. Ի՞նչ նպատակով իրականացվեցին վարչական և ռազմական բարեփոխումները կայսրությունում: Բացատրե՛ք *թեմ* և *ստրատիոն* հասկացությունները:
6. Ներկայացրեք ռազմավարչական բարեփոխումների արդյունքները: Ձեր կարծիքով պատկերամարտական շարժումը նշանակություն ունեցավ պետության ամրապնդման գործում:

§ 8. ՎԱՂ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅՑԸ

Բյուզանդական մշակույթի առանձնահատկությունները

Ավատատիրական հարաբերությունների հաստատմանը զուգահեռ Բյուզանդիայում սկսեց ձևավորվել նաև վաղ միջնադարի մշակույթը: Այն մեծ ազդեցություն թողեց եվրոպական մշակույթի զարգացման վրա: Այսօր էլ աշխարհում ապրող քրիստոնյաների կեսը բյուզանդական մշակույթի ժառանգորդներ են: Բյուզանդական մշակույթը, ի տարբերություն արևմտաեվրոպական ավատատիրական մշակույթի, ուներ մի շարք առանձնահատկություններ:

Արևմտահռոմեական կայսրության անկումից հետո նրա տարածքները զբաղեցնող բարբարոսական ցեղերը չկարո-

ղացան յուրացնել հռոմեական մշակույթը, և այն երկար ժամանակ մոռացության մատնվեց:

Բյուզանդիայում պահպանվեց անտիկ մշակույթը, որը հարմարեցվեց միջնադարի պայմաններին: Բացի անտիկ հունահռոմեական մշակույթից՝ բյուզանդական մշակույթը ներառեց նաև կայսրության մեջ մտնող ժողովուրդների (հայեր, ասորիներ, եգիպտացիներ) մշակույթներից որոշ տարրեր: Սակայն, ի տարբերություն Արևմտյան Եվրոպայի, որտեղ ստեղծվեցին միջնադարյան մշակույթի մի քանի տիպեր (ազգային մշակույթներ), Բյուզանդիայում ձևավորվեց *մշակութային մեկ տիպ՝ բյուզանդական:* Ի տարբերություն Արևմտյան Եվրոպայի,

որտեղ վաղ միջնադարի մշակույթի հիմնական կենտրոնները վանքերն էին, Բյուզանդիայում մեծ էր նաև քաղաքների դերը: Բյուզանդիայի քաղաքները մնում էին որպես կրթության և մշակույթի կենտրոններ: Անտիկ հունահռոմեական մշակույթի ավանդների հիման վրա քաղաքներում զարգանում էին ճարտարապետությունը, կերպարվեստը: Բյուզանդական առևտրականները առևտուր էին անում կայսրության սահմաններից շատ հեռու և ծանոթանում տարբեր մշակույթների:

Կրթական համակարգը

Բյուզանդիայում կրթական համակարգը միասնական ծրագիր չունեց: Կրթական գործի կազմակերպումը, դասավանդվող առարկաների մի մասը Բյուզանդիան ժառանգեց անտիկ աշխարհից: Այստեղ պահպանվել էին անտիկ կրթության հին կենտրոնները՝ **Աթենքը, Ալեքսանդրիան, Անտիոքը**: Այստեղ գործող դպրոցների մի մասը դարձան եկեղեցական և վանքապատկան դպրոցներ: Եկեղեցին փորձում էր անտիկ կրթական ժառանգությունը վերափոխել և հարմարեցնել քրիստոնեության պահանջներին: **529 թ.** Հուստինիանոս կայսեր հրամանով փակվեց հեթանոսական մշակույթի վերջին օջախը՝ Աթենքի բարձրագույն դպրոցը:

Դպրոցները բաժանվում էին երկու աստիճանի՝ **տարրական և միջնակարգ**: Տարրական դպրոցներում երեխաներին սովորեցնում էին գրել, կարդալ, հաշվել, քերականություն, ճարտասանություն, դիալեկտիկա (տրամախոսություն): Միջնակարգ դպրոցում սովորեցնում

Պրոկոպիոս Կեսարացի

էին հանրահաշիվ, աշխարհագրություն, երաժշտություն, աստղագիտություն:

Բյուզանդիայում գոյություն ունեին վճարովի և անվճար դպրոցներ: Վերջինիս թվին էին պատկանում վանական, եկեղեցական և քաղաքային դպրոցները:

Պատմագրությունը

Վաղ միջնադարի բյուզանդական մշակույթում մեծ էր պատմագրության դերը: Այստեղ հունահռոմեական պատմագրության ավանդույթը կենսունակ էր և դրվեց ձևավորվող բյուզանդական պատմագրության հիմքում: Հունահռոմեական պատմագրության հեղինակությունն այնքան մեծ էր, որ բյուզանդական պատմիչները ձգտում էին նմանվել իրենց նախորդներին: Արևմտյան Եվրոպայում շարադրված պատմական երկերի հետ համեմատած՝

Բյուզանդական սրբանկարչություն

բյուզանդական պատմագրության վրա քրիստոնեության ազդեցությունը թույլ էր:

Վաղ Բյուզանդիայի առավել աչքի ընկնող պատմիչներից էին *Պրոկոպիոս Կեսարացին*, *Ագաթիոս Միրինեացին*, *Թեոֆիլակտոս Սիւնկաստան*: Այս պատմիչներն իրենց աշխատություններով փակում են անտիկ պատմագրության վերջին էջը:

Նրանցից ամենանշանավորը Հուստինիանոսի ժամանակակից քաղաքական գործիչ, շարադրվող դեպքերի ականատես *Պրոկոպիոս Կեսարացին* է: Իր «Պարսիկների, վանդալների և գոթերի հետ Հուստինիանոսի պատերազմների պատմությունը» աշխատության մեջ նա մանրամասն շարադրել է Հուստինիանոսի պատերազմները նախկին Հռոմեական կայսրությունը իր տարածքային ամբողջականության մեջ վերականգնելու համար: Այս և «Կառույցների մասին» աշխատության

մեջ նա փառաբանում է կայսրին, նրան ներկայացնում որպես արդարամիտ քրիստոնյա կառավարողի: Սակայն իր «Գաղտնի պատմություն» աշխատության մեջ, որը գրվել էր մտերիմների համար, կայսրին ներկայացնում է որպես դաժան բռնակալ, որը մեղավոր է կայսրության բոլոր դժբախտությունների համար:

Քրիստոնեությունը մշակեց պատմական նյութի շարադրման նոր ժանր, որը դարձավ միջնադարի պատմագրության սեփականությունը: Դա *ժամանակագրությունն* էր, որն առաջացավ III–IV դդ.: Այս ժանրի հիմնադիրը *Եվսեբիոս Կեսարացին* էր: Ժամանակագրության մեջ դեպքերը և իրադարձությունները սովորաբար շարադրում էին ըստ տարիների: Այստեղից էլ նրա անվանումը՝ տարեգիրք:

Գրականությունը և արվեստը

Վաղ միջնադարում մեծ վերելք ապրեց նաև բյուզանդական գրականությունը: Այստեղ ձևավորվեց *երկու հիմնական ուղղություն*: Հունահռոմեական գրականության ավանդները պահպանվեցին և հարմարեցվեցին միջնադարի պայմաններին:

Քրիստոնեության ազդեցության տակ վաղ միջնադարում ձևավորվեց նաև եկեղեցական գրականություն:

III–VI դդ. մեծ զարգացում էին ապրում անտիկ գրականությունից ժառանգած ժանրերը՝ սիրային քնարերգությունը, նամակները, ճառերը: Քրիստոնեությունը գրականություն բերեց ևս երկու ժանր՝ վարքագրությունը և եկեղեցական պոեզիան: Առաջինը դառնում է բյուզանդական գրականության առաջատար ժանր

Աստվածամոր պատկերը Ս. Սոֆիայի տաճարում

րերից մեկը: Վարքագրության թեման եկեղեցու կողմից «սրբացված» անհատի կենսագրությունն է: Կրոնական բնույթի թեմաները միահյուսված էին պատմական դեմքերի և իրադարձությունների հետ:

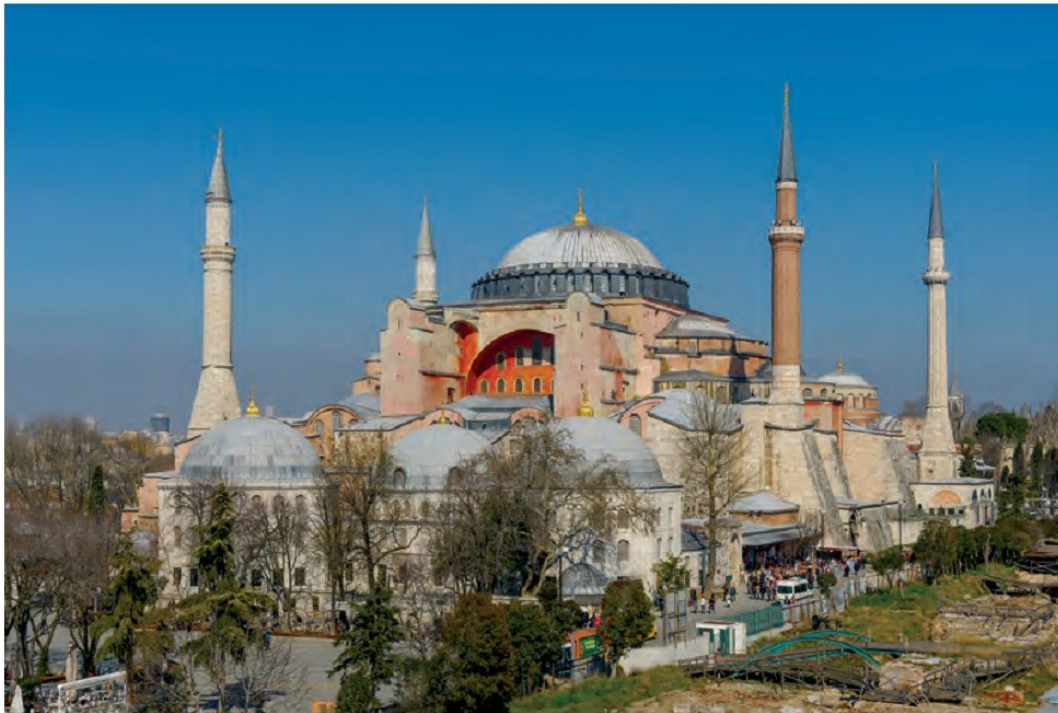
Եկեղեցական պոեզիայի (օրհներգություն) թեման Աստվածաշունչն էր: Այստեղից վերցված փոքր հատվածը դառնում է պոեմի կամ բանաստեղծության հիմք: Եկեղեցական պոեզիայի նշանավոր դեմքը *Ռոմանոս Բաղրատեղիչն* էր (VI դ.): Նա գրել է շուրջ 1000 օրհներգություն:

Վաղ միջնադարում վերելք է ապրում նաև *Ճարտարապետությունը*: Բյուզանդական ճարտարապետները IV–V դդ. մշակում են քաղաքների կառուցման նոր հատակագիծ: Քաղաքի կենտրոնում հրապարակն էր, որի շուրջը կառուցում էին քաղաքի մայր եկեղեցին, հասարակական և վարչական շինությունները: Հրապարակից ճառագայթաձև տարածվում էին փո-

ղոցները, որոնք քաղաքը բաժանում էին թաղամասերի:

Բարձր զարգացման է հասնում եկեղեցական ճարտարապետությունը: Հին Հունաստանում տաճարը համարվում էր աստվածների բնակատեղի, և այնտեղ մտնելու իրավունք ունեին միայն քրմերը: Կրոնական արարողության ժամանակ ժողովուրդը հավաքվում էր տաճարին կից հրապարակում: Քրիստոնյա հավատացյալները հավաքվում էին տաճարում: Այդ պատճառով փոխվում էին տաճարների ձևը և կառուցվածքը: Քրիստոնեական տաճարները ավելի մեծ էին կառուցվում, քանի որ արարողությունների ժամանակ ժողովուրդը հավաքվում էր ներսում:

Բյուզանդական եկեղեցական ճարտարապետության նշանավոր հուշարձանը Կոստանդնուպոլսի *Սուրբ Սոֆիայի տաճարն* էր: Այն կառուցվել է 532–537 թթ. Հուստինիանոս կայսեր հրամանով: Նրա

Ս. Սոֆիայի տաճարի այժմեական ընդհանուր տեսքը

կառուցմանը մասնակցել է շուրջ 10 հազար մարդ: Տաճարը պսակված է հսկայական գմբեթով, որի տրամագիծը շուրջ 32 մ է: Երկու կողմից աստիճանաբար կենտրոնական գմբեթին հարում են կիսագմբեթները: Կենտրոնական գմբեթն ունի 40 պատուհան, որտեղից ներթափանցող լույսը ապահովում է տաճարի ներսի լուսավորությունը:

Բյուզանդիայում ավելի վաղ, քան Արևմտյան Եվրոպայում եկեղեցիների և պալատների հատակն ու պատերը սկսեցին զարդարել **խճանկարներով**: Խճանկարում պատկերը ստացվում էր գունավոր փոքր քարերի և ապակիների համադրումից: Հետագայում մեծ տարածում գտավ նաև **որմնանկարչությունը**:

Բյուզանդական արվեստում ևս երկար ժամանակ պահպանվում էին անտիկ հունահռոմեական արվեստից ժառանգած

ավանդները: Կոստանդնուպոլսի կայսերական մեծ պալատի հատակը զարդարող խճանկարներում ներկայացված են հիմնականում աշխարհիկ թեմաներ: Հետագայում գերակշռություն են ստանում Աստվածաշնչի թեմաները: Եկեղեցիների և տաճարների ներսում խճանկարները և որմնանկարները արվում էին որոշակի կանոններով: Գմբեթի պատերին պատկերում էին Հիսուս Քրիստոսին հրեշտակների հետ, իսկ նրանից ներքև՝ Մարիամ Աստվածածնին: Որոշ տաճարներում Մարիամ Աստվածածնից ներքև պատկերում էին ավետարանների հեղինակներին՝ Մատթեոսին, Մարկոսին, Ղուկասին և Հովհաննեսին:

Վաղ բյուզանդական արվեստում մեծ տարածում ստացավ սրբանկարչությունը (սրբապատկեր): Հարթ փայտի կտորի վրա պատկերում էին Քրիստոսին, Մարի-

ամին և Աստվածաշնչից վերցված այլ կերպարների:

Վաղ միջնադարում բյուզանդական մշակույթը ամենագարգացածն էր Եվրո-

պայում: Եվրոպայի տարբեր երկրներից մեծ թվով պատանիներ գալիս էին Կոստանդնուպոլիս՝ մաթեմատիկա, իրավունք, բժշկություն ուսանելու:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Վաղ միջնադարում Բյուզանդիայում ձևավորվեց մի շարք առանձնահատկություններ ունեցող մշակույթ: Պահպանվեց անտիկ մշակույթը և հարմարեցվեց հասարակական նոր պայմաններին: Կրթական համակարգը ձևավորվեց անտիկ շրջանի ավանդույթների հիման վրա: Մեծ էր պատմագրության դերը վաղ միջնադարյան բյուզանդական մշակույթի մեջ, առաջացավ նաև պատմագրության նոր ժանր՝ ժամանակագրությունը: Վերելք ապրեցին նաև գրականությունն ու արվեստը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհանձնեք բյուզանդական մշակույթի առանձնահատկությունները: Անտիկ կրթական ո՞ր կենտրոններն էին պահպանվել Բյուզանդիայում: Ե՞րբ և ո՞ւմ օրոք փակվեց հեթանոսական վերջին մշակութային օջախը:
2. Ի՞նչ տիպի դպրոցներ կային, և որտե՞ղ էին դրանք գործում: Ի՞նչ առարկաներ էին ուսուցանում դպրոցներում:
3. Բյուզանդական պատմագրության վերելքի հիմքում ի՞նչն էր դրված: Թվարկե՞ք վաղ միջնադարի պատմիչներին: Ի՞նչ աշխատություններ է գրել Պրոկոպիոս Կեսարացին. ներկայացրե՞ք դրանց թեմատիկան: Ե՞րբ է առաջացել պատմագրության ժամանակագրություն ուղղությունը, ո՞վ էր դրա հիմնադիրը:
4. Գրականության մեջ ի՞նչ հիմնական ուղղություններ առաջացան: Թվարկե՞ք գրական ժանրերը: Ո՞վ էր եկեղեցական պոեզիայի նշանավոր հեղինակը:
5. Ճարտարապետության ո՞ր ուղղությունները զարգացան վաղ Բյուզանդիայում: Արվեստի ո՞ր ճյուղերը զարգացան այս շրջանում:

§ 9. ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Կրթական համակարգը

Վաղ միջնադարը ժառանգություն առաջավ էրեք տիպի մշակույթներ, որոնց փոխներգործության արդյունքում էլ ձևավորվեց ավատատիրական մշակույթը: Դրանք էին *հոմոնեական մշակույթը, բարբարոսական մշակույթը* և *քրիստոնեական մշակույթը*: Այս բոլորը միմյանց միավորեցին քրիստոնեական եկեղեցին և լատիներենը:

Վաղ միջնադարը անտիկ աշխարհից ժառանգեց նրա կրթական համակարգը, որը հայտնի էր «*ազատ արվեստներ*» անվանումով: Դա միջնադարին հարմարեցնելու առաջին փորձը V դ. կատարեց *Մարկիանոս Կասկերան*: Նա մշակեց այն առարկաների ցանկը, որոնք դրվելու էին ձևավորվող կրթական համակարգի հիմքում: Դրանք յոթն էին՝ քերականություն, տրամաբանություն, ճարտասանու-

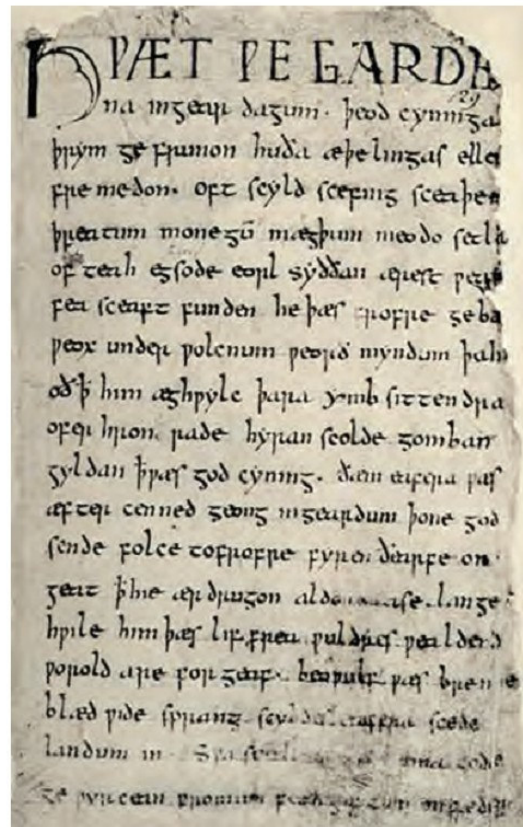
թյուն, թվաբանություն, երկրաչափություն, երաժշտություն, աստղաբաշխություն: VI դ. կրթական գործի կազմակերպիչներ **Բուցիտար** և **Կասիողորր** յոթ ազատ արվեստները բաժանեցին երկու մասի՝ **տոյակ** (քերականություն, տրամաբանություն, ճարտասանություն) և **քսոյակ** (թվաբանություն, երկրաչափություն, երաժշտություն, աստղաբաշխություն): Առաջինը նախատեսված էր ուսուցման նախնական աստիճանի, իսկ երկրորդը՝ ավելի բարձր աստիճանի համար:

Կասիողորր Հարավային Իտալիայում գտնվող իր կալվածքում հիմնեց դպրոց, որը դարձավ մշակութային կենտրոն: Այն ներառում էր բուն դպրոցը, արհեստանոցը, մատենադարանը: Կրթական գործի կազմակերպման այս ձևը օրինակ դարձավ բոլոր այն վանքերի համար, որտեղ դպրոցներ էին բացվում:

Վաղ միջնադարում դպրոցները բաժանվում էին երեք խմբի՝ վանական, տաճարային և ծխական:

Պատմագրությունը

Բարբարոսական արշավանքների և թագավորությունների կազմավորման շրջանում սկսվեց նաև ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության ձևավորումը: Արևմտյան Եվրոպայի այս կամ այն տարածքում թագավորություններ ստեղծած գերմանական ցեղերն իրենց նվաճումները փորձում էին հիմնավորել որպես անհրաժեշտություն: Այս ժամանակ էլ ստեղծվեցին առաջին գրավոր պատմությունները, որտեղ շարադրված էր ոչ թե հռոմեացիների, այլ գերմանացիների պատմությունը:

«Բեովուլֆ» վիպերգի ձեռագրի առաջին էջը

Վաղ միջնադարում պատմությունը սովորաբար շարադրում էին համառոտ ժամանակագրության տեսքով: Սկզբում նշում էին թվականը, ապա՝ տեղի ունեցած իրադարձությունը: Ժամանակագրությունը սովորաբար սկսում էին արարչագործությունից, այնուհետև հեղինակը համառոտ շարադրում էր մինչև իր ապրած ժամանակաշրջանը և առավել մանրամասն նկարագրում էր իր օրոք տեղի ունեցած իրադարձությունները:

Վաղ միջնադարի **Արևմտյան Եվրոպայի առաջին պատմիչը Կասիողորրն** էր: Նա գրել է 12 գրքերից բաղկացած «Գոթերի պատմությունը» աշխատությունը, որը մեզ է հասել ոչ թե ամբողջությամբ, այլ համառոտագրված տեսքով: Այն **551 թ.**

Ռուլանդի երգումը Կարլոս Մեծին

կրճատված տարբերակով վերաշարադրել է *Յորդանը*: Այնուհետև մեկը մյուսի հետևից սկսեցին շարադրել գերմանական տարբեր ժողովուրդների պատմությունները: *Գրիգորիոս Տուրացին* (VI դ.) շարադրեց «Ֆրանկների պատմությունը», *Իսիդոր Սևիլիացին* (VII դ.)՝ «Գոթերի, վանդալների և սվևների թագավորների պատմությունը», *Բեդա Պատվարժանը* (VIII դ.)՝ «Անգլիական ժողովրդի եկեղեցական պատմությունը»:

Գրականությունը

Վաղ միջնադարի գրականությունը իր վրա կրում էր գերմանական մշակույթի զգալի ազդեցությունը: Բանավոր ժողովրդական ստեղծագործության առաջին նմուշները գերմանացիների մոտ հանդես են եկել Բ.հ. I դ.: Դա հին հեթանոսական պոեզիան է, որտեղ նկարագրված են ժողովրդի կյանքը, կենցաղը և աշխարհայացքը: Մոգության միջոցով մարդիկ աշխատում էին բուժել հիվանդներին, ազատել գերիներին, հեռացնել չար

ուժերին: Աստվածներին նվիրված երգերում գերմանացիները փառաբանում էին նրանց, որպեսզի օգնություն ստանան:

Վաղ միջնադարի գրականության մեջ մեծ տեղ է գրավում հերոսական *վիպերգը (Էպոս)*: Գերմանական ցեղերից յուրաքանչյուրն ուներ իր հերոսական էպոսը: Անգլոսաքսոնական էպոսը գրի առնվեց **1000 թ.** հին անգլերենով: Այն նվիրված էր Դանիայի թագավոր *Բեովուլֆին*, որը պայքարում էր ծովային հրեշի դեմ: Հին սկանդինավյան էպոսը՝ «Էդդան», գրի առնվեց Իսլանդիայում:

Վաղ միջնադարում տեղի ունեցած նշանավոր պատմական իրադարձությունները ավելի շատ արտացոլված են ֆրանսիական «*Երգ Ռուլանդի մասին*» և իսպանական «*Երգ իմ Սիդի մասին*» վիպերգերում: Իսպանական հերոսական վիպերգում տեղ են գտել արարներից Իսպանիան ազատագրելու (Ռեկոնկիստա) պատմական դրվագները:

Ֆրանսիական հերոսական էպոսը նվիրված է 778 թ. Կարլոս Մեծի Իսպանիա կատարած արշավանքին: Այն անհաջող էր, և ֆրանկները ստիպված էին վերադառնալ: Ռոնսևալի կիրճում ֆրանկների վերջապահ գունդը՝ Ռուլանդի հրամանատարությամբ, մարտի մեջ մտավ թշնամու դեմ, և բոլորը զոհվեցին:

Պատմական դեմքերի և իրադարձությունների առասպելականացումը տեղ է գտել նաև Գերմանիայում ստեղծված «*Երգ Նիբելունգների մասին*» էպոսում:

Վաղ միջնադարի մարդու աշխարհընկալումը

Վաղ միջնադարի մարդու աշխարհընկալումը ձևավորվում էր քրիստոնեության

ազդեցությամբ: Ըստ քրիստոնեության՝ ժամանակի մեջ մարդու գոյությունն ունի սկիզբ և վերջ: Սկիզբը կապված էր արարչագործության, իսկ վերջը՝ Քրիստոսի երկրորդ գալստյան և Ահեղ դատաստանի հետ: Մարդն իր ապրելաձևը կազմակերպում էր այնպես, որ արժանանա փրկության: Այդ պատճառով էլ միջնադարի մարդուն հատուկ էր անվստահության զգացումը, որն անընդհատ ազդում էր նրա գիտակցության և գործողությունների վրա: Նյութական անապահով վիճակը, անբավարար գիտելիքները, կախվածությունը բնության երևույթներից մարդուն անզոր և անվստահ էին դարձնում:

Նյութական միջոցների անբավարարության պատճառով *մարդը սոցիալական միջավայրը տարբերակում էր յուրայինի (համայնք) և օտարի (համայնքից դուրս)*: Այս տեսակետից հատկանշական է անգլոսաքսոնական թագավոր *Ինեի* (688–726 թթ.) ընդունած օրենքը, ըստ որի, եթե որևէ մարդ մոտենում է համայնքին ոչ թե սովորական, այլ ուրիշ ճանապարհով, ապա պարտավոր է նախազգուշացնել, հակառակ պարագայում համարվում է գող: Այս դեպքում նրան կարող են սպանել կամ գերի վերցնել:

Վաղ միջնադարի մարդը հասարակության մեջ հանդես չէր գալիս որպես

առանձին անհատ, այլ ներկայանում էր որպես որևէ խմբի անդամ: Մարդը հասարակության մեջ իր տեղը զբաղեցնում էր իր խմբի միջոցով: Որոշակի պատճառներով մարդուն խմբից հեռացնելը նշանակում էր նրա լիակատար օտարում հասարակությունից, քանի որ նա ստանում էր լքյալի կարգավիճակ և չէր ընդունվում մյուս խմբերի կողմից:

Վաղ միջնադարի մարդու աշխարհընկալման մեջ կարևոր էր նաև ժամանակի և տարածության ընկալումը: Մարդը Երկիր մոլորակը պատկերացնում էր սկավառակի տեսքով, որը ծածկված էր երկնքով: Երկրի կենտրոնը համարվում էր Երուսաղեմը, որտեղ Քրիստոսի շիրիմն էր:

Վաղ միջնադարում ժամանակի չափման միասնական համակարգ գոյություն չուներ: Օրը բաժանվում էր երկու մասի՝ ցերեկ և գիշեր: Եթե հանցագործությունը կատարվել էր գիշերը, ապա պատիժը ավելի խիստ էր, քանզի կարծում էին, որ գիշերը պատկանում է գերբնական ուժերին՝ աստանային և տեսիլքների:

Այսպիսով՝ վաղ միջնադարի մարդու աշխարհայացքը ձևավորում էին քրիստոնեությունը, շրջակա միջավայրը և հասարակական հարաբերությունները:

Վաղ միջնադարի Արևմտյան Եվրոպայի կրթական համակարգի կառուցվածքը

Դասավանդվող առարկաները՝ «Յոթ ազատ արվեստներ»						
Քերականություն	Տրամաբանություն	Ճարտասանություն	Թվաբանություն	Երկրաչափություն	Երաժշտություն	Աստղագիտություն
Եռյակ			Քառյակ			

Դպրոցների տիպերը		
Ծխական	Վանական	Տաճարային
Գյուղական եկեղեցիներին կից դպրոցներ, որտեղ գյուղի երեխաները սովորում էին գրել, կարդալ, հաշվել, երգել:	Վանքերին կից դպրոցներ, որտեղ պատրաստում էին ստորին և միջին աստիճանի հոգևորականներ և ուսուցչությամբ ու գիտությամբ զբաղվող վարդապետներ:	Քաղաքների Մայր տաճարներին կից դպրոցներ, որտեղ պատրաստում էին ինչպես բարձրաստիճանի հոգևորականների, այնպես էլ աշխարհիկ գործունեությամբ զբաղվող մարդկանց:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ: Արևմտահռոմեական կայսրության անկումից հետո շուրջ երկու դար եվրոպական երկրներում մշակույթը անկում էր ապրում: VII–VIII դարերում այն կրկին սկսեց զարգանալ: Մշակույթի վերելքն արտահայտվում էր վանքերին ու եկեղեցիներին կից դպրոցների բացմամբ: Վերջիններս կազմակերպվում էին անտիկ դարաշրջանի դպրոցների նման: Աշխարհիկ ոլորտի մասնագետներ պատրաստելուն էր ուղղված համալսարանների բացումը: Վերելք են ապրում պատմագրությունը և գրականությունը: Վաղ միջնադարում փոխվում է նաև մարդու աշխարհայացքը, որը ձևավորվում է քրիստոնեության ուսմունքի, շրջակա միջավայրի և հասարակական հարաբերությունների ազդեցությամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ Արևմտյան Եվրոպայում V–VI դարերում մշակույթն անկում ապրեց: Ո՞ր մշակույթների փոխներգործության արդյունքում ձևավորվեց եվրոպական ավատատիրական մշակույթը: Ի՞նչը դարձավ նրանց շաղկապողը:
2. Կրթական համակարգում ի՞նչ փոփոխություններ մտցրին Բոեցիոսը և Կասիոդորը: Վերջինս ի՞նչ նորույթ մտցրեց կրթության կազմակերպման ձևի մեջ: Նշե՞ք վաղ միջնադարի դպրոցների տեսակները:
3. Ո՞ր տիպի պատմագրական աշխատանքներն էին տարածված վաղ միջնադարում: Ո՞վ էր Արևմտյան Եվրոպայի առաջին պատմիչը, ի՞նչ աշխատություն է գրել: Թվարկե՞ք գերմանական տարբեր ժողովուրդների պատմությունը գրած հեղինակներին և նրանց աշխատանքները: Գերմանական տարբեր ցեղերի պատմությունների հեղինակները ի՞նչ էին փորձում հիմնավորել իրենց պատմություններում:
4. Ներկայացրե՞ք վաղմիջնադարյան գրականության ձեռքբերումները:
5. Փորձե՞ք վերհանել վաղմիջնադարյան մարդկանց աշխարհընկալման բնորոշ կողմերը: «Յուրայինի» և «օտարի» ընկալման ի՞նչ պատմական օրինակ կարող եք նշել: Վաղ միջնադարում հասարակության մեջ մարդն ինչի՞ միջոցով էր տեղ զբաղեցնում:

ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐԱՅԻՆ ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ

Ա. ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ

Համնուրապիի օրենսգիրքը (հատվածներ)

1) Եթե դատավորը վճիռ է կայացրել, տվել է կնքված փաստաթուղթ, սակայն հետո փոխել է իր վճիռը, նրանք կապացուցեն, որ դատավորը փոխել է վճիռը, և նա պիտի վճարի այդ դեպքի համար նախատեսված գումարի տասներկուպատիկը: Այնուհետև նրանք նրան կգրկեն դատավորի պաշտոնից, և նա այլևս չի նստի դատավորների հետ:

2) Եթե ազատ մարդը գողանա տաճարի կամ պետության ունեցվածքը, ապա այդ մարդը պիտի սպանվի: Նա, ով նրա ձեռքից գողացված բարիք կվերցնի, նույնպես պիտի սպանվի:

3) Եթե ազատ մարդը պետական ստրուկին և ստրկուհուն կամ մասնավոր ստրուկին և ստրկուհուն օգնել է փախչելու քաղաքի դարպասից, ապա նա պիտի սպանվի:

4) Եթե ազատ մարդը ծառ է կտրել ուրիշ ազատ մարդու այգում, առանց տիրոջ գիտության, ապա նա նրան պիտի կես մինա արծաթ վճարի:

5) Եթե ազատ մարդը ցանկանում է արծաթ, ոսկի կամ որևէ այլ բան տա ուրիշ մարդու՝ պահպանելու համար, ապա նա պիտի վկային ցույց տա ամբողջը, կազմակերպի պայմանագիրը, հետո միայն տա պահպանության:

6) Եթե ազատ մարդու կինը սպանել է ամուսնուն ուրիշ մարդու համար, այդ կնոջը պիտի ցցի հանել:

7) Եթե ազատ մարդը հանի ազնվականի աչքը, ապա նրա աչքը պիտի հանել:

8) Եթե բժիշկը վիրահատի ազատ մարդուն բրոնզե դանակով, և ազատ մարդը մահանա, կամ եթե վիրահատի նրա ակնաբիքը և վնասի նրա աչքը, ապա բժշկի ձեռքը պիտի կտրել:

Գայոս Սվետոնիոս Տրանքվիլոս.

Հուլիոս Կեսարի մասին

Հետո նա անդրադարձավ պետական գործերի կարգավորմանը: Նա նորոգեց օրացույցը: Բրմերի մեղքով, որոնք կամայականորեն ներմուծում էին ամիսներ և օրեր, օրացույցը այնպիսի ան-

կանոն վիճակում էր, որ բերքահավաքն ընկնում էր ամռան, իսկ խաղողաքաղը՝ աշնան վրա: Արևի շարժման համապատասխան՝ նա սահմանեց 365 օր, իսկ այնտեղ ներդրվող ամսվա փոխարեն

մտցրեց մեկ հավելյալ օր՝ չորս տարին մեկ անգամ:

Նա լրացրեց Ծերակույտը: Հին պատրիկներին ավելացրեց նորերին, մեծացրեց պրետորների, էդիլների, քվեստորների և նույնիսկ կրտսեր պաշտոնյաների քանակը: Նրանք, ովքեր զրկվել էին ցենզորի պաշտոնից կամ դատապարտվել էին կաշառք տալու համար, վերականգնվեցին իրենց իրավունքներում: Նա ընտրությունները կիսեց ժողովրդի հետ: Բացի կոնսուլներից՝ թեկնածուների կեսն ընտրվում էր ժողովրդի կամքով, իսկ մյուս կեսը նշանակվում էր Կեսարի կողմից: Նա նրանց նշանակում էր մի համառոտ գրության միջոցով. «Դիկտատոր Կեսարը՝ այսինչ տրիբունին: Ձեր ուշադրությանն եմ ներկայացնում այսինչ մարդուն, որպեսզի նա ձեր ընտրությամբ ստանա այսինչ պաշտոնը»: Նա թույլ տվեց պաշտոն զբաղեցնել նաև այն անձանց որդիներին, որոնք պրոսկրիպցիաների ժամանակ մահապատժի էին ենթարկվել:

Բացի այդ՝ նա 80 000 քաղաքացիների բնակեցրեց գաղութներում: Ցանկանալով լրացնել քաղաքի նոսրացած բնակչությունը՝ նա հրատարակեց օրենք, ըստ որի՝ զինձառայության մեջ չգտնվող 20 տարեկանից բարձր և 40 տարեկանից ցածր քաղաքացին իրավունք չունեի հեռանալու Իտալիայից 3 տարուց ավելի ժամկետով:

Բոլոր նրանց, ովքեր Հռոմում զբաղվում էին բժշկությամբ, նաև դասավանդում էին արվեստ, նա տվեց հռոմեական քաղաքացիություն, որպեսզի նրանք հաճույքով բնակություն հաստատեն քաղաքում և ուրիշներին օրինակ ծառայեն:

Նա նույնիսկ ծերակուտական խավից վտարում էր նրանց, ովքեր դատապարտված էին եղել դրամաշորթության համար: Նա առանձնահատուկ խստությամբ էր հետևում շքեղությունը սահմանափակող օրենքներին:

Նա ամեն օր ավելի խոշոր և բազմաթիվ պլաններ էր նախանշում մայրաքաղաքի բարեկարգման, ամրացման և տերության ընդարձակման համար: Առաջին հերթին կառուցեց Մարս աստծո տաճարը, որպիսին երբևէ չէր եղել: Այդ նպատակով պետք է հողով ծածկվեր այն լիճը, որտեղ նա կազմակերպում էր ծովամարտ: Նա նախատեսում էր կարգավորել քաղաքացիական օրենսգիրքը՝ մի քանի գրքում ներառելով վիթխարի քանակությամբ գոյություն ունեցող օրենքներից ամենալավերը և օգտակարները, բացել որքան հնարավոր է ավելի հարուստ գրադարաններ՝ հունալեզու և լատինալեզու: Նա ցանկանում էր չորացնել Պոմպոնիայան ճահիճները, վերացնել Ֆուցինյան լիճը, ճանապարհ գցել Վերին ծովից Ալպյան լեռներով մինչև Տիբր գետը, Իսթմոսյան պարանոցով ջրանցք բացել, հնագանդեցնել Թրակիա և Պոնտոս ներխուժած դակերին, իսկ այնուհետև արշավել պարթևների դեմ Փոքր Հայքի վրայով:

Զինվորներին նա գնահատում էր ոչ թե բնավորության, ծագման և հարստության, այլ խիզախության համար, և նրանց հետ վարվում էր հավասարապես պահանջկոտ և ներողամտաբար: Ոչ միշտ և ամենուրեք էր նա նրանց պահում խիստ կարգապահության պայմաններում, այլ միայն՝ երբ հակառակորդը մոտ էր:

Զոհաբերության ծիսակարգ. քարձրաքանդակ Պերսեպոլիսից

Տերոդոտոս.

Պարսիկների սովորույթների մասին

Նրանք բոլոր օրերից առավել պատվում են յուրաքանչյուրի ծննդյան օրը: Այդ օրը նրանք անհրաժեշտ են համարում առավել ճոխ սեղան բացել, քան մյուս օրերին: Այդ օրը հարուստները մատուցում են փոփ մեջ խորոված ամբողջական եգ, ձի, ուղտ կամ էշ, իսկ աղքատները՝ մանր անասուններ: Նրանք ճաշ քիչ են օգտագործում, բայց առատորեն մատուցում են աղանդեր ոչ միանգամից, այլ հաջորդաբար: Ուստի պարսիկները ասում են, թե հելլենները ուտելուց վեր են կենում քաղցած, քանի որ ճաշից հետո չեն մատուցում ոչ մի կարգին աղանդեր: Նրանք սովորություն ունեն կարևորագույն գործերը քննարկելու գինի խմելիս, իսկ այդ պայմաններում ընդունված որոշումը տանուտերը հաջորդ օրը առաջարկում է նրանց

նորից հաստատել, և եթե սթափ վիճակում ևս նրանք հավանություն տան որոշմանը, այդ դեպքում կատարում են այն, եթե ոչ, ապա հրաժարվում են այդ որոշումից, և, ընդհակառակը, սթափ վիճակում ընդունված որոշումը նրանք դարձյալ քննարկում են խմած վիճակում:

Քաջ կռվելը մեծագույն առաքինություն է նրանց համար. այնուհետև նրանք մեծ բարիք են համարում ավելի շատ որդիներ ունենալը: Արքան ամեն տարի նվերներ է ուղարկում բոլորից շատ երեխաներ ունեցողին, քանզի մեծաթիվ լինելը նրանք հզորություն են համարում: Երեխաներին հինգ տարեկան հասակից սկսած մինչև քսանամյա հասակը սովորեցնում են միայն երեք բան՝ ձիավարել, նետաձգություն և ճշմարտախոսություն: Մինչև հինգ

Հրամանակարգի արձակումը. Հին Չինաստան

տարեկան հասակը երեխան չի հանդիպում հորը, այլ մնում է կանանց մոտ:

Ես գովում եմ այդ սովորույթը. գովում եմ նաև այն, որ անգամ թագավորը իրավունք չունի որևէ մեկին մահվան ենթարկելու միայն մեկ հանցանքի համար, ոչ էլ պարսիկներից որևէ մեկը իրավունք ունի իր ծառաներից որևէ մեկին անբուժելի վնաս հասցնելու միայն մեկ հանցանքի համար, այլ կշռադատելուց հետո, եթե պարզվի, որ ծառայի հանցանքներն ավելի շատ են, քան նրա ծառայությունները, այնժամ տերը կարող է իր զայրույթը թա-

փել: Նրանք ասում են, թե ոչ ոք իրենցից չի սպանել ո՛չ իր հորը, ո՛չ իր մորը:

Այն մասին, ինչ արգելված է իրենց անել, նրանք նույնիսկ չեն խոսում: Նրանք առավել ամոթալի են համարում ստելը և, հետո, պարտք անելը, և դա ունի իր պատճառները, մանավանդ որ պարտք վերցնողը, նրանց կարծիքով, ստիպված է լինում ստելու: Եթե քաղաքացիներից որևէ մեկը բորոտ է կամ հիվանդ է սպիտակ ախտով, ապա նա չի մտնում քաղաք և չի շփվում մյուս պարսիկների հետ: Այս փորձանքը նրանք համարում են արևի հանդեպ մարդու կատարած որևէ հանցանքի հետևանք:

Ավագ Հան հարստության մասին (Ք.հ. I դար)

Կայսր Լյու Բանի հրամանագիրը հայտարարում է. «Թագավորությունների կառավարիչների որդիները, որոնք մնում

են Գուանչժունում, տասներկու տարով ազատվում են պարհակներից, իսկ ովքեր վերադառնում են տուն, ազատվում են վեց

տարով: Նախկինում մարդիկ խմբերով փախչում էին լեռներ և ճահիճներ: Այսօր թագավորությունում արդեն կարգուկանոն է մտցվել: Բոլորին հրամայում են վերադառնալ իր շրջան, բոլորին վերադարձնել իրենց աստիճանները, դաշտերը և տները: Գրի առնված օրենքի հիման վրա աստիճանավորները պետք է սովորեցնեն ժողովրդին, ոչ թե ծեծեն և խայտառակեն: Սովի պատճառով իրենց ստրկության վա-

ճառած մարդկանց վերադարձնել և կրկին համարել ազատ: Թշնամական բանակների բոլոր հրամանատարներին և զինվորներին, ովքեր արդեն ներում են ստացել և նոր հանցանքներ չեն գործել, եթե չունեն աստիճան կամ հրամանատարից ցածր աստիճան ունեն, տալ հրամանատարի աստիճան: Նրանց, ովքեր ունեցել են հրամանատարից բարձր աստիճան, մեկ աստիճանով բարձրացնել:

Բ. ՄԻՋՆԱԴԱՐ

Ազաթիոս

(VI դարի բյուզանդական հեղինակը Ֆրանկների մասին)

Ֆրանկների ցեղը Իտալիայի մերձավոր հարևանն է: Կասկած չկա, որ նրանք պատկանում են հնուց այսպես կոչվող գերմանացիներին: Ապրում են Հռենոս գետի շրջակայքում և հարակից տարածքներում, տիրում են նաև Գալլիայի մեծ մասին, որը նախկինում նրանց չի պատկանել, այլ գրավվել է հետագայում: Նրանք տիրում են նաև Մասսալիա քաղաքին՝ հոնիացիների գաղութին. վերջինս մի ժամանակ բնակեցնում էին Վշտասպի որդի Դարեհի օրոք մարերի կողմից Ասիայից արտաքսված ֆոկիդացիները: Այժմ Մասսալիան հունականից վերածվել է բարբարոսական քաղաքի և, լքելով պապենական կառավարման համակարգը, օգտվում է իր տերերի օրենքներից. սակայն այժմ էլ նրա դրությունը քիչ է վատ նախկինից: Քանի որ ֆրանկները քոչվորներ չեն, ինչպես բարբարոսներից շատերը, այլ մեծ մասամբ օգտվում են հոմեական քաղաքացիական կարգերից և այն օրենքներից, նույն կերպ են դատում պայմանագրերի,

ամուսնության և աստվածների երկրպագության մասին: Նրանք բոլորը քրիստոնյաներ են և ամբողջությամբ նվիրված են քրիստոնեական կրոնին: Ֆրանկները քաղաքներում ունեն թե՛ կառավարիչներ, թե՛ հոգևորականներ: Տոնակատարությունները վարում են այնպես, ինչպես և մենք, և որպես բարբարոսական ցեղ՝ նրանք, իմ կարծիքով, շատ բարեկիրթ են և քաղաքակիրթ, մեզնից ոչնչով չտարբերվելով՝ բացի բարբարոսական հագուստից և լեզվի առանձնահատկություններից: Ես ապշում եմ նրանց հատուկ ուրիշ լավ հատկություններից, հատկապես միմյանց նկատմամբ արդար վերաբերմունքի և համաձայնության հարցերում: Նախկինում և իմ ժամանակ շատ անգամ նրանց մոտ իշխանությունը բաժանված էր կամ երեք, կամ ավելի մեծ թվով կառավարիչների միջև, սակայն երբեք, որքան հայտնի է, նրանք միմյանց դեմ պատերազմ չեն վարել և հայրենիքը չեն ապականել համաքաղաքացիների արյամբ:

Անգլո-սաքսոնական ժամանակագրությունը Բրիտանական կղզիների բնակչության մասին

Բրիտանիա կղզին 800 մղոն երկարություն և 200 մղոն լայնություն ունի: Եվ կղզում հինգ ժողովուրդներ կան՝ անգլիացիներ, ուելսցիներ (կամ բրիտանացիներ), շոտլանդացիներ, պիկտեր և լատիններ: Առաջին բնակիչները բրիտներն էին, որոնք եկել էին Արմորիկայից և բնակեցրել հարավը: Եվ պատահեց այնպես, որ պիկտերը եկան Սկյութիայից փոքրաթիվ երկար նավերով: Սկզբում ափ իջնելով Իռլանդիայի հյուսիսում՝ նրանք ասացին շոտլանդացիներին, որ պետք է այստեղ ապրեն: Բայց իրենք նրանց չեն թողնի (շոտլանդացիներին) հեռանալ, քանի որ

շոտլանդացիները նրանց ասել էին, որ բոլորը չեն կարող միասին ապրել: «Սակայն,— ասացին շոտլանդացիները,— այնուամենայնիվ, մենք կարող ենք ձեզ խորհուրդ տալ: Մենք արևելքում մեկ այլ կղզի գիտենք: Այնտեղ դուք կարող եք ապրել, եթե ցանկանաք: Եվ եթե որևէ մեկը խանգարի ձեզ, մենք կօգնենք, որպեսզի դուք այն ձեռք բերեք»: Եվ հետո պիկտերը գնացին այդ կղզու հյուսիս: Պիկտերը վերցրին շոտլանդացի կանանց՝ պայմանով, որ իրենց արքաները միշտ պետք է ընտրվեին կանանց գծով:

ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԵՋՐԵՐԻ (ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ) ԲԱՌԱՐԱՆ

ԱԿՐՈՂՈՒԽՍ — Միջնաբերդի հունարեն անվանումը. բառացի նշանակում է «վերին քաղաք»: Առավել հայտնի է Աթենքի Ակրոպոլիսը՝ կառուցված Ք.ա. I հազարամյակի սկզբներին: Ակրոպոլիսը Աթենքի բարձր բլուրներից մեկի վրա է, չափերը՝ 300x130 մ: Ք.ա. 449 թ. վերակառուցվել է Պերիկլեսի օրոք՝ ամրոցից վերածվելով Փառքի և Աթենքի հովանավոր Աթենաս աստվածուհու վեհության խորհրդանիշի: Ակրոպոլիսի համալիրի հորինվածքային մտահղացումը կապված էր չորս տարին մեկ կազմակերպվող համաժողովրդական տոնի՝ Համաաթենական հանդիսավոր երթի հետ, որը, սկսվելով Աթենքի Ագորայից (գլխավոր հրապարակ), հասնում էր մինչև Պարթենոն: Ակրոպոլիսի գլխավոր տաճարը՝ Պարթենոնը, կառուցվել է Ք.ա. 447–432 թթ., ճարտարապետներ Իկտինոսի և Կալիկրատեսի կողմից: Այն աչքի է ընկնում մեծ չափերով (69,9x30,9 մ) և ներդաշնակ համաչափություններով: Տաճարի արևելյան ճակտոնին պատկերված է հելլենական մի առասպել, ըստ որի՝ Աթենասը ծնվել է Ջևսի գլխից: Տաճարի պատերը ողջ շրջագծով պատված են պատկերաքանդակներով, որոնց հիմքում Աթենքի մասին առասպելներն են՝ աստվածների և տիտանների պայքարը, Տրոյայի ավերումը, կենտավրոսների և հերոսների գոտեմար-

տը: Պարթենոնի քանդակների հեղինակը Ք.ա. V դարի նշանավոր քանդակագործ Ֆիդիասն է:

ԱՍՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ — Միջնադարյան Արևմտյան Եվրոպայի գինվորական խավը, որը կազմված էր մանր ավատատերերից: Ասպետի կոչումը ժառանգական չէր, ասպետ էին դառնում որոշակի կանոններով կատարվող ձեռնադրությունից հետո: Ձեռնադրությունից անմիջապես հետո ասպետը դառնում էր ինչ–որ մեկի վասալը: Նրա հիմնական զբաղմունքներն էին գինվորական ծառայությունը, որսորդությունը և գինախաղը: Աշխարհիկ բոլոր ավատատերերի (թագավոր, դուքս, կոմս, բարոն, ասպետ) որդիների դաստիարակության համար մշակվել էր ուսուցման համակարգ, որը տևում էր 21 տարի: Սովորեցնում էին ասպետական յոթ առաքիչություններ՝ ձիավարություն, սրամարտ, նիզականետություն, լող, բազեով որսորդություն, շախմատ խաղալ, բանաստեղծություններ գրել՝ նվիրված սիրած աղջկան: Ասպետությունն առաջացել է VIII դարում: Ասպետին հողը տրվում էր այն մշակող գյուղացիներով հանդերձ, որոնք հարկ էին վճարում ասպետին: Ասպետության ձևավորումը՝ որպես ռազմահողատիրական դաս, ավարտվեց XI դարում: Ասպետության ազդեցությունը սկսեց

անկում ապրել XV դարում, երբ հայտնագործվեց հրազենը:

ԱՎԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ — Միջնադարը հաճախ անվանում են ավատատիրական քաղաքակրթություն, քանի որ ժամանակաշրջանի պետությունների մեծ մասում տիրապետող էր հողի սեփականության ավատատիրական ձևը: Հողային սեփականության ավատատիրական իրավունքը առաջանում էր երկու ձևնապարհով: Առաջինը տեղի էր ունենում գյուղական համայնքի ներսում. գյուղացու հողը ժառանգաբար անցնում էր հորից որդուն: Երկրորդ ձևնապարհը որևէ ծառայության դիմաց հողի շնորհումն էր: Թագավորը կամ խոշոր հողատերերը ծառայության դիմաց հող էին շնորհում իրենց նվիրված մարդկանց: Սրանք ևս ավատատերերի դասակարգի մեջ էին:

Ավատատիրական հարաբերությունների հաստատմանը զուգահեռ փոխվում էին հողի սեփականության իրավունքի ձևերը: Սկզբում դա ալոդն էր, որն անցնում էր ժառանգաբար և կարելի էր վաճառել, նվիրել: Օգտվելով սրանից՝ հողատերը որևէ ծառայության դիմաց ցմահ օգտագործելու պայմանով հող էր շնորհում առանձին մարդկանց: Հողատիրության այս ձևը՝ պայմանական հողատիրությունը, կոչվում էր բենեֆիցիում: Դրան շուտով փոխարինեց ավատը: Այն ևս պայմանական հողատիրություն էր, սակայն տրվում էր ոչ թե ցմահ, այլ ժառանգաբար օգտագործելու իրավունքով: Հող շնորհողը կոչվում էր սենյոր, իսկ ստացողը՝ վասալ: Ավատի ստացման ժամանակ վասալը հավատարմության երդում էր տալիս,

որի խախտման դեպքում սենյորը իրավունք ուներ ավատը հետ վերցնելու:

Հողի սեփականության իրավունքը պայմանական էր, քանի որ ավատի սեփականատեր համարվում էր ոչ միայն վասալը, այլև այն սենյորը, որից ստացել էր, և ավելի բարձր կանգնած սենյորներ: Այսպես՝ իշխող դասակարգի ներսում ձևավորվեց ավատատիրական աստիճանակարգությունը: Ավատատերերի դասակարգի կարևոր առանձնահատկություններից մեկը նրա ներսում գործող աստիճանակարգությունն էր, որը հիմնված էր հենց հողային սեփականության վրա: Արևմտյան Եվրոպայի բոլոր երկրներում, բացի Անգլիայից, աստիճանակարգության ներսում հարաբերությունները կարգավորվում էին «Իմ վասալի վասալը իմ վասալը չէ» սկզբունքով:

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀ — Աբեմենյան տերության արքա Դարեհ I-ի օրոք կառուցված տարանցիկ մայրուղի Առաջավոր Ասիայում: Էլամի Շոշ քաղաքից մինչև Լիդիայի Սարդես քաղաք ձգվող Արքայական ճանապարհն ուներ շուրջ 2500 կմ երկարություն: Անցնում էր Էլամի, Մարաստանի, Հայաստանի, Կիլիկիայի, Կապադոկիայի, Փոյուզիայի և Լիդիայի վրայով: Ճանապարհի յուրաքանչյուր 25–30 կմ հատվածի վրա կառուցված էին պետական գործակալների, առևտրականների անվտանգ երթևեկությունն ապահովող կայաններ: Ըստ Հերոդոտոսի՝ Հայաստանի տարածքով ճանապարհն անցել է Եփրատ գետից մինչև Հայաստանի հարավարևելյան սահմանը և ունեցել է մոտ 310 կմ երկարություն ու 15 կայան:

ԱՐԻՆԵՐ — Հայկական լեռնաշխարհում ապրող ցեղեր, որոնց մի մասը, Ք.ա. XVIII դարից սկսած, ներթափանցեց Միջագետք: Վերջիններիս գլխավորությամբ խուռիները Ք.ա. XVI դ. հիմնեցին Միտաննի թագավորությունը՝ Վաշուգանե մայրաքաղաքով: Արիացիների մի մասն էլ ներթափանցեց Իրան, այնուհետև՝ մոտ Ք.ա. XVII դարում՝ Հնդկաստան: Նրանք տիրեցին Հյուսիսային Հնդկաստանին, որտեղ ստեղծեցին մի շարք պետություններ: Արքաները կոչվում էին ռաջա, նրանց իշխանությունը ժառանգական էր: Արիական պետություններում ձևավորվեց խոր անջրպետ արիացիների և նվաճվածների միջև: Բնակչությունը բաժանվեց դասերի (վարնաներ):

ԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ԱՇՏԱՐԱԿ — Հին Կտակարանի աշտարակաշինության պատմության մեջ Բաբելոնը դառնում է Աստծուն ոչ հաճելի, հզոր ուժի մարմնավորում: Բաբելոնյան աշտարակը մարդկային գոռոզությունն ու մեծամտությունը մատնացույց անող խորհրդանիշ է, որի հետևանքը դարձան լեզուների խառնակությունն ու ժողովուրդների ցրվելը: Բաբելոն քաղաքի անվանումը կապվում է «խառնել», «ցրել» հասկացության հետ, իսկ շումերական տարբերակով նշանակում է «Աստծո դարպասներ»: Բաբելոնյան ավանդության համաձայն՝ քաղաքը հիմնադրվել էր Մարդուկ աստծու կողմից: Ք.ա. մոտ 2250 թ. թվագրվող բնագրերում պատմվում է Բաբելոնում տաճար-աշտարակի վերականգնման մասին: Աշտարակն աստիճանավոր տաճար էր՝ բազմահարկ «լեռնագագաթ» (գիկկուրատ): Զիկկուրատի շումերական անվանումը՝ Etemenanki՝

«Տուն, որ երկնքի և երկրի հիմքն է, և որի գագաթը հասնում է երկինք»: Շինությունը խիստ վնասվել էր Ք.ա. VII դարի պատերազմների ժամանակ: Այն վերականգնել է Նորբաբելոնական տերության արքա Նաբուգոդոնոսոր II-ը (Ք.ա. 605–562 թթ.): Այս կառույցի մասին նկարագրում է Ք.ա. 460 թ. ականատես Հերոդոտոսը: Շինության ներքին հարկն ուներ 33 մ բարձրությամբ 90x90 մ քառակուսի հիմք: Հետո տեղակայված էին 6–18 մ բարձրությամբ ևս հինգ հարկեր, որոնց մակերեսները հերթականությամբ նվազում էին: Աշտարակի գագաթին սրբավայրն էր, որի մեջ, ավանդույթի համաձայն, երկնքից իջնում էր աստվածը: Բաբելոնյան գիկկուրատն ավերվել է Ք.ա. 472 թ. պարսից արքա Բսերքսես I-ի կողմից:

ԲՈՒԴԴԱՅԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ — Աշխարհի հնագույն կրոններից է, համաշխարհային կոչվող կրոններից առաջինը իր ծնունդով: Բուդդայականությունը սովորույթների, հավատալիքների ու հոգևոր գործառույթների համակարգ է, որը հիմնված է Սիդհարթա Գաուտամայի, ով հայտնի է «Բուդդա» անունով, ուսմունքի վրա: Այս նոր կրոնի հիմնադիրը իր գործունեությունն իրականացրել է Հնդկաստանի արևելյան մասում գտնվող Մագադհա թագավորությունում Ք.ա. VI դարում: Նա ճանաչված է որպես լուսավորյալ կամ պայծառափայլ անձնավորություն, որն կյանքը նվիրել է մարդկանց օգնելուն և մարդասիրական գաղափարները տարածելուն: Ի տարբերություն հետագայում առաջացած համաշխարհային կրոնների՝ քրիստոնեության և իսլամի, այստեղ բացակայում է աստծո առաջնաստեղծ էու-

թյունը, հոգու անմահության գաղափարը, դժոխքի և դրախտի գոյությունը:

Ըստ Բուդդայի՝ բոլոր մարդիկ նույնն են և հավասար: Նրանք տարբերվում են ոչ թե ծագմամբ, մաշկի գույնով, սոցիալական դիրքով, այլ բարոյական գիտակցությամբ, բարձրագույն ճշմարտության ըմբռնմամբ: Տառապանքներից ազատագրվելու և փրկվելու ուղին Բուդդան տեսնում էր ինքնակատարելագործման, ինքնուրույն կերպով բարին ու չարը ձանաչելու, ինքնամաքման ու ինքնաձանաչողության մեջ: Ճշմարիտ ուղի անցնելուց հետո մարդը ձեռք է բերում անխոռով հոգեվիճակ՝ նիրվանա, որին կարելի է հասնել մեդիտացիայի (խորասուզում) միջոցով: Սանսկրիտից «նիրվանա» թարգմանաբար նշանակում է «մարել, հանգցնել կրակը»: Նիրվանայի մեջ ընկածը իր մեջ մարում է ատելության, նախանձի և տգիտության կրակը, դա բացարձակ սիրո, հոգևոր երանության և ներշնչման վիճակ է:

Բուդդայականությունը Մաուրյան դինաստիայի օրոք Հնդկաստանում դարձել է իշխող. Աշոկա կայսրը (Ք.ա. 268–231 թթ.), չվերացնելով մյուս կրոնները, նրան տվել է համապետական կրոնի կարգավիճակ: Բուդդայականությունն այսօր իր մեծությամբ աշխարհի չորրորդ կրոնն է քրիստոնեությունից, իսլամից և հինդուիզմից հետո:

ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ —

Գաղափարների և հայացքների համակարգ. արտահայտում է իրականության հանդեպ հասարակության տարբեր խավերի կամ ուժերի վերաբերմունքը, նրանց արմատական շահերը, մտայնությունը և պահանջները:

ԳԱՂՈՒԹ — Այստեղ՝ հին շրջանում փյունիկյան և հունական քաղաք-պետությունների կողմից Միջերկրական և Սև ծովերի ավազաններում հիմնված քաղաքներ: Դրանք ենթարկվում էին իրենց հիմնադիր քաղաք-պետությանը, զրկված էին քաղաքական ինքնուրույնությունից: Ք.ա. XII դ. սկսվել է փյունիկյան մեծ գաղութացումը: Փյունիկյան ծովագնացները ներթափանցեցին Միջերկրական ծովի արևմուտք և հիմնեցին գաղութներ: Խոշորագույն գաղութներն էին Կարթագենը՝ Հյուսիսային Աֆրիկայում, Գադիրը՝ ներկայիս Իսպանիայում: Ք.ա. VIII–VI դդ. հունական աշխարհից տարբեր ուղղություններով սկսված գաղութացման ընթացքում Միջերկրական և Սև ծովերի ավազաններում կազմավորվեցին հունական հարյուրավոր խոշոր և մանր քաղաքներ: Սրանք ստեղծվում էին իրենց հիմնադիր պոլիսի օրինակով:

ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (հեգեմոնիա, հուն.՝ *առաջնորդություն, ղեկավարություն*) — Որևէ պետության, քաղաքական ուժի կամ միության գերիշխող, ղեկավար դերը մյուսների նկատմամբ:

ԴՈԿՏՐԻՆԱ (լատ.՝ դրոյթ, սկզբունք) — Կրոնական, քաղաքական կամ տեսական ղեկավար սկզբունք, դրոյթ, հայեցակարգ:

ԵԳԻՊՏՈՍ — Աշխարհի առաջին պետություններից մեկը: Անունը ծագում է այս երկրին հույների տված Ագյուպտոս անվանումից: Վերջինս ծագում էր Եգիպտոսի խոշորագույն քաղաքներից մեկի՝ Մեմֆիսի Խեթ-կա-Պտահ անվանումից:

Իրենք՝ եգիպտացիները, իրենց երկիրն անվանում էին Կեմետ, որը նշանակում էր Սև (երկիր)՝ ի տարբերություն Կարմիրի, այն է՝ շրջակա անապատի:

ԵՌԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ — Հանրապետական Հոռմում երեք նշանավոր գործիչների՝ Գնեոս Պոմպեոսի, Մարկոս Կրասոսի և Հուլիոս Կեսարի միջև Ք.ա. 60 թ. համաձայնության արդյունքում ձևավորված իշխանություն: Երեք հեղինակավոր զորավարները միավորեցին իրենց ուժերը՝ սենատի դեմ համատեղ պայքարելու և իշխանությունը միմյանց միջև բաժանելու համար:

Իր կոնսուլության ժամկետն ավարտելուց հետո Կեսարը նշանակվեց Ցիսալպյան և Նարբոնյան Գալլիաների (Իտալիայի հյուսիսը և Ֆրանսիայի հարավը) կառավարիչ: Եռապետները որոշեցին՝ Ք.ա. 55 թ. Պոմպեոսը և Կրասոսը պետք է ընտրվեին կոնսուլներ, որից հետո կառավարիչներ նշանակվեին պրովինցիաներում (Պոմպեոսը՝ Իբերիայում, Կրասոսը՝ Ասորիքում): Կեսարի գալլական կառավարչության ժամկետը երկարաձգվեց ևս հինգ տարով: Առաջին եռապետությունը փաստացի գոյատևեց մինչև Ք.ա. 53 թվականը՝ երբ Արևելքում Կրասոսը զոհվեց Պարթևստանի դեմ արշավանքի ժամանակ:

Երկրորդ եռապետությունը Հոռմում ստեղծվեց Ք.ա. 43 թվականին՝ Օկտավիանոսի, Անտոնիոսի և Լեպիդոսի միջև համաձայնության արդյունքում: Շուտով եռապետները իրար մեջ բաժանեցին պրովինցիաները: Անտոնիոսին բաժին հասան Արևելյան Միջերկրականի երկրները, Օկտավիանոսին՝ Գալլիան,

202

Իբերիան և Իլիրիան, Լեպիդոսին՝ Աֆրիկան: Որոշ ժամանակ անց Օկտավիանոսը սկսեց ամրապնդել իր իշխանությունը՝ անտեսելով մյուս եռապետների կարծիքը: Նա ձերբակալեց Լեպիդոսին: Դրանից հետո Օկտավիանոսի և Անտոնիոսի բախումն անխուսափելի էր: Սենատը Անտոնիոսին պատերազմ հայտարարեց: Ք.ա. 31 թ. Ալեքիոմի հրվանդանի մոտ Անտոնիոսի նավատորմը պարտվեց, նա փախավ Եգիպտոս, որտեղ իր կնոջ՝ Եգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրայի հետ ինքնասպանություն գործեց, իսկ Եգիպտոսը վերածվեց Օկտավիանոսի անձնական տիրույթի: Սրանով ավարտվեց երկրորդ եռապետությունը:

ԵՐԿԱՐ ՊԱՐԻՍՊԵՐ — Հին Հունաստանում քաղաքի պաշտպանական կառույցի տեսակ: Երկշարք պարիսպների շնորհիվ ծովից ոչ հեռու գտնվող քաղաքը միջանցիկ ճանապարհով կապվում էր նավահանգստի հետ: Ցամաքից թշնամու հարձակման դեպքում բնակչությունը կարողանում էր դիմանալ երկարատև պաշարմանը՝ սննդամթերք, ռազմամթերք և այլ ապրանքներ ու օգնություն ստանալով ծովով: Այդպիսով քաղաքը վերածվում էր անառիկ բերդի: Դա հնարավորություն էր տալիս նաև տարհանել բնակչությանը նավերի միջոցով: Հին աշխարհում հայտնի էին հատկապես Աթենքի Երկար պարիսպները, որի կառուցումը սկսվել էր Ք.ա. 460 թ. և ավարտվել Պերիկլեսի օրոք: Այն Աթենքը կապում էր Պիրևս նավահանգստի հետ: Աթենքի Երկար պարիսպները վերջնականապես ավերվել են Ք.ա. 86 թ. հռոմեացի զորավար Սուլլայի կողմից:

ՋՐԱԴԱՇՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ — Հին Իրանում և Մերձավոր Արևելքում տիրապետող կրոնը մինչև իսլամի ընդունումը VII դարում: Հիմնադիրն է համարվում Զրադաշտը, որը Աստծուց հայտնությամբ ստացել էր այդ դավանանքի ուսմունքն ու հիմնական գաղափարները: Նա հելլենիստական աշխարհում հայտնի էր Զորոաստր, իսկ ասիականում՝ Զարաթուշթրա անունով: Դուալիստական ուսմունք է, որի առանցքը Աստծո և Դևի, Բարու և Չարի, Լույսի և Խավարի պայքարն է: Դամարմնավորում են երկու կերպարներ՝ բարի և ստեղծարար ոգի Ահուրամազդան և նրա հակառակորդ Ահրիմանը: Ահուրամազդան Երկնքի և Երկրի, մարդու և մարդկային երջանկության արարիչն էր: Ուսմունքի հիմքում ընկած էր աստվածային և երկրային աշխարհները սահմանող բարձրագույն կարգը, որի մարմնավորողը հավերժական հուրն էր:

Բարու և չարի պայքարում, որը պիտի վերջանա Ահուրամազդայի հաղթանակով, մեծ տեղ է զբաղեցնում մարդը: Մարդն ունակ է ընտրություն կատարելու չարի ու բարու միջև: Ճիշտ ընտրության դեպքում, որը համապատասխանում է զրադաշտականության բարոյական երրորդությանը՝ «Բարի Խոսք», «Բարի Միտք», «Բարի Գործ», մարդն իր կյանքի նպատակն է համարում չեզոքացնել, ոչնչացնել չարիքը, օժանդակել աշխարհում արդարության վերականգնմանը: Այդ ընթացքում մարդը պարտավոր է բազմացնել և պահպանել բարի արարչությունները, լինել զուսպ և կարգապահ, հետևել կրոնական կանոններին, կատարել պաշտամունքային և մաքրագործական ծեսերը: Կրոնաբարոյական օրենքները խախտելով՝

մարդն օժանդակում է չարիքին և մեղք գործում իր հոգու դեմ: Ուսմունքի խորհրդանշանն է արծվի թևերով և ոտքերով արևի սկավառակի մեջ կանգնած մարդը: Այս խորհրդանշանը տարածված էր Փոքր Ասիայից մինչև Միջագետք:

ԹԱԼԱՍՈԿՐԱՏԻԱ — Հունական առասպելներում որպես Կրետեի հզորագույն արքա է հիշատակվում Մինոսը: Ըստ դրանց՝ Մինոսն ուներ խոշոր ռազմական նավատորմ, որի օգնությամբ նա վերացրել էր ծովահենությունը և տիրել Էգեյան ծովին: Մինոսի գերիշխանությունը ծովում հույներն անվանում էին թալասսոկրատիա (նշանակում է «ծովատիրություն»):

ԹԵՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (հուն. աստված և իշխանություն բառերից) — Այստեղ՝ արքայական իշխանության տեսակ. պետության քաղաքական և հոգևոր գերագույն իշխանությունը նրա առաջնորդի՝ արքայի ձեռքում էր:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ — Հասարակության քաղաքական կազմակերպման առաջնային մարմիններից մեկը. ստեղծվել է տոհմացեղային հասարակության վերջին փուլում, ապա զարգացում ապրել պետությունների ձևավորման ու վերելքի շրջանում: Տարբեր պետություններում ունեցել է տարբեր անվանումներ. Էկլեսիա, ապելլա՝ հույների մեջ, կոմիցիաներ՝ հռոմեացիների մեջ, աշխարհաժողով՝ հայերի մեջ, վեչե՝ ռուսների մեջ և այլն: Դրանք սկզբում ունեին օրենսդիր և դատական գերագույն իշխանություն, իսկ պետությունների զարգացման հետ նրանց գլխավոր գործառույթը

դարձավ օրենսդրականը, կամ էլ աստիճանաբար դադարեցին գործելուց:

ԻՆՔՆԻՇԻԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (սովերենություն) — Պետության անկախ, ինքնուրույն լինելը արտաքին և ներքին գործերում: Ազգային ինքնուրույնություն նշանակում է սոցիալ-քաղաքական կարգի ազատ ընտրության իրավունք, տնտեսական անկախություն, տարածքային ամբողջականության ապահովում և այլն:

ԻՆՎԵՍՏԻՏՈՒՐԱ (շնորհում) — Այսպես էր կոչվում այն արարողությունը, երբ սենյորը ավատը հանձնում էր վասալին: Եպիսկոպոսի և վանահոր համար ինվեստիտուրան ընդգրկում էր ոչ միայն հողի տրամադրումը, այլև հոգևոր կոչում շնորհելը (հոգևոր ինվեստիտուրա): Վերջին դեպքում նրանց հանձնում էին զավագան և մատանի: Եկեղեցական իրավունքի համաձայն՝ հոգևոր ինվեստիտուրայի իրավունքը պատկանում էր հոգևոր իշխանությանը, սակայն Եվրոպայում մինչև XI դ. կեսերը այն իրականացնում էին կայսրերը: Պապականությունը մտադիր չէր հաշտվել այս իրողության հետ և սկսեց վիճարկել ինվեստիտուրայի իրավունքը:

ԼԵԳԵՆՆ — (լատ.՝ *legere* «հավաքել» բառից), Հին Հռոմի բանակի հիմնական ռազմական միավորումը: Լեգեոնը կազմված էր 5–6 հազար (ավելի ուշ շրջանում՝ հասել է մինչև 10 հազարի) հետևակայիններից և մի քանի հարյուր ձիավորներից: Յուրաքանչյուր լեգեոն ուներ իր համարը և անվանումը: Հանրապետության ժամանակ լեգեոնը կառավարում էր ռազմական տրիբունը, իսկ կայսրության շրջանում՝ լեգատը:

204

ԼԻԹՈՒՐԳԻԱ (ընծայաբերում) — Այս երևույթը մեծ ծավալում ստացավ Աթենքում Պերիկլեսի կառավարման շրջանում. յուրաքանչյուր հարուստ արենացի պարտավորվում էր իր անձնական միջոցների հաշվին պետության համար կառուցել նավեր, ֆինանսավորել հասարակական միջոցառումներ:

ՇԵՐԱԿՈՒՅՑ (Սենատ, լատին.՝ *senex* «ծերունի» բառից) — ազնվականների, ավագների (ծերակուտականների) ժողով, խորհուրդ, որը կառավարում էր երկրի գործերը Հին Հռոմում: Հին Սպարտայում կոչվում էր գերուսիա: Հռոմի Սենատը քննարկում էր բոլոր հարցերը, որոնք հետո պետք է լուծվեին ժողովրդական ժողովում (կոմիցիաներ):

ԿԱՐՈՒԽՆԳՅԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ — Ֆրանկական տերությունում Կարոլինգների կառավարման շրջանում ստեղծված մշակույթի անվանումը: Դա կապող օղակ դարձավ բարբարոսական, հռոմեական և քրիստոնեական մշակույթների միավորման համար, ինչի հիմքի վրա էլ ստեղծվեց վաղ միջնադարի ֆրանկական մշակույթը: Կարլոս Մեծը փորձում էր ստեղծել մեկ միասնական քրիստոնեական մշակույթ: 787 թ. կայսրը օրենք ընդունեց այն մասին, որ թեմերում բոլոր վանքերը պետք է ունենան իրենց դպրոցները: Այնտեղ պետք է սովորեին ոչ միայն հոգևորականների, այլև աշխարհականների երեխաները: Այդ դպրոցներում դասավանդելու համար Բրիտանիայից հրավիրված Ալբուինը գրեց քերականության, ճարտասանության և աստղագիտության դասագրքեր:

Կարողինգյան վերածննդի կենտրոնը կայսրության մայրաքաղաք Ախսենի արքունական ակադեմիան էր:

ԿԱԽՈՎԻ ԱՅԳԻՆԵՐ — Աշխարհի յոթ հրաշալիքներից մեկը, որը հիմնվել է Բաբելոնում: Այն երբեմն անվանում են Շամիրամի կախովի այգիներ: Պատմական տեղեկությունների համաձայն՝ կառուցել է Նաբուգոդոնոսոր II-ը Ք.ա. 600 թվականին՝ իր սիրելի կնոջ՝ Մարաստանի արքայադուստր Ամիտիսի համար, ով շատ էր կարոտում իր երկրի կանաչ լեռներն ու անտառները: Ցանկանալով թեթևացնել հայրենիքի կարոտը՝ Նաբուգոդոնոսորը նվիրեց նրան մի ամբողջ օազիս, որը հիշեցնում էր Մարաստանի լեռներն՝ իրենց հարուստ բուսականությամբ: Ասում են, որ այգիները ճարտարագիտության մեջ եղել են ականավոր սխրագործության արդյունք. ամֆիթատրոնի ձևով՝ հարկերով բարձրացող այգիների շարք, որտեղ կային ծառերի, որթատունկերի և թփուտների տեսակներ: Ավանդությունը այգիների հիմնումը վերագրել է Ասորեստանի կիսաառասպելական թագուհի Շամիրամին, որը թագավորել է Նաբուգոդոնոսոր արքայից շատ ավելի վաղ: Այգիները կործանվել են Ք.ա. 539 թ. պարսկական արշավանքի ժամանակ:

ՀԱՄԱԿԵՑՈՒԹՅՈՒՆ — Հասարակական կյանքի կազմակերպման կարևոր սկզբունքներից է, մարդկության վերընթաց զարգացման ամենակարևոր պայմաններից է. ենթադրում է ընդհանուր և անձնական շահերի համատեղում, զուգորդում, ներդաշնակեցում: Համակեցությունը օտարի՝ ոչ արյունակցի նկատ-

մամբ հանդուրժողական վերաբերմունքն է, որը քաղաքակրթության առաջացման գլխավոր նախադրյալներից է:

ՀԱՄԱՌԻԱՊԻՑ ԵՐԵՆԱԳԻՐՔ — Բաբելոնիայի հզոր արքա Համմուրապիի (Ք.ա. 1792–1750 թթ.) հրամանով կազմված օրենքների հավաքածու: Իր տիրապետությունը հաստատելով ամբողջ Միջագետքի վրա՝ Համմուրապին ձգտում էր ռազմական ուժով ստեղծված իր պետությունը ամրապնդելու նաև ներսից: Այդ նպատակով Միջագետքում նախորդ դարաշրջաններում ստեղծված օրենքների ժողովածուները հիմնավորապես վերամշակվեցին, և կազմվեց միասնական օրենսգիրք: Օրենսգիրքը բաղկացած էր 282 օրենքներից, որոնք փորագրվել էին 9 մ բարձրությամբ բազալտե սյան վրա (երկար ժամանակ կորած համարվելով՝ հայտնաբերվել է XX դ. սկզբներին): Եզրափակման մեջ գրված էր. «Ես՝ Համմուրապիս, արդարադատ թագավոր եմ, որին Արևի աստվածը շնորհել է օրենքներ: Իմ խոսքերը հիանալի են, իմ գործերը՝ աննման»: Համմուրապիի օրենսգիրքը մեծ դեր ունեցավ Բաբելոնիայի քաղաքական և տնտեսական զարգացման համար: Օրենսգրքի հեղինակությունն այնքան մեծ էր, որ հետագայում այն հաշվի էին առնում Մերձավոր Արևելքի բոլոր պետությունները՝ օրենքներ մշակելու ժամանակ:

ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆ — Համաշխարհային պատմության կարևոր դարաշրջան, որը սկզբնավորվել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու Արևելյան արշավանքով: Պատմության մեջ առաջին անգամ վերացան Արևելքի և Արևմուտ-

քի միջև առկա քաղաքական սահմանները: Բալկաններից մինչև Կենտրոնական Ասիա և Հնդկաստան ընկած ընդարձակ շրջանները ներառվեցին հելլենիստական աշխարհի մեջ:

Հելլենիստական պետությունների ծնունդը կարևորագույն հետևանքներ ունեցավ արևելյան քաղաքակրթությունների հետագա զարգացման վրա: Հելլենիստական պետությունները արևելյան միապետության և հունական աշխարհի պոլիսային համակարգի միաձուլումն էին: Դրանք աչքի էին ընկնում կենտրոնացված ուժեղ արքայական իշխանությամբ և քաղաքների ինքնավարությամբ:

Հելլենիստական աշխարհի կարևոր առանձնահատկությունը տեղական ավանդական և եկվոր հունամակեդոնական մշակույթների օրգանական միաձուլումն էր: Երկու մշակութային տարրերի փոխներգործությունը հանգեցրեց նոր իրողությունների: Այն արտացոլվեց կյանքի բոլոր բնագավառներում՝ կենցաղից մինչև նյութական և հոգևոր մշակույթ: Մեծ առաջընթաց նկատվեց քաղաքաշինության, նավաշինության և ռազմական արվեստի բնագավառներում:

Հելլենիստական քաղաքները վերածվեցին մշակույթի առաջատար կենտրոնների: Արքայական պալատներում բացվում էին գրադարաններ և մուսեյոններ (մուսաների տաճարներ), որտեղ գիտնականները և բանաստեղծները նյութական աջակցություն էին ստանում իրենց աշխատանքով զբաղվելու համար: Կարևոր երևույթ էր արևելյան և արևմտյան կրոնների սերտացումն ու միաձուլումը: Հունական դիցարանի աստվածները նույնացվում էին արևելյան աստվածների

206

հետ՝ ստանալով նոր բովանդակություն: Այսպես՝ Ջեսը նույնացվեց եգիպտական Ամոնի, բաբելոնյան Բելի հետ և այլն: Այդպիսի միասնական աստվածությունների պաշտամունքը տարածվեց նաև հելլենիստական պետություններից դուրս եղած երկրներում, օրինակ՝ Հայաստանում:

ՀԵԼՈՏՆԵՐ — Դորիացիների կողմից նվաճված աքայացիներ: Հելոտներն աշխատում էին սպարտիատի հողի վրա և պարտավոր էին նրան տալ բնամթերային հարկ: Բերքի մյուս մասը հելոտը կարող էր վաճառել, ինչի հաշվին էլ գոյատևում էր նրա ընտանիքը: Հելոտը նույնպես համարվում էր պետության, ոչ թե սպարտիատի սեփականությունը, նրանք բացարձակապես իրավագուրկ էին:

ՀՈՄԵՐՈՍՅԱՆ ԴԱՐԱՇԻՋԱՆ — Հին Հունաստանի պատմության ժամանակաշրջանի անվանում. հաջորդել է Միկենյան պետությունների անկմանը և տևել է շուրջ 300 տարի (Ք.ա. XII–IX դարեր): Հունական քաղաքակրթությունը հայտնվել էր երկարատև ճգնաժամի մեջ: Երկիրը դարձել էր սակավաբնակ, իշխում էին տոհմատիրական բարքերը, բնակչությունը ապրում էր հիմնականում գյուղական բնակավայրերում: Արիեստները և առևտուրը թույլ էին զարգացած: Արտաքին աշխարհի հետ հարաբերությունները հազվադեպ էին և երկրորդական դեր էին խաղում բնակչության գործունեության մեջ:

Դարաշրջանը Հոմերոսյան է կոչվում Ք.ա. VIII դարում ապրած հույն աշխարհահռչակ պոետի անունով: Չնայած իր ստեղծագործությունները նա նվիրել է

Տրոյական պատերազմի (Ք.ա. XIII դարի կեսեր) իրադարձություններին, սակայն շատ հաճախ նկարագրում է տոհմատիրական կարգերին հատուկ կենցաղ: Շատ հերոսներ, Հոմերոսի ներկայացմամբ, ընդամենը գյուղական պարզ կենցաղով ապրող տոհմապետեր են: Օրինակ՝ Ոդիսևսը, որն իր հովվի հետ արածեցնում է ընտանի կենդանիներին, ապրում է հողե հատակ ունեցող տան մեջ, ոչ թե պարսպապատ միջնաբերդերում, որոնք բնորոշ էին միկենյան քաղաք-պետություններին:

ՀՈՒՅՆ-ՊԱՐՍՎԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԿԱՆՆԵՐ — Ռազմական երկարատև բախումը ծավալապաշտ Աթենյան Պարսկաստանի և իրենց անկախության համար պայքարող հունական քաղաք-պետությունների միջև. ընդմիջումներով ընթացել են Ք.ա. 499–449 թվականներին: Պարսկաստանը ձգտում էր զավթելու Հունաստանը, ձեռք բերելու նոր տիրույթներ և ամրապնդելու իր իշխանությունը փոքրասիական հունական պոլիսների վրա և վերահսկելու արևելամիջերկրածովյան առևտրական ճանապարհները:

Պատերազմներն ավարտվեցին Ք.ա. 449 թ. Աթենյան տերության մայրաքաղաք Շոշում պարսից արքայի և Աթենքի դեսպան Կալիասի միջև կնքված հաշտության պայմանագրով: Ըստ պայմանագրի՝ պարսիկները պարտավորվում էին հրաժարվել Էգեյան ծովի և Հելլեսպոնտոսի ավազաններում գերիշխանություն հաստատելու իրենց ծրագրերից: Էգեյան ծովափից եռօրյա ճանապարհի վրա (շուրջ 180–200 կմ) նրանք իրավունք չունեին զորք պահելու: Փոքրասիական հունական քաղաքները, ձևականորեն մնալով Աթեն-

մենյան տերության կազմում, ստանում էին ինքնուրույնություն ներքին հարցերում: Իսկ մայրցամաքային Հունաստանի պոլիսները Փոքր Ասիայի քաղաքներից պետք է հանեին իրենց կայազորները: Հույների հաղթանակը պայմանավորված էր պարսիկների համեմատությամբ նրանց հասարակական–տնտեսական զարգացման առավել բարձր աստիճանով, և ամենագլխավորը՝ հույները համար պատերազմը ազատագրական, արդարացի էր, իսկ Աթենյան տերության համար՝ նվաճողական, անարդարացի: Պատերազմների շրջանում հին հունական քաղաքակրթությունը սկսեց իր Ոսկեդարը:

ՄԵՏԱՔՍԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀ — Քարավանային ճանապարհ, որը հին շրջանում և միջնադարում կապել է Արևելյան Ասիան Միջերկրական ծովի և Եվրոպայի հետ: Առաջին հերթին այն օգտագործվել է Չինաստանից մետաքսի արտահանման համար, որից էլ առաջացել է ճանապարհի անվանումը: Ճանապարհը կառուցվել է Ք.ա. II դարում Ու Դի կայսեր օրոք (Ք.ա. 140–87): Գործել է մինչև XVI դարը: Ճանապարհը սկիզբ էր առնում կենտրոնական Չինաստանից և մինչև Միջին Ասիա ուներ երկու երթուղի՝ հարավային և հյուսիսային: Մերվ քաղաքում (ներկայիս Թուրքմենստանի Բայրամ Ալի քաղաքի մոտ են ավերակները) միանալով՝ ճանապարհը ձգվում էր Էկբատան, Բաղդադ, ապա դեպի Միջերկրական ծովի Տյուրոս և Անտիոք նավահանգիստները: Մետաքսի ճանապարհի մի հատվածը Հայաստանի տարածքով հասնում էր Սև ծով. Իրանի հյուսիսային շրջաններ-

րից անցնելով Ջուղայի գետանցով դեպի Նախճավան և Արտաշատ՝ այնտեղից գնում էր դեպի Սև ծովի նավահանգիստները: Ճանապարհի երկարությունը ավելի քան 7000 կմ էր: Իր գոյության առաջին դարերում այս ճանապարհի վերահսկողության համար սուր պայքար էր գնում Հռոմի և Պարթևստանի միջև: Մետաքսի ճանապարհի զգալի մասը V–VI դարերում պարսկա–սողղիական վաճառականների ձեռքում էր, իսկ Արաբական խալիֆայության կազմավորումից հետո գերակշռություն ստացան արաբ առևտրականները: Ծովագնացության զարգացման, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության ծավալման հետևանքներով, սկսած XV դարից, ցամաքային այս ճանապարհի նշանակությունը գնալով նվազեց, ապա այն դադարեց գործելուց: Այնուհանդերձ՝ Մետաքսի ճանապարհը մեծ չափով նպաստել է Ասիայի և Եվրոպայի ժողովուրդների տնտեսական և մշակութային կապերի զարգացմանը:

ՄԻԼԱՆԻ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ — Կոստանդիանոս I կայսեր կողմից Միլան քաղաքում 313 թ. հրապարակված հրովարտակը, ըստ որի՝ քրիստոնեությունը հեթանոսության հետ ստանում էր հավասար իրավունքներ: Քրիստոնյաների հալածանքները դադարեցին, նրանք իրավունք ստացան ազատորեն դավանելու իրենց կրոնը, զբաղեցնելու պաշտոններ: Քրիստոնյաներն արդեն չէին հրաժարվում զինվորական ծառայություն կատարելուց, ինչպես նախկինում: Իսկ 381 թ. քրիստոնեությունը հռչակվեց կայսրության պետական կրոն:

208

ՄԻՋԱԳԵՏՔ — Աշխարհաքաղաքական և քաղաքակրթական հայտնի տարածաշրջան. ընդգրկում է Եփրատ և Տիգրիս գետերի միջին և ստորին հոսանքի ավազանը: Հյուսիսից հարավ այն ձգվում է Հայկական լեռնաշխարհից մինչև Պարսից ծոց, արևելքից արևմուտք՝ Արևմտյան Իրանի լեռներից մինչև Սիրիական տափաստան և արաբական անապատներ: Միջագետքը քաղաքակրթության հնագույն կենտրոններից է: Միջագետքում ապրում էին տարբեր լեզուներով խոսող ժողովուրդներ: Հարավային Միջագետքի հնագույն բնակիչները շումերներն էին: Ք.ա. III հազարամյակից սկսած՝ Միջագետք են ներթափանցում սեմալեզու ցեղեր: Վերջիններս խոսում էին մի լեզվով, որն անվանում են աքքադերեն կամ ասորա–բաբելերեն:

Այստեղ գոյություն ունեին մի քանի տասնյակ քաղաք–պետություններ: Դրանցից առավել հայտնի էին Քիշը, Ուրը, Լագաշը, Ումման, Ուրուկը և այլն: Սրանք մշտական պայքար էին մղում միմյանց դեմ՝ տարածքների և քաղաքական գերիշխանության համար: Շուտով վերելք է ապրում Ուրուկը: Ուրուկի կառավարիչներից առավել հայտնի է Գիլգամեշը, ով շումերական առասպելների գլխավոր հերոսներից է: Գիլգամեշը ոչ միայն ազատագրեց քաղաքը Քիշի գերիշխանությունից, այլև իր իշխանությունը հաստատեց Հարավային Միջագետքում:

ՅՈՒ ԱԶԱՏ ԱՐՎԵՍՏՆԵՐ — Առաքյալների ցանկ, որոնց իմացությունը հունահռոմեական աշխարհում ազատ մարդու (քաղաքացու) համար համարվում էր էական՝ քաղաքացիական կյանքին

մասնակցելու նպատակով: Հին Հունաստանում քաղաքացու գործունեությունն ընդգրկում էր մասնակցությունը հասարակական քննարկումներին, պաշտպանությունը դատարանում, որպես երդվյալ ատենակալ հանդես գալը և ամենակարևորը՝ զինվորական ծառայությունը: Որոշակի առարկաների կամ այսպես ասած՝ արվեստների ուսումնասիրության նպատակն էր ձևավորել առաքինի, զիտակ և մտքերը հստակ արտահայտելու ունակ անձնավորություն: Քերականությունը, ճարտասանությունը և տրամաբանությունը գլխավոր ազատ արվեստներն էին, որոնք կազմում էին արվեստների եռյակ: Վաղ միջնադարից սկսած՝ հիմք ընդունելով այդ եռյակը՝ առարկաների ցանկը լրացվեց ևս չորսով՝ թվաբանություն, երկրաչափություն, երաժշտություն և աստղագիտություն: Այս եռյակն ու քառյակը միասին ներկայացնում էին միջնադարյան համալսարանական կրթության յոթ ազատ արվեստները:

ՆԻԿԵԱՅԻ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ — Նիկեայում 325 թ. տեղի ունեցած քրիստոնեական եկեղեցիների ղեկավարների հավաք, որը հրավիրել էր Հռոմեական կայսրության կայսր Կոստանդինոս I-ը: Վաղ քրիստոնեական համայնքները պարզ կառուցվածք ունեին, չէր մշակվել միասնական դավանաբանություն, առկա էին տարբեր մեկնաբանություններ ու տեսակետներ: Ժողովը քննարկեց Ալեքսանդրիայի քահանա Արիոսի հարցը, որը վիճարկում էր եկեղեցու ընդունած կանոնները: Նա քննադատում էր աստվածային Երրորդության պաշտոնական ուսմունքը, կարծում էր, որ Որդի Աստվածը, այսինքն՝

եկեղեցու հիմնադիր Հիսուս Քրիստոսը, հավասար չէ Հայր Աստծուն. քանի որ արարված է նրանից, ուստի ցածր է: Նիկեայի ժողովը դատապարտեց այս ուսմունքը և հաստատեց քրիստոնեության Հավատո հանգանակը: Աստվածային Երրորդությունը մեկն է և բաղկացած է երեք Անձերից՝ Հայր Աստված, Որդի Աստված, Սուրբ Հոգի Աստված. նրանք հավասար են և անբաժան:

Նիկեայի ժողովը քննարկեց նաև եկեղեցու կազմակերպման հետ կապված խնդիրներ: Դրանց թվում էր եպիսկոպոսի ընտրության և ձեռնադրության կարգը: Որպես բարձրագույն իշխանություն ունեցող եպիսկոպոսներ՝ առանձնացվեցին Հռոմինը (Արևմուտք), Անտիոքինը (Արևելք), Ալեքսանդրիայինը (Եգիպտոս): Հաջորդ տիեզերական ժողովում այսպիսի կարգավիճակ ստացավ նաև Կոստանդնուպոլսի աթոռը:

ՆՈՄ (անվանումը հունարեն է) — Այդպես էին կոչվում Եգիպտոսում ստեղծված առաջին պետականությունները. դրանք մանր պետություններ էին, որոնք ձևավորվել էին խոշոր բնակավայրերի և դրանց հարող երկրագործական շրջանների հիմքի վրա:

ՆՈՐՔԱՐԻԴԱՐՅԱՆ (ՆԵՈՒԹՅԱՆ) ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ — Նոր քարի դարում (գիտության կողմից ընդունված արդի պարբերացմամբ ընդգրկում է Ք.ա. X–VI հազարամյակի կեսերն ընկած ժամանակաշրջանը) մարդկանց կյանքում տեղի ունեցան կարևոր փոփոխություններ: Բարենպաստ պայմաններ ունեցող շրջաններում մարդ-

իկ սկսեցին անցնել նստակեցության՝ դրա համար օգտագործելով քարանձավները և լավ պաշտպանված տեղանքները: Սկսվեց կենդանիների ընտելացումը: Սկիզբ դրվեց երկրագործությանը, որին նպաստեց Առաջավոր Ասիայում վայրի հացահատիկի առկայությունը: Ձևավորվեցին առաջին երկրագործական կենտրոնները, որոնց քանակը հետագայում մեծապես աճեց: Առաջ եկավ արհեստագործությունը: Երկրագնդի բնակչությունը աճեց մոտ 5–6 անգամ:

Այս շրջանում առաջ եկավ փոխանակային առևտուրը: Ձևավորվեցին առևտրական ուղիներ, որոնցով իրականացվում էր նյութական բարիքների (մետաղներ, թանկարժեք քարեր և այլն) ստացումը հեռավոր շրջաններից: Առևտուրը նպաստում էր մարդկային խմբերի միջև կայուն հարաբերությունների ձևավորմանը: Նստակեցությունը, արտադրող տնտեսությունը և կայուն կենցաղավարումը մարդկության ամենակարևոր ձեռքբերումներն էին: Էականորեն փոխվեցին հասարակության և բնության փոխհարաբերությունները, հարստացավ մարդու հոգևոր աշխարհը: Մի քանի հազարամյակներում հիմնավորապես փոխվեց մարդկանց կենսաձևը, նշանակալից զարգացում ապրեց տնտեսությունը, որը յուրացնողից վերաճեց արտադրողի:

Դա է պատճառը, որ մարդկության էական առաջընթացի այս դարաշրջանը ստացել է «նորքարիդարյան հեղափոխություն» անվանումը: Դրանով նախապատրաստվեց անցումը հասարակական հարաբերությունների նոր համակարգին, որը ստացել է «քաղաքակրթություն» անվանումը:

210

ՉԻՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՐԻՍՊ — Հին Չինաստանում կառուցված պաշտպանական համակարգ, որն անցնում է երկրի հյուսիսային տարածքներով, երկարությունը մոտ 8900 կմ է (իր ճյուղավորումներով): Պարսպի շինարարությունը սկսել էր Չինաստանի կայսր Ցին Շի Հուանդին (Ք.ա. III դար): Կառույցի ստեղծմանը միաժամանակ մասնակցել են կայսեր գրեթե մեկ միլիոն հպատակներ, այսինքն՝ Ցին դինաստիայի կայսրությունում ապրող յուրաքանչյուր հինգերորդը: Նրա օրոք պարիսպը, որի երկարությունը կազմում էր 5000 կմ, պաշտպանում էր չինական քաղաքակրթությունը քոչվոր ցեղերի հարձակումներից: Պարսպի շինարարությունն ընդմիջումներով շարունակվել է մինչև XVI–XVII դարերը: Չինական մեծ պարիսպը մարդկության մինչ այժմ կառուցած ամենաձավալուն, երկար ու զանգվածեղ կառույցն է:

ՊԱՊԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ — Հռոմի պապի գլխավորությամբ ստեղծված աշխարհիկ պետություն: Առաջացել է 756 թվականին: Պիպին Կարճահասակը, որը պապի օժանդակությամբ հռչակվել էր ֆրանկների թագավոր, պապականությանը վարձահատույց լինելու համար նշված թվականին արշավանք կազմակերպեց Իտալիա, գրավեց Միջին Իտալիան և նվիրեց այն Հռոմի աթոռին. այսպես առաջացավ պապի աշխարհիկ պետությունը: Գոյություն է ունեցել մինչև 1871 թվականը:

ՊԵՆՈՊՈՆԵՍՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ — Ռազմական հակամարտություն Հին Հունաստանում. պայքարը մղվում էր Աթենքի գլխավորած Դելոսյան միության

և Սպարտայի գլխավորած Պելոպոնեսյան միության միջև երկրում քաղաքական գերիշխանություն համար: Պատերազմն ընթացել է Ք.ա. 431–404 թվականներին: Պատերազմն ի վերջո ավարտվեց Սպարտայի հաղթանակով: Ք.ա. 404 թ. կնքված պայմանագրով Աթենական ծովային միությունը լուծարվեց, իսկ նավատորմը հանձնվեց հաղթողներին, Աթենքի «Երկար պարիսպները» և Պիրևսի ամրությունները քանդվեցին: Աթենքը պետք է ընդուներ Սպարտայի գերիշխանությունը: Պատերազմը ծանր հետևանքներ ունեցավ ողջ հունական աշխարհի համար և մարդկային ու նյութական մեծ կորուստներ պատճառեց կողմերին: Պատերազմների ընթացքում դրսևորվեց պոլիսների միջև առկա հակասությունների ողջ խորությունը: Հարկ եղած դեպքում նրանք չէին վարանում օգնության դիմել ոչ հեռավոր անցյալում իրենց գլխավոր հակառակորդ Աթենեսյան տերությանը: Դրա հետևանքով պարսիկները վերականգնեցին իրենց գերիշխանությունը Փոքր Ասիայում:

ՊԵՐԻԿԼԵՍՅԱՆ ՈՍԿԵԴԱՐ — Պերիկլեսը Հին Հունաստանի առավել աչքի ընկնող քաղաքական գործիչներից է: Աթենքում ունեցած իր հեղինակության շնորհիվ Պերիկլեսը, սկսած Ք.ա. 443 թվականից, 15 տարի վերընտրվում էր որպես առաջին ստրատեգոս, այսինքն՝ պետության բարձրագույն գործադիր պաշտոնյա:

Նա անցկացրեց մի շարք օրենսդրական բարեփոխումներ, որոնց նպատակն էր պետության կառավարման համակարգի կատարելագործումը: Պերիկլեսը

հավասարակշռված և հեռատես քաղաքական գործիչ էր, փայլուն հռետոր և իր ժամանակի ամենազարգացած մարդկանցից մեկը: Նրա կարծիքով Աթենքը պետք է դառնար ոչ միայն Հունաստանի քաղաքական առաջնորդը, այլև հունական մշակույթի կենտրոնը: Պերիկլեսի շուրջն էին հավաքված հունական մշակույթի խոշորագույն գործիչները՝ փիլիսոփա Պրոտագորասը, ողբերգակ Սոֆոկլեսը, քանդակագործ Ֆիդիասը, պատմիչ Հերոդոտոսը և ուրիշներ:

Պերիկլեսի օրոք Աթենքի ազդեցությունը տարածվում էր Հունաստանի մեծ մասի վրա: Նրա կառավարման շրջանը Աթենական պետության քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային հզորության գագաթնակետն էր, որը պատմության մեջ է մտել «Պերիկլեսյան ոսկեդար» անունով:

ՊՅՈՒՌՀՈՍՅԱՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿ —

Հին աշխարհի պատմությունից եկող թևավոր արտահայտություն. նշանակում է մեծ կորուստների գնով ձեռք բերված հաղթանակ, որը վերջնադրյունքում պատերազմում հաղթություն չի ապահովում, այլ հավասարազոր է պարտության: Կապված է Էպիրոսի արքա Պյուռիոսի անվան և Հռոմի դեմ նրա մղած պատերազմի արդյունքի հետ: Պյուռիոսը Ք.ա. 280 թ. 20 000 հետևակ, 3000 հեծյալ և 20 մարտական փղեր ներկայացնող բանակով ափ իջավ Իտալիայում: Առաջին հաղթական ճակատամարտից հետո նրա զորքին միացան հունական քաղաքները և որոշ իտալիկյան ցեղեր: Հաջորդ ճակատամարտում, որը տեղի ունեցավ Աուսկուլի մոտ Ք.ա. 279 թ., Պյուռիոսը կրկին հաղթեց: Սակայն նրա բանակի կորուստներն այնքան

մեծ էին, որ Պյուռհոսն ասել էր. «Եվս այսպիսի մի հաղթանակ, և ես կմնամ առանց գորքի»: Պատերազմը շարունակվեց մի քանի տարի, և Ք.ա. 275 թ. տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում հռոմեական բանակը հաղթեց: Պյուռհոսը ստիպված էր վերադառնալ հայրենի Էպիրոս:

ՊՈԼԻՍ — Հունարեն բառացի նշանակում է «քաղաք»: Հին հույն հեղինակներն այդպես էին անվանում Հունաստանում Ք.ա. IX դ. վերջերից՝ Հոմերոսյան դարաշրջանից հետո ձևավորված նոր պետականությունները: Քաղաք էր կոչվում բուն բնակավայրը՝ բնակչության կենսագործունեության տարածքով հանդերձ: Պոլիսի զարգացման հետ մեկտեղ վերջինս վերածվում է բավական մեծ տարածք ընդգրկող վարչական միավորի՝ պահպանելով այդ անվանումը: Այսպիսով՝ պոլիսը թե՛ քաղաք էր, թե՛ պետություն: Պոլիսի այդ առանձնահատկությունն է պատճառը, որ դրա փոխարեն հաճախ կիրառվում է «քաղաք-պետություն» անվանումը: Պոլիսը ինքնակառավարվող ներփակ համայնք էր, որի բնակչությունը բաղկացած էր մեկ կամ մի քանի ցեղերից (օրինակ՝ Աթենական պետությունում՝ 4 ցեղերից): Այստեղ պետության կառավարմանը ընտրովի մարմինների միջոցով մասնակցում էր արական սեռի ողջ ազատ բնակչությունը (հուն.՝ *դեմոս* «ժողովուրդ»): Պոլիսի գերագույն օրենսդիր իշխանությունը դեմոսից կազմված ժողովրդական ժողովն էր: Վերջինիս որոշումները պարտադիր էին բոլորի համար: Այսինքն՝ այստեղ գործում էր հետևյալ սկզբունքը՝ փոքրամասնության ենթարկում մեծամասնության կամքին: Պոլիսը անվերապահորեն

տնօրինում էր յուրաքանչյուր քաղաքացու կյանքը և կենցաղը:

Հունաստանում ձևավորվեցին երկու տիպի պոլիսներ՝ ժողովրդավարական և օլիգարխիական:

ՊՐԻՆՑԻՊԱՏ կամ **ՎԱՂ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ** — Հին Հռոմում հանրապետական կարգի ճգնաժամից հետո Ք.ա. I դարի վերջերին Օկտավիանոսի կողմից ձևավորված յուրահատուկ ձևի միապետության պայմանական անվանումը: Երկրորդ եռապետության իր գործընկերներին չեզոքացնելուց հետո Օկտավիանոսն անցավ իր իշխանության իրավական ամրապնդմանը: Նա գիտակցում էր, որ հռոմեական հասարակության մեջ դեռևս ամուր էին հանրապետական կառավարման ավանդույթները, ուստի չգնաց դիկտատուրա հաստատելու ուղիով, ինչը կործանեց թե՛ Սուլլային, թե՛ Հուլիոս Կեսարին: Նա գործում էր զգույշ՝ քայլ առ քայլ իր ձեռքը վերցնելով պետական կառավարման ղեկը: Նշանավոր փիլիսոփա Սենեկայի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «*Տիրակալը թաքնվում էր հանրապետության հագուստի մեջ*»:

Օկտավիանոսը սենատի կազմից հեռացրեց Անտոնիոսի կողմնակիցներին և այնտեղ մտցրեց իր մարդկանց: Ծերակույտականների նոր ցուցակում Օկտավիանոսի անունը առաջինն էր, որտեղից էլ նրա տիտղոսը՝ «սենատի ղեկավար, առաջնորդ»՝ պրինցեպս: Նրա հիմնած կառավարման համակարգը ահա թե ինչու է ստացել պրինցիպատ անվանումը: Ք.ա. 27 թ. նա ստացավ պատվավոր Օգոստոս («Բարձրացյալ») մականունը, որն ընդ-

զծում էր Օկտավիանոսի անձը՝ որպես պետության առաջին դեմքի:

Օկտավիանոսը ստացավ ցմահ տրիբունի պաշտոն, որը նրա համար ապահովում էր ինչպես անձի անձեռնմխելիություն, այնպես էլ սենատի, կոմիցիաների ու մագիստրատների որոշումների վրա արգելք (վետո) դնելու իրավունք: Նա իր ձեռքը վերցրեց նաև բարձրագույն զինվորական իշխանությունը, որը նախկինում իրականացնում էին կոնսուլները: Նախկին ավանդույթները չխախտելու նպատակով նա Ք.ա. 19 թ. ստացավ ցմահ կոնսուլի պաշտոն: Ք.ա. 12 թ. ստացավ «մեծ պոնտիֆեքս» (քրմապետ) տիտղոսը, որով նրան տրվեց գերագույն կրոնական իշխանությունը: Այդուհանդերձ, չվերացան գոյություն ունեցող օրենսդիր և գործադիր մարմինները՝ Ծերակույտը և մագիստրատները: Օկտավիանոսին սկսեցին կոչել «Իմպերատոր Կեսար Օգոստոս, աստվածայինի (Կեսարի) որդի»:

ՊՈՒՆԻԿՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ —

Այդպես են կոչվում Հռոմի և Կարթագենի միջև Միջերկրական ծովի արևմուտքում գերիշխանության համար մղված երեք պատերազմները (Ք.ա. 264–241 թթ., Ք.ա. 218–202 թթ. և Ք.ա. 149–146 թթ.): Պունիկյան անունը ծագում է լատ.՝ punicus բառից, որը նշանակում է «պունիկյան», «փյունիկյան»՝ նկատի ունենալով կարթագենացիների՝ փյունիկացի նախնիներից ծագած լինելը: Մինչ այդ պատերազմները կարթագենացիները տիրապետող էին Միջերկրական ծովում, նրանց ձեռքում էր առևտրի հեգեմոնիան, նրանց էր պատկանում Սիցիլիայի մեծ մասը: Նրա

հակառակորդը՝ Հռոմը, արագ ծավալվող պետություն էր Իտալիայում, սակայն նա զուրկ էր Կարթագենի ունեցած ռազմածովային հզորությունից: Վերջին պունիկյան պատերազմի ավարտին, ավելի քան հարյուրամյա պայքարից հետո, Հռոմը նվաճեց Կարթագենի ամբողջ տիրույթները, ոչնչացրեց իր ռիսերիմ թշնամուն և նրա փառահեղ մայրաքաղաքը: Հենց Կարթագենի դեմ տարած հաղթանակների շնորհիվ Հռոմը պոլիսից վերածվեց միջերկրածովյան հզորագույն պետության:

ՌԱԶՄԱԿԱԼՈՒՄ (օկուպացիա, լատ.՝ զավթում) — Պատերազմում պարտված երկրի տարածքի ժամանակավոր գրավումը հաղթող երկրի զինված ուժերի կողմից:

ՌԱԶՄԱՏՈՒԳԱՆՔ (կոնտրիբուցիա, լատ. «հավաքել» բառից) — Պատերազմում պարտված երկրի կողմից կատարվող դրամական վճարում հաղթող երկրին: Ժամանակակից միջազգային իրավունքով արգելված է ռազմատուգանք գանձելը:

ՍԱԼԻԱԿԱՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔ

— Ֆրանկական պետության հիմնադիր Քլոդվիգի հրամանով կազմված իրավանորմերի հավաքածու: Արևմտահռոմեական կայսրության անկումից (476 թ.) հետո ֆրանկները սկսեցին Գալլիայի նվաճումը: Նրանց ղեկավարում էր սալիական ֆրանկների առաջնորդ Քլոդվիգը (486–511 թթ.) Մերովեի տոհմից: 486 թ. Սուասոն քաղաքի մոտ ֆրանկները պարտության մատնեցին հռոմեացիներին և գրավեցին Հյուսիսարևել-

յան Գալլիան: 496 թ. Քլոդվիգն ընդունեց քրիստոնեություն և մկրտվեց: Ձգտելով հասնել միանձնյա իշխանության՝ Քլոդվիգը ոչնչացրեց ֆրանկական ցեղերի բոլոր առաջնորդներին, որոնք իշխանության համար պայքարում էին իր դեմ: Այսպես՝ մոտ 500 թ. առաջացավ Ֆրանկների թագավորությունը: Քլոդվիգ I-ն իր նստավայր դարձրեց Փարիզը, ամրապնդեց թագավորական իշխանությունը և այն դարձրեց ժառանգական:

Ավատատիրական հարաբերությունների և թագավորական իշխանության ձևավորմանը զուգահեռ անհրաժեշտություն էր դարձել կարգավորել հասարակության ներսում առաջացած նոր հարաբերությունները: Որոշ ժամանակ ֆրանկներն ապրում էին առանց գրավոր օրենքների՝ իրենց սովորության իրավունքի նորմերով: Քլոդվիգը կարգադրեց գրի առնել սալիական ֆրանկների սովորության իրավանորմերը: Այսպես կազմվեց Սալիական դատաստանագիրքը: Իրավական տեսակետից օրենսգիրքը ֆրանկների մեջ ոչ մի սահմանաբաժանում չէր կատարում, և բոլորը համարվում էին ազատ մարդիկ: Սակայն իրավանորմեր կային սոցիալական և գույքային շերտավորման մասին: Ֆրանկների սովորության իրավունքի համաձայն՝ սպանության համար տուգանք էին վճարում: Այսպես՝ զինվորի սպանության համար նրա հարազատներին վճարում էին 600 սոլդո, ազատ ֆրանկի համար՝ 200, իսկ կիսազատի համար՝ 100: Դատաստանագիրքը տեղական բնակչությանը բաժանում էր երեք խավի՝ խոշոր հողատերեր, մանր հողատերեր և հողազուրկ մարդիկ,

որոնք տարբեր պայմաններով մշակում էին ուրիշի հողը:

Հռոմեական ազդեցությունը օրենսգրքի վրա շատ թույլ էր և դրսևորվում էր նրանում, որ շարադրված էր լատիներենով, իսկ տուգանքները հաշվարկված էին հռոմեական դրամական միավորով: VI–IX դարերի ընթացքում օրենսգիրքը լրացվեց ֆրանկական թագավորների ընդունած օրենքներով:

ՍՊԱՐՏԻԱՆԵՐ — Սպարտայի իրավահավասար քաղաքացիներ: Պետության ողջ հողային ֆոնդը համարվում էր սպարտիատների սեփականությունը: Սակայն այդ հողը սպարտիատի մասնավոր սեփականությունը չէր, այլ պատկանում էր պետությանը: Այն տրվում էր օգտագործման համար և կարող էր հետ վերցվել հակապետական արարքի պատճառով: Սպարտիատը իրավունք չուներ հողը վաճառելու, մասնատելու կամ նվիրելու:

ՍՏԱՏՈՒՍ ՔՎՈ — Միջազգային իրավունքում ընդունված տերմին, որն օգտագործվում է որոշակի պահի գոյություն ունեցող կամ ունեցած փաստական կամ իրավական վիճակը նշելու համար: Վերականգնել ստատուս քվոն նշանակում է վերադառնալ մինչև փոփոխությունները գոյություն ունեցած իրավիճակին, պահպանել ստատուս քվոն՝ պահպանել տվյալ պահին գոյություն ունեցող իրավիճակը:

ՍՐԲԱԶԱՆ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆ — Միջնադարյան Եվրոպայի խոշորագույն տերություններից մեկը, որը 962 թվականին հիմնադրել

Է գերմանական թագավոր Օտտոն I-ը (936–973 թթ.): Օտտոն I-ը որոշել էր թագադրվել Հռոմ քաղաքում, վերականգնել Կարլոս Մեծի տերությունը և յուրացնել կայսեր տիտղոսը: Նորից պայքար սկսվեց Արևմտահռոմեական կայսրության ժառանգության համար: 962 թ. Օտտոնը կազմակերպեց երկրորդ, այս անգամ հաջող, արշավանքը դեպի Իտալիա, հասավ Հռոմ և թագադրվեց որպես կայսր: Այսպես առաջացավ գերմանական կայսրությունը: Մինչև 1157 թ. այդ տերությունը պարզապես կոչվում էր Հռոմեական կայսրություն: «Սրբազան» անվանումը, այսինքն՝ օձյալ կամ օրինված իմաստով, միջնադարյան Հռոմեական կայսրության համար սկսեցին օգտագործել 1157 թվականին՝ Ֆրիդրիխ I Բարբարոսա կայսեր ժամանակ (կոչվեց *Սրբազան կայսրություն*): Սրբազան տերմինը ավելացվեց՝ արտացոլելու համար Ֆրիդրիխի հավակնությունը՝ գերիշխելու Իտալիայում և Հռոմի պապի ու նրա տիրույթների վրա: Իսկ Սրբազան հռոմեական կայսրություն անվանաձևը վկայվում է 1254 թվականից ի վեր: 1512 թվականից կոչվել է Գերմանական ազգի սրբազան հռոմեական կայսրություն: Իր հզորության գագաթնակետին ներառում էր Գերմանիան, որը համարվում էր կայսրության միջուկը, Հյուսիսային և Միջին Իտալիան, Նիդերլանդները, Չեխիան, ինչպես նաև որոշ տարածքներ Ֆրանսիայում: XIII դարից սկսած՝ կայսրին ընտրում էին կայսերընտիր իշխանները՝ կուրֆյուրստները: Սրբազան հռոմեական կայսրությունը գոյատևել է մինչև 1806 թվականը. վերջին կայսր Ֆրանց II-ը՝ նույն ինքը՝ կայսրության

մաս կազմող Ավստրիայի կայսր Ֆրանց I-ը, պարտվեց ֆրանսիական կայսր Նապոլեոն Բոնապարտին, ում պահանջով էլ Սրբազան հռոմեական կայսրությունը լուծարվեց: Փոխարենը ստեղծվեց նոր պետական կազմավորում՝ Հռենոսյան միությունը:

Սրբազան հռոմեական կայսրությունը իր գոյության ընթացքում եղել է ավատատիրական աստիճանակարգային (հիերարխիական) պետական կազմավորում: Չնայած անվանմանը՝ երբեք չի կրել ազգային պետության բնույթ, ինչպիսին եղել են Անգլիան կամ Ֆրանսիան, չի հասել նաև կառավարման համակարգի կենտրոնացման բարձր աստիճանի: Այդ կայսրությունը ոչ դաշնություն էր, ոչ էլ ժամանակակից ընկալմամբ համադաշնություն, այլ համադրում էր պետական կառուցվածքի այդ ձևերի տարրերը: Սրբազան հռոմեական կայսրության կայսրը երբեք չի ունեցել բացարձակ իշխանություն: Ավելին, ի տարբերություն եվրոպական մյուս պետությունների, կայսրության բնակիչները չէին ենթարկվում անմիջապես կայսրին, այլ ունեին կառավարիչ՝ աշխարհիկ տիրակալ (արքա, իշխան, դուքս, կոմս կամ բարոն), եկեղեցական իշխանավոր (արքեպիսկոպոս, եպիսկոպոս, վանահայր), կայսերական ասպետ կամ քաղաքային մագիստրատ: Սրբազան Հռոմեական կայսրությունում առանձնահատուկ դերակատարություն ուներ եկեղեցին, որով էլ այդ պետության մեջ առկա էին թեոկրատիայի տարրեր, սակայն միևնույն ժամանակ կայսերական կառուցվածքի շնորհիվ Ռեֆորմացիայից հետո, առաջին անգամ Եվրոպայում, ապահովվեց մեկ պետության շրջանակներում մի քանի դավա-

նանքների երկարատև ու խաղաղ գոյակցությունը:

ՎԱՆ — Արքայի չինարեն անվանումը: Վանը ուներ գերագույն ռազմական և հոգևոր իշխանություն: Նա համարվում էր «Երկնքի որդին», որի հեղինակությունը չէր վիճարկվում:

ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄ (ռեֆորմ, լատ. «վերափոխել» բառից) — Հասարակական կյանքի փոփոխություն, վերադասավորություն: Որպես կանոն՝ վերափոխումներն ունեն քիչ թե շատ առաջադիմական, բարելավող բնույթ:

ՎԵՐԴԵՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ — Կարլոս Մեծի ժառանգների կողմից նրա հիմնադրած կայսրության բաժանման պայմանագիր, որը կնքվել է 843 թ. Վերդեն քաղաքում: Կայսրությունը ամուր քաղաքական միասնություն չունեց: Այնտեղ ապրում էին տարբեր ժողովուրդներ ու ցեղեր, որոնք միմյանցից տարբերվում էին տնտեսական և մշակութային զարգացման մակարդակներով: Կայսրությունը պահպանվում էր զենքի և կայսեր անձնական հեղինակության շնորհիվ: Կենտրոնական իշխանությունը գնալով թուլանում էր: Խոշոր ավատատերերը համարյա անկախ դարձան: Տերության տարբեր մարզերի միջև տնտեսական և քաղաքական կապերը թույլ էին կամ բացակայում էին:

Այդ պատճառով Կարոլինգյան տերությունը տրոհվեց: Արդեն Կարլոսի որդի Լյուդովիկոս Բարեպաշտը 817 թ. կայսրությունը բաժանեց իր որդիների միջև: Նա իրեն վերապահեց միայն կայսեր տիտ-

ղոսը: Սակայն այս բաժանումը կողմերից ոչ մեկին չբավարարեց, և նրանց միջև սկսվեցին երկարատև պատերազմներ: Վերջապես 843 թ. Լյուդովիկոս Բարեպաշտի որդիները հավաքվեցին Վերդեն քաղաքում և կայսրության նոր բաժանման դաշնագիր ստորագրեցին:

Կրտսեր որդին՝ Կարլոսը, ստացավ Արևմտաֆրանկական թագավորությունը, որը ներառում էր ապագա Ֆրանսիայի հիմնական տարածքը: Մյուս որդին՝ Լյուդովիկոս Գերմանացին, ստացավ Ալպերից հյուսիս և Հռենոսից արևելք ընկած հողերը՝ Արևելաֆրանկական թագավորությունը: Այս թագավորությունում (ապագա Գերմանիան) հիմնականում բնակվում էին գերմանական ցեղեր: Կայսերական տիտղոսը տրվեց Լյուդովիկոսի ավագ որդուն՝ Լոթարին: Նրա պետության մեջ մտան Իտալիան և այն տարածքները, որոնք ընկած էին Ֆրանսիայի և Գերմանիայի միջև: Լոթարի կայսրությունը տարբեր ազգային և քաղաքական միավորներից բաղկացած պետություն էր, որտեղ քիչ թե շատ միասնական ամբողջություն կազմում էր Իտալիան:

Վերդենի դաշնագիրը հիմք դրեց արդի Ֆրանսիայի, Գերմանիայի և Իտալիայի կազմավորմանը:

ՏՐՈՅԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ — Հռոմեոսի պոեմներում («Իլիական» և «Ոդիսական») նկարագրվող աքայացիների պատերազմն ընդդեմ Տրոյայի: Իրականում արտացոլում է միկենյան աշխարհի և Փոքր Ասիայի պետությունների միջև տևական հակամարտությունը: Այդ իրարարձությունների հավաստիությունը ապացուցվում է Ք.ա. XV–XIII դդ. խե-

թական սեպագիր աղբյուրների տեղեկություններով: Տրոյական պատերազմի բարձրակետը Ք.ա. XIII դ. կեսերին թերակղզու արևմուտքում ծավալված ռազմական գործողություններն էին:

Հունական ավանդության համաձայն՝ պատերազմի առիթը Տրոյայի Պրիամոս թագավորի որդի Պարիսի կողմից Սպարտայի թագավոր Մենելայոսի կնոջ՝ Հեղինեի առևանգումն էր: Օգնության կանչելով հունական պետությունների արքաներին՝ Մենելայոսն ու նրա եղբայրը՝ Միկենքի թագավոր Ագամեմնոնը, մեծ նավատորմով ուղևորվեցին դեպի Տրոյա: Տասը տարի հույները պաշարել էին Տրոյան, սակայն չէին կարողանում կոտրել նրանց դիմադրությունը: Միայն խորամանկությամբ նրանց հաջողվեց գրավել քաղաքը (այսպես կոչված՝ տրոյական ձիու շնորհիվ): Ռազմական գործողությունների ժամանակ հույների մեջ փառաբանվել են Աքիլլեսը, Ոդիսևսը և Ագամեմնոնը, տրոյացիների մեջ՝ Հեկտորը, Գլավկոսը և Էնեասը: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ այս պատերազմում Տրոյայի կողմում մասնակցել է հայ նահապետ Զարմայր Հայկազունին, որն առաջնորդել է հայկական և եթովպական զորքը, վիրավորվել ճակատամարտում և զոհվել:

Տրոյացիների պարտությունը հեշտացրեց դորիացիների կողմից Հունաստանից դուրս մղված աքայացիների մի մասի վերաբնակեցումը Փոքր Ասիայում:

ՓԱՐԱՎՈՆ — Եգիպտոսի արքաները կրած տիտղոսի անվանումը, որը ծագում է հին եգիպտերեն պեր-օ՝ «մեծ տուն» (այսինքն՝ պալատ) անվանումից: Հին Եգիպտոսում արքայական իշխանությունը և

արքայի անձը աստվածացվել են: Փարավոնը համարվում էր Հոր աստծու երկրային մարմնավորումը:

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ — Բաղը ծագում է լատիներենից. նախապես նշանակում էր «քաղաքային, պետական, քաղաքացիական» (civis): Հին հռոմեացիների պատկերացմամբ քաղաքակիրթ էր համարվում նստակյաց, քաղաքային կենցաղով ապրող հասարակությունը, որը նրանք հակադրում էին հետամնաց, բարբարոսական հասարակությանը: «Քաղաքակրթություն» եզրույթը (տերմինը) սկսեց լայնորեն կիրառվել XVIII դարից:

Արդի պատմագիտության մեկնաբանությամբ քաղաքակրթությունը սկսվում է տոհմատիրական հասարակարգի քայքայումով և քաղաքակրթական արժեքների (նյութական և հոգևոր մշակույթ, պետականություն և այլն) ստեղծումով: Երկրագնդի տարբեր շրջաններում մարդու և հասարակության զարգացումը, պայմանավորված տեղական առանձնահատկություններով, ընթացել է տարբեր եղանակներով: Դրա արդյունքում ձևավորվել են բազմազան քաղաքակրթություններ՝ արևելյան, եվրոպական, աֆրիկյան, ամերիկյան և այլն: Սրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր տարատեսակները:

Այսպիսով՝ մարդկության պատմության այն շրջանը, որը հաջորդել է նախնադարին և շարունակվում է մինչև օրս, կոչվում է քաղաքակրթություն: Քաղաքակրթության պատմությունը՝ իր սկզբնավորման պահից մինչև արդի ժամանակները, բաժանվում է երեք փուլերի՝

1) մինչարդյունաբերական (հին և միջին դարեր),

2) արդյունաբերական (XVII դ. — XX դ. կեսեր)

3) հետարդյունաբերական (XX դ. երկրորդ կեսից մինչև մեր օրերը):

ՔԱՂԱՔ-ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ —

Քաղաք-պետությունը, որպես կանոն, փոքր շրջան է, որը կառավարվում է քաղաքի կողմից և սովորաբար անկախ պետություն է: Պատմականորեն քաղաք-պետություններն առաջացել են Հին աշխարհում: Առավել տարածված էին Միջերկրական ծովի արևելյան ափին, Հունաստանում (պոլիսներ) և Իտալիայում: Քաղաք-պետությունները սովորական երևույթ էին հին ժամանակներում, դրանք առանձնանում էին իրենց կառավարման համակարգով, զարգացած ժողովրդավարությամբ, արհեստներով, առևտրով և մշակույթով: Միջնադարում նույնպես գոյություն ունեին քաղաք-պետություններ, օրինակ՝ Գերմանիայում, Իտալիայում, Ամերիկայում: Ժամանակակից աշխարհում փոքրաթիվ քաղաք-պետությունների օրինակներ են անկախ պետություններ Սինգապուրը, Մոնակոն, Անդորրան, Վատիկանը և այլն:

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

— Երկրի ներսում տարբեր քաղաքական ուժերի, սոցիալական խմբերի միջև տեղի ունեցող զինված պայքարը պետական իշխանության հասնելու համար: Քաղաքացիական պատերազմը ծագում է հասարակության ընդհանուր ձգնաժամի պայմաններում, երբ պետական իշխանությունն ի վիճակի չէ մեղմելու, օրինական միջոցներով ձնչելու հակամարտ ներքին ուժերի բախումները, նրանց քաղաքական

և հասարակական ելույթները: Քաղաքացիական պատերազմ ծնող պայմանները որոշվում են երկրի ներսում և միջազգային ասպարեզում քաղաքական ուժերի տեղաբաշխմամբ, այդ պատճառով էլ կարող են զուգակցվել միջպետական պատերազմների, օտարերկրյա ներխուժումների դեմ պայքարի և ազգային-ազատագրական պայքարի հետ: Հեղափոխությունների շրջանին հատուկ են այնպիսի քաղաքացիական պատերազմներ, որտեղ պատերազմող կողմերը առաջադիմական և հետադիմական ուժերն են (դասեր, դասակարգեր, սոցիալական խավեր և այլն): Լինում են, սակայն, այնպիսի քաղաքացիական պատերազմներ, որտեղ միմյանց հակադրվում են տիրապետող դասակարգերի տարբեր խմբավորումներ (օրինակ՝ Հռոմեական հանրապետության անկման շրջանի քաղաքացիական պատերազմները, միջնադարում՝ Կարմիր և սպիտակ վարդերի պատերազմները Անգլիայում և այլն): Քաղաքացիական պատերազմի պատմական ձևերը բազմազան են՝ ստրուկների ապստամբություններ, գյուղացիական պատերազմներ, պարտիզանական պատերազմներ, ժողովրդի զինված պայքար ընդդեմ կառավարության և այլն:

ՕՍՏՐԱԿԻԶՄ (հուն. *ostrakon* «խեցու կտոր» բառից) — Հին Աթենքի ժողովրդավարության հատուկ ինստիտուտներից էր, որի նպատակն էր պաշտպանել ժողովրդին և պետությանը անհատ գործիչների հնարավոր ոտնձգություններից՝ ամենից առաջ իշխանության զավթումից (տիրանիայից): Կլիսթենեսի կողմից մոտ Ք.ա. 507 թ. մտցրած օրենքի համաձայն՝

Աթենքի ցանկացած պաշտոնյա կարող էր ենթարկվել օստրակիզմի, որն իրականացվում էր հետևյալ կերպ: Եթե պաշտոնյայի նվիրումը պետությանը և դեմոսին խնդրահարույց էր, ապա յուրաքանչյուր տարվա սկզբին հարցը քննարկում էր Էկլեսիան: Մասնակից քաղաքացիներին բաժանում էին կավե խեցու կտորներ, որոնց վրա նրանք գրում էին այն անձնավորության անունը, ով իրենց կարծիքով վտանգ էր ներկայացնում հասարակությանը: Եթե տվյալ անձնավորության անունը քվեարկել էր 6000 կամ ավելի քաղաքացի, ապա նա 10 տարով արտաքսվում էր երկրից՝ առանց գույքի բռնագրավման:

Պետությանը վտանգ սպառնալու դեպքում Էկլեսիան կարող էր ժամկետից շուտ հետ կանչել արտաքսվածին: Այսպիսով՝ օստրակիզմը կանխարգելիչ ինստիտուտ էր, որը հանցանքը պատժելու փոխարեն նպատակ ուներ կանխելու այն: Օստրակիզմն առաջին անգամ գործադրվել է Ք.ա. 487 թվականին: Դասական շրջանի հույն քաղաքական գործիչներին բնորոշ էին պատասխանատվության զգացումն ու պատվախնդրությունը, քչերն էին ձգտում պաշտոնի՝ լավ հասկանալով, որ ցանկացած սայթաքում կարող է ճակատագրական լինել:

ԿԱՐԵՎՈՐ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- Ք.ա. X հազ. — VI հազ. կեսեր . Նեոլիթի (սոր քարի դար) ժամանակաշրջանը
- Ք.ա. IX–VII հազ. Վաղ երկրագործական կենտրոնների առաջացումը Հայաստանի տարածքում և Միջագետքում
- Ք.ա. IV հազ. երկրորդ կես . . . Առաջին պետությունների կազմավորումը Եգիպտոսում և Հարավային Միջագետքում
- Ք.ա. IV հազ. վերջ Պետականությունների ձևավորումը Առաջավոր Ասիայում
- Ք.ա. XXXIV–XXXIII դարեր Եգիպտական նոմերի միավորումը և Վերին ու Ստորին Եգիպտոսի թագավորությունների կազմավորումը
- Ք.ա. IV–III հազ. Վաղ պետականությունների ձևավորումը և հիերոգլիֆային գրի հայտնագործումը Չինաստանում
- Ք.ա. III հազ. սկիզբ Սեմալեզու ցեղերի ներթափանցումը Միջագետք
- Ք.ա. III հազ. սկիզբ Խուռիական ցեղերի ներթափանցումը Հյուսիսային Միջագետք և Ասորիք
- Ք.ա. XXVIII — XXVII դարեր Հայկական լեռնաշխարհի առաջին վաղ պետական կազմավորման՝ Արատտայի մասին հիշատակությունները
- Ք.ա. 2600–1900 թթ. Խարապպայի մշակույթի ծաղկումը
- Ք.ա. 2330–2295 թթ. Աքքադի թագավորության հիմնադիր Սարգոնի գահակալումը
- Ք.ա. 2109 թ. Կուտիների վտարումը Միջագետքից
- Ք.ա. II հազ. սկզբներ Արիական ցեղերի ներթափանցումը Հայկական լեռնաշխարհից Իրան և Հնդկաստան
- Ք.ա. 1792–1750 թթ. Բաբելոնիայի վերելքը Համնուրապի արքայի օրոք
- Ք.ա. XVIII դար Խեթական պետության ստեղծումը
- Ք.ա. XVII–XVI դարեր Կրետեի քաղաքական միավորումը Կնոսոսի գլխավորությամբ
- Ք.ա. XVII–XVI դարեր Աքայացիների ներթափանցումը Հունաստան
- Ք.ա. XVI դար Առաջին խոշոր պետության ստեղծումը Չինաստանում Ին հարստության գլխավորությամբ
- Ք.ա. XVI դար Միտաննի թագավորության հիմնումը
- Ք.ա. մոտ 1540–1517 թթ. Փարավոն Յահմոս I-ի գահակալումը
- Ք.ա. 1540–1530 թթ. Մուրսիլիս I-ի գահակալումը
- Ք.ա. 1531 թ. Բաբելոնի գրավումը Մուրսիլիս I-ի կողմից
- Ք.ա. XV–XIII դարեր Պետությունների ձևավորումը Հնդկաստանում
- Ք.ա. 1467–1413 թթ. Եգիպտոսի աննախադեպ վերելքը Թուրմոս III-ի օրոք
- Ք.ա. XV դ. կես Կրետեի պետության անկումը
- Ք.ա. 1352–1336 թթ. Ամենհոտեպ IV-ի գահակալումը
- Ք.ա. մոտ 1318–1290 թթ. Մուրսիլիս II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 1279–1213 թթ. Եգիպտոսի հզորացումը Ռամզես II-ի օրոք
- Ք.ա. 1274 թ. Քաղեջի ճակատամարտում խեթերի տարած հաղթանակը Ռամզես II-ի նկատմամբ
- Ք.ա. մոտ 1265–1240 թթ. Խաթթուսիլիս III-ի գահակալումը

- Ք.ա. 1263–1234 թթ. Սալմանասար I-ի գահակալումը
- Ք.ա. 1258 թ. Ռամզես II-ի և Խաթթուսիլիս III-ի միջև հաշտության պայմանագրի կնքումը
- Ք.ա. XII դար Փյունիկյան մեծ գաղութացումը
- Ք.ա. 1046–249 թթ. Չժոու հարստության դարաշրջանը
- Ք.ա. մոտ 1000–965 թթ. Իսրայելի միասնական պետության թագավոր Դավիթի գահակալումը
- Ք.ա. մոտ 1000 թ. Հին պարսկական ցեղերի ներթափանցումը Հարավային Իրան
- Ք.ա. մոտ 965–928 թթ. Սողոմոն թագավորի գահակալումը
- Ք.ա. 859 – VI դ. վերջ Վանի (Ուրարտու) համահայկական թագավորությունը
- Ք.ա. IX դ. վերջ Պոլիսների ձևավորումը Հունաստանում
- Ք.ա. VIII–VI դարեր. Հունական մեծ գաղութացումը
- Ք.ա. 776 թ. Համահունական (օլիմպիական) խաղերի սկզբնավորումը
- Ք.ա. 753–510 թթ. Թագավորության շրջանը Հռոմում
- Ք.ա. 721–705 թթ. Սարգոն II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 612 թ. Նինվեի գրավումը և Ասորեստանի անկումը
- Ք.ա. 605–562 թթ. Նաբուգոդոնոսոր II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 594 թ. Սոլոնի բարեփոխումները Աթենքում
- Ք.ա. 587 թ. Երուսաղեմի երկրորդ գրավումը Նաբուգոդոնոսոր II-ի կողմից
- Ք.ա. 558–529 թթ. Կյուրոս II Մեծի գահակալումը
- Ք.ա. 539 թ. Բաբելոնիայի գրավումը Կյուրոս Մեծի և Տիգրան I Երվանդյանի կողմից
- Ք.ա. 522–486 թթ. Դարեհ I-ի գահակալումը
- Ք.ա. VI դ. վերջ Տիրանիայի ավարտը Աթենքում
- Ք.ա. 492 թ. Պարսից բանակի արշավանքը դեպի Հունաստան
- Ք.ա. 490 թ. Մարաթոնի ճակատամարտը
- Ք.ա. 486–465 թթ. Քսերքսես I-ի գահակալումը
- Ք.ա. 480 թ. Պարսիկների երրորդ արշավանքի սկիզբը դեպի Հունաստան
- Ք.ա. 479 թ. Հույների հաղթանակը պարսիկների նկատմամբ Պլատեայի ճակատամարտում
- Ք.ա. 478 թ. Դելոսյան միության ստեղծումը
- Ք.ա. 449 թ. Հաշտության պայմանագրի կնքումը և հույն–պարսկական պատերազմների ավարտը
- Ք.ա. 431–404 թթ. Պելոպոնեսյան պատերազմները
- Ք.ա. 404 թ. Կյուրոս Կրտսերի ապստամբությունը Արտաքսերքսես II-ի դեմ
- Ք.ա. 390 թ. Հռոմի պաշարումը գալլերի կողմից
- Ք.ա. 359–336 թթ. Մակեդոնիայի արքա Ֆիլիպոս II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 338 թ. Քերոնեսայի ճակատամարտը
- Ք.ա. 334 թ. Գրանիկոսի ճակատամարտը
- Ք.ա. 333 թ. Դարեհ III-ի պարտությունը Իսոսի ճակատամարտում
- Ք.ա. 332 թ. Եգիպտոսի նվաճումը Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից
- Ք.ա. 331 թ. Գավգամելայի ճակատամարտում Դարեհ III-ի պարտությունը
- Ք.ա. 331 թ. Միջագետքի գրավումը և Պարսից տերության կործանումը
- Ք.ա. 323 թ. Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահը

- Ք.ա. 301 թ. Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերության տրոհման ավարտը. հելլենիստական պետությունների ձևավորումը
- Ք.ա. 275 թ. Բենեվենտումի ճակատամարտը. Պյուռիսի վերադարձը Էպիրոս
- Ք.ա. 268–231 թթ. Մաուրյան պետության հզորացումը Աշոկայի օրոք
- Ք.ա. 265 թ. Վոլսինիումի գրավումը. Հռոմի կողմից Իտալիայի նվաճման ավարտը
- Ք.ա. 264–241 թթ. Պունիկյան առաջին պատերազմը
- Ք.ա. 246–210 թթ. Ցին Շի Հուանդի կայսեր գահակալությունը
- Ք.ա. 218–202 թթ. Պունիկյան երկրորդ պատերազմը
- Ք.ա. 202 թ. Լյու Բանի հռչակումը կայսր
- Ք.ա. 197 թ. Կինոսկեֆալեի ճակատամարտում հռոմեացիների հաղթանակը
- Ք.ա. 190 թ. Մազնեսիայի ճակատամարտը
- Ք.ա. 171–138 թթ. Պարթևստանի վերելքը Միհրդատ I–ի օրոք
- Ք.ա. 168 թ. Հռոմեացիների կողմից Մակեդոնիայի հպատակեցումը
- Ք.ա. 140–87 թթ. Ու Դի կայսեր գահակալությունը
- Ք.ա. 91–89 թթ. Քաղաքացիական պատերազմը Հռոմում
- Ք.ա. 89–85 թթ. Միհրդատյան առաջին պատերազմը. Դարդանոսի պայմանագրի կնքումը
- Ք.ա. 82–79 թթ. Սուլլայի դիկտատուրան
- Ք.ա. 60 թ. Առաջին եռապետության կազմավորումը Հռոմում
- Ք.ա. 53 թ. Հռոմեացիների պարտությունը Խառանի ճակատամարտում
- Ք.ա. 49 թ. Կեսարի բանակի մուտքը Հռոմ
- Ք.ա. 44 թ. Կեսարի հռչակումը ցմահ դիկտատոր, Կեսարի սպանությունը
- Ք.ա. 43 թ. Երկրորդ եռապետության կազմավորումը Հռոմում
- Ք.ա. 36 թ. Գայոս Օկտավիանոսի հռչակումը ցմահ տրիբուն
- Ք.ա. 31 թ. Ակցիումի ծովամարտը
- Ք.ա. 19 թ. Օգոստոսի հռչակումը ցմահ կոնսուլ
- Ք.հ. 8 թ. Իշխանության զավթումը Վան Մանի կողմից. Մին հարստության հիմնումը Չինաստանում
- 54–68 թթ. Ներոն կայսեր գահակալումը
- 98–117 թթ. Տրայանոս կայսեր գահակալումը
- 161–180 թթ. Մարկոս Ավրելիոսի գահակալումը
- 226 թ. Սասանյանների հեղաշրջումը Պարթևստանում
- 284–305 թթ. Դիոկղետիանոսի գահակալումը
- 306–337 թթ. Կոստանդինոս Մեծի գահակալությունը
- 313 թ. Միլանի հրովարտակի հրապարակումը
- 325 թ. Առաջին տիեզերական ժողովի գումարումը Նիկեայում
- 330 թ. Բյուզանդիոնի հռչակումը Հռոմեական կայսրության մայրաքաղաք IV–VII դարեր Ժողովուրդների մեծ գաղթի դարաշրջանը
- 375 թ. Գոթերի ջախջախումը հոների կողմից
- 378 թ. Ադրիանուպոլիսի ճակատամարտում գոթերի հաղթանակը
- 380–415 թթ. Գուպտաների պետության հզորացումը Չանդրագուպտա II–ի օրոք
- 381 թ. Քրիստոնեության հռչակումը Հռոմեական կայսրության պետական կրոն
- 395 թ. Հռոմեական կայսրության բաժանումը երկու մասի

410 թ.	Հռոմի գրավումն ու ավերումը վեստգոթերի կողմից
431 թ.	Երրորդ տիեզերական ժողովի գումարումը Եփեսոսում
451 թ.	Քաղկեդոնի եկեղեցաժողովի հրավիրումը
451 թ.	«Ժողովուրդների ճակատամարտը» Կատալաունյան դաշտում
476 թ.	Արևմտյան Հռոմեական կայսրության կործանումը
486 թ.	Սուասոնի ճակատամարտը
500 թ.	Ֆրանկների թագավորության առաջացումը
527–565 թթ.	Հուստինիանոս I-ի գահակալումը
636 թ.	Բյուզանդացիների պարտությունը արաբներից Յարմուքի ճակատամարտում
717–741 թթ.	Լևոն III կայսեր գահակալումը Բյուզանդիայում
726–843 թթ.	Պատկերամարտական շարժումը Բյուզանդիայում
732 թ.	Արաբների պարտությունը Պուատիեի ճակատամարտում
751 թ.	Պիպին Կարճահասակի հռչակումը թագավոր
756 թ.	Հռոմի պապի աշխարհիկ պետության ստեղծումը
768–814 թթ.	Կարլոս Մեծի գահակալումը
800 թ.	Կարլոս Մեծի թագադրումը որպես կայսր
843 թ.	Վերդենի բաժանքը
919–936 թթ.	Հենրիխ I-ի գահակալումը
936–973 թթ.	Օտտոն I-ի գահակալումը Գերմանիայում
962 թ.	Օտտոն I-ի երկրորդ արշավանքը դեպի Իտալիա. Սրբազան հռոմեական կայսրության ստեղծումը
1054 թ.	Քրիստոնեական եկեղեցու մեծ բաժանումը կաթոլիկ և ուղղափառ եկեղեցիների
1122 թ.	Վորմսի համաձայնագրի ստորագրումը

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ, ԵՐՎԱՆԻ ԳՐԵԿՅԱՆ, ԳԱԳԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀԱՄԱՇԵԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

10-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀՈՍՔԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

Վերահրատարակություն

Հրատարակչության տնօրեն՝
 Խմբագիր՝
 Սրբագրիչ՝
 Համակարգչային ձևավորումը՝
 Շապիկի համակարգչային մշակումը՝
 Քարտեզագիր՝

Էմին Մկրտչյան
 Հովհաննես Զաքարյան
 Ազնիվ Նապյան
 Գրիգորի Հարությունյանի
 Արևիկ Հակոբյանի
 Գրիգոր Բեգլարյան

ISBN 978-99941-1-633-1

Տպագրությունը՝ օֆսետ: Չափսը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսետ:
 Ծավալը՝ 14 տպ. մամուլ: Տառատեսակը՝ GHEA Mashtots:
 Տպաքանակը՝ 3416: Պատվեր՝ 03/Հ-17:

«ԶԱՆԳԱԿ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
 ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23 25 28
 Էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am
 Ֆեյսբուքյան կայքէջ՝ www.facebook.com/zangak

